

Márkus Béla

ÁTDOLGOZÁSOK KORA

Az irodalomjegyzék ügyis elárulja: a dolgozat lassan tíz esztendeje készült.

Azóta biztosan lehetett volna frissíteni a szakirodalmát, újítani a szempontjait, gazdagítani a hivatkozásait, módosítani az arányait. Sőt: újraírni az egészet.

Kiterjesztve például Sarkadi egész pályájára a paraszti orientáció kutatását. A fordulat évétől, 1948-tól korábbiakra és az ötvenhármas fordulattól későbbiekre is: hogyan keletkezett és miképp halt el a paraszti tematika, nézőpont és szemlélet érvényesítése.

Kiemelve – amire még 1987-ben az egyik bírálóm figyelmeztetett –: a dogmatikus doktrínák, az antiliberalizmus tombolása közepette Sarkadi annyira individuális, hogy az már istenkísértés. A voluntarista irodalmi gondolkodás korában a „liberális szellem okvetetlenkedéseit képviselte”.

Következetesebben szem előtt tartva a kálvini predestináció egyik fontos problémájának, az üdvözülés bizonyosságának, illetve a természeti állapotból a kegyelmi állapotba eljutásnak az életműben újra és újra felbukkanó aszkézissel való összefüggéseit.

És sorolható volna még, okkal, sok minden kíváncsalom.

Számot kellett vetni velük, amikor a fiókban maradás magától értetődően tartós lehetősége helyett a kézirat megjelentetésének esélye merült föl.

Hogy a számvetést mégsem követte újrafogalmazás, lényegi javítás, netán – a megidézett kor szellemében – átdolgozás, annak több oka van. A legegyszerűbb – Fichtét parafrázálva –: nem csupán nagyon rossz, de annál is rosszabb lenne a dolgozat filológiai tényeire, adataira nézve, ha az eltelt évtized miatt más megvilágításba kellene helyezni őket. A következő ok: ha ma már itt-ott másképp fogalmaznék is, ha itt-ott tovább igazítanám is a szöveget – a perzekutor esztétika uralkodásáról nem másítanám meg a véleményemet. Nem akarnám se megtagadni, se szégyellni, amit végeztem. Bár (idézhetnék hasonló helyzetből kivezető, útbaigazító sorokat) nem azonosulok teljesen vele, de vállalom.

Végezetül a legszemélyesebb ok: az újraírástól és az átdolgozástól nemcsak a magam vállalása tartott vissza. Hanem – Király István emléke is. Kétségektől gyötört utolsó éveiben kitartóan segített, indulatosan serkentett „kilicitálni” ezt a munkát.

Ezt, éppen ezt. Ami nem zárná ki, hogy megírjam majd – *pontosabban?* inkább – *máshogy* is.

MÁRKUS BÉLA
ÁTDOLGOZÁSOK KORA

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

6.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Márkus Béla

Átdolgozások kora

(Sarkadi Imre és a sematizmus)

Debrecen, 1996

A kötet a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

© Márkus Béla

LEKTORÁLTA:

Czine Mihály

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 113 3

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő

Műszaki szerkesztő: Takács László

A szedés és tördelés a Kossuth Egyetemi Kiadóban készült

A nyomtatást és a kötészeti munkákat a Kinizsi Nyomda Kft. végezte

A nyomdai rendelés törzsszáma: 96.91.66-14-2

Felelős vezető: Bördős János ügyvezető igazgató

Terjedelem: 17,25 A/5 ív

Készült Debrecenben, 1996-ban

TARTALOM

Bevezető	7
Nehéz esztendők – 1948	11
<i>Január: szemben a falusi politika sablonjaival</i>	45
<i>Balassi Menyhárt árultatása: a „hittel való kereskedés”</i>	55
<i>Kőműves Kelemen: a „hit lángját” gyújtani</i>	61
A „parasztpolitikus” író	81
A Gál János útján	111
<i>Kísértetjárás Szikesen: a komikum próbája</i>	135
Az átdolgozások kora	153
<i>Rozi, Út a tanyákról: a tragikum próbája</i>	161
A szocializmus és a válságszituációk	179
A hitszerű szocializmus	197
Nehéz esztendők – 1952	209
Balmazújváros: megújító hónapok?	233
Utószó	261
Jegyzetek	263

BEVEZETŐ

Az alábbi dolgozat Sarkadi Imrével, a „parasztíró”-val, az alkotói pálya „parasztkorszak”-ával foglalkozik. Történeti értelemben a fordulat évétől az „új szakasz” nyitányáig, 1948-tól az 1953-as kormányprogramig terjedő idővel, a „szocializmus építésének” kezdetével, egyszeresmind a Rákosi-éra, a személyi kultusz kiteljesedésével. Ideológiatörténeti szempontból: a szocialista eszmék áttörésének, egyszeresmind a dogmatizmus-voluntarizmus eszten-deivel. Irodalom- és esztétikatörténeti aspektusból a szocialista realizmus térhódítása, egyszeresmind a sematizmus korával.

Az életműnek azt a szakaszát metszi ki, amely az *Oszlopos Simeon* regénytöredékkkel, illetve a *Verébdűlő* novelláival jelölhető. *A Január* és a *Kőműves Kelemen* drámatöredékei, továbbá a *Rozi* és az *Út a tanyákról* átdolgozásai, újraírt változatai jelzik a szakasz nagyobb csomópontjait középpütt, az életmű egészéből is ki-emelkedően, a *Gál János útjával*. De ide tartoznak a kevesebbet emlegetett elbeszélések is: a *Nehéz esztendő*, a *Kezdet kezdetén*, a *Holló a hollónak*, vagy a *Száz éve Segesvárnál*, a *Kísértetjárás Szikesen*, továbbá a *Tűz és víz*, az *András nehéz napjai* – jórészük nemcsak a hatvanas évek eleji, az úgynevezett „Sarkadi-vitá”-t kirobbantó kétkötetes válogatásból, az *A szökevényből* maradt ki, hanem az azóta megjelent, majdhogynem a kritikai kiadás tel-jességére törő vaskos életműsorozatból is.

A dolgozat tervezésekor a legkevésbé sem ezeknek a többségükben művészi szempontból alig megformált, töredékesen hagyott, sebtiben született írásoknak a felfedezése volt a cél. Sokallta inkább az életmű fejlődésvonalának megrajzolásához, belső logikáját, szerveességét bizonyító elemeinek a megtalálásához volt szükség az elemzésükre. Ez kényszerített Sarkadi riportjainak, cikkeinek, újságírói és kritikusi munkásságának, a különböző

fórumokon, vitákon elfoglalt álláspontjának, „irodalompolitikus” koncepciójának a tanulmányozására, a velük való részletesebb foglalkozásra.

Amit megkövetelt a történeti olvasás, a korabeli értelmezésből való kiindulás igénye is. Szükségessé vált annak a recepció-esztétikai műszóval: kérdéshorizontnak a rekonstruálása, amely mindenekelőtt az egykori intézményesült befogadás, például a kritika alapján végezhető el. A kritikai visszhang a műveknek az adott korban érvényesülő kicsengését idézte fel. A valamikori hangzás érzékeltetése viszont további követelményeket vont maga után. Elemi feladat volt Sarkadi irodalomról vallott felfogását nem önmagában vizsgálni, „teoretikus” megnyilatkozásait nem csupán a „szépíró” teljesítményeivel hozni összefüggésbe, hanem az időszak „hivatalos” irodalomszemléletével, művészetpolitikai elgondolásaival is. A történeti látás kötelezően írta elő mind az irodalomfelfogás, mind a fogalomhasználat dolgában az adott periódushoz kapcsolást, az akkor uralkodó normákon, elképzeléseken belül maradáást.

Egyenesen megkívánta például annak a ma már mosollyal szemlélt propagandisztikus-agitatív-utilitarisztikus művészetfelfogásnak a komolyan vételét, amely az irodalmat a tanítás, a nevelés, a meggyőzés, a mozgósítás eszközének vélte, s a szerző világnézete, a művekben tételesen is megfogalmazható filozófiikum és ideologikum szerint ítélkezett. Ez az egész periódusra mélyen jellemző elképzelés elsősorban az alkotásoknak a külső valóságra vonatkoztatott tartalmi értékére, erkölcsi-politikai példaadására figyelt. Ennek jegyében, és a historizálás vétkét elkerülendő elkerülhetetlen volt olyan moralizáló általánosságoknak, „sarkító” életigazságoknak a komolyan vétele is, amelyeket a mai irodalomértés legszívesebben az osztályfőnöki órákra, sőt a vasárnapi iskolába utalna, mondván, fontosak az életben, de irodalmi művek magyarázatában leegyszerűsítőek.

A durva vulgarizálás, mi több: a sematizmus sematikus sugallatainak való engedelmesség veszélye azonban nem általában a tárgyalt időszak, hanem konkrétan Sarkadi irodalomfelfogásának és világképének értelmezésekor kísértett a legerősebben: a *munka* kategóriájának használatakor. A korszerűség mai igyekezetével fellépő, különösen pedig a mindennemű ideológiai megközelítést

elutasító diszkurzív, racionális tárgyalási mód itt felvetheti, hogy bár a munkának Sarkadi értékrendjében, etikai-politikai gondolkodásában kulcsszerepe lehetett, mégsem szabad ezt tenni meg egy dolgozat szervező alapelemévé. Arra, hogy e lehetséges vádak ellenére, mégis központi kategóriaként szerepeljen, két szempont adott bátorítást. Az egyik ismét a történetiségé: irodalomtörténeti közhely, amit az értékorientációs elemzések csak megerősítenek, hogy az 50-es években a munka volt a legkiemelkedőbb jelentőségű érték kategória. A másik szempont is történeti kiindulású: Sarkadi annak a kornak az *alkotója*, amelyik az irodalmi művet a gondolatok, eszmék ismeretszerű átadásának tudta, és csekély áttételekkel, ha nem áttételek nélkül vonatkoztatta a tapasztalatok világára, a *társadalmi valóságra*. E három, külön nemű szféra: alkotó, mű és társadalmi valóság között pedig, s ez immár elméleti kérdés – mindig egy értékrendszer a közvetítő elem. Ennek az értékrendszernek a csúcán áll jelen esetben a munka. Ez a tény, vagyis a három szférán belül elfoglalt helye s nem valamiféle magatartásminták, életreceptek nyújtásának patetizmusa határozta meg szervező alapelemmé emelését.

Éppígy számításba veendő volt az az irodalomtörténeti közhely is, miszerint Sarkadi ez idő tájt Móricz nyomában járt s jó példát követett. Ezzel kapcsolatban is szerettünk volna „modernekné lenni, mindenestül”, kinyilatkoztatva, hogy egy író igazán jó úton jár, ha „elhasonul” előzményeitől, ha eltávolodik a megelőző ízlésidéáltól – ám ez az *általában* igaz gondolat teljesen használhatatlannak mutatkozott a *konkrét* esetben. Az ötvenes évek nem is tegnapi, hanem sok esetben tegnapelőtti ízlésidéákat tűzött a zászlajára; törekvéseit aligha jellemezte a kísérletezés, új utakat keresés, az eltávolodás-elhasonulás. Ezt tudva merészeljük mondani: Sarkadi jó úton járt, mert a szemantizmus éa vulgarizált koncepciójú szocialista realizmus buktatói így látszottak a leginkább elkerülhetőeknek. S így remélhette megvalósíthatónak azt a realizmus-eszményt, amely a valósággal szembenező művészetet, az élet értelmességének poézisét jelöli, s amely az értelmetlenséget is azért leplezi le, mert hisz abban, hogy az ember sorsa alakítható.

Ha ebből a hitből némi poézis szüremkedett volna be a dolgozatba, akkor ez nem idegen attól a néhány esztendőttől, amelyik dehogyan viaskodott ontológiai problémákkal a társadalmi-közösségi élettről:

nemhogya a lét általános alaphelyzeteire, de a személyiség vívódásaira se vetette a tekintetét. A korszak kétségtelenül nem hűvösen szakszerű, teoretikus hangvételre indító. Nem esztetizálásra, lévén maga – közhely ez is – átpolitizált, „agyonideologizált”. A műelemzés szorosabban vett elméleti, esztétikai, poétikai aspektusai ezért szorultak háttérbe; az ideológiai és társadalomtörténeti, politikai és irodalomszociológiai szempontok előnyére és mindazon kritikai-esztétikai fogalmak, kategóriák értelmezésének a rovására, amelyek tegnapi és mai tartalmának elemzése külön dolgozat tárgya lehetne. Így azonban a pozitív hőstől a szocialista kritikai realizmusig jó néhány olyan úgymond esztétikai „badarság”, „bornírt fogalom” szerepel, amelyeknek ma az elutasításában könnyebb egyezményre jutni, tegnap viszont az elfogadásuk látszott egyszerűnek.

Hogy e kategóriákkal együtt az időszak irodalomfelfogásának egészét Sarkadi Imre milyen belső vívódások és külső késztetések hatására, milyen szembesülések és szembesítések következményeként, önkritikától önkritikáig érve fogadta el – a dolgozat lényegi kérdése ez. Ösztönzője volt a lezáratlanul maradt Sarkadi-vita, a hatvanas évek legelejéről, nyitva hagyott kérdéseivel: elég mélyen elemeztük-e már a személyi kultusz korának rombolásait és eredményeit?

NEHÉZ ESZTENDŐK – 1948

A fordulat éve, mindjárt a legelején váratlan fordulatot hozott a Rádiónál dolgozó Sarkadi Imre számára. Az időszak első, ítélettel, fegyelmivel és elbocsátással végződő „irodalmi per”-ében ő kapta, mondhatnánk úgy is, ő vállalta a „vádlott” szerepét.

Önkritika I: az elodázott bűnbánat

Az ügy első említője, B. Nagy László szerint két, a koalíción és a neofita marxistákon gúnyolódó Derzsi Sándor-vers műsorra tűzése és sugárzása volt a bajok forrása. (B. Nagy, 1969:543) Hozzátette: a versek megjelentek a *Valóság* című folyóiratban is; továbbá, hogy információi a Rádió irodalmi főosztályának akkori vezetőjétől, Kolozsvári Grandpierre Emiltől valók. Aki viszont a saját emlékiratában csak egy versről beszél, „amit a legjobb akarattal sem lehetett másnak, mint kommunista-ellenesnek minősíteni”. (Kolozsvári G., 1981b:79) A harmadik jegyzetelő, Csontos Sándor megnevezi a költeményt: *Krisztus nékik megbocsát*, a vers címe helyett egy sorát ragadva ki, azt sem pontosan, a forrásra egyébként sem hivatkozva, vagyis az ügy hátterének felderítéséhez kevés bizonyítékot adva. (Levelek, 1981b:24)

Bizonyítékokkal szolgált viszont váratlanul Szabó Magda könyve, a *Megmaradt Szobotkának*, ebben is Szobotka Tibor naplója. (Szabó, 1983:302–304) „A január, úgy látszik, a kellemetlenségek hónapja – jegyzi fel 1948. január 17-én. – Emil már hétfőn szólt, hogy a vasárnapi Parnasszusban lement két vers, ami szörnyű, de hát ő hallgatni fog, ha nem lesz semmi... szerdán kirobbant a bot-

rány, Gábor Andor telefonált Schöpflinnek, megindult a vizsgálat. Az én nevem akkor még nem szerepelt, Sarkadi volt a terhelt, aki átengedte, én viszont hanyagságból csak leszignáltam, bele sem néztem... Este B. Katiéknál teljes mértékben kezdett kibontakozni a vers szülte botrány, akkor még mindig nem volt szó rólam, de a Sarkadi menesztéséről igen. Ma aztán Gábor Andor megírta a cikkét a *Szabadságban*, ez elég súlyosan fog latba esni a jövő héten a fegyelmi előtt...”

Egy hét múlva, január 24-én ez kerül a naplóba: „Hétfőn megnézték a kéziratot, de nem volt szignálva, ez az én felelősségemet jelentősen csökkentette. Arra is rájöttem, hogy a próbán se voltam ott... Csütörtökre volt a fegyelmi tárgyalás kitűzve, én nem kaptam meghívót... Délelőtt áthívtak a fegyelmi elé, K-i terhelően vallott rám, én tagadtam, Bóhm megérkezett, és Vajna szerint lemond az állásáról, de V. viselkedéséből azt látom, megrendült a bizalma irántam... Ma a *Szabadságban* Gábor Andor újabb cikket írt, az egész üzem nyílt levélben fog reflektálni a *Forum*ban.”

A Rádió üzemének reflektálása ugyan elmaradt, de a Haraszti Sándor szerkesztette *Szabadság*on kívül folytatódott a polémia, a fegyelmi tárgyalással párhuzamosan: a *Forum* hasábjain, Gábor Andor és Derzsi Sándor között. (Gábor, 1948:152)

Írástudatlanok felelőtlensége vagy Mi lappang a magyar irodalomban? – Gábor Andor ezt a súlyos, az írástudói tehetséget is kétségbe vonó címet adta a vádiratának, amelyben kimondta: minőségileg gyöngé költészet a Derzsié, „fonnyadt arcát az antikommunizmus fehér és barna púderével teszi érdekesebbé”. Hogy Gábor mennyire a politikum, az ideologikum felől közelítette meg ezt a költészetet, az akkor válik nyilvánvalóvá, ha véleménye mellé odaállítjuk a fiatal költészet fölött „seregszemlé”-t tartó kortárs kritikus minősítését: Derzsi Sándor „vérbeli költői tehetség”. (Lukácsy, 1948) Lukácsy Sándor nem tessékeli ki az ifjú lírikust az irodalomból. Ahelyett, hogy azt mondaná, amit Gábor: Derzsi „nem lehet ma költő”, a veszélyekre figyelmeztet. Azon töpreng, hogy vajon melyik utat választja majd a *Rab ember imája* szerzője. Folytatja-e tovább a „borotvaélen-táncolás dacos mesterségét, a költői társadalombírálatnak azt a fajtáját, amelynél nem mindig lehet eldönteni, jobbról avagy balról jön-e a kritika; vagy pedig kitart annál a fohász-könnyűségű és mégis tartalmaktól súlyos humanista

költészetnél”, melynek az előbbi költemény a „klasszikus egyszerűségű példája”. Jól látható: „az önmagába zárkózás és a politikai tisztázatlanság kettős örvényé”-től akart óvni a kritikus. Nem mondta-tanácsolta azt Derzsinek, hogy álljon félre, mert amit csinál, annak „most nincs szezonja”.

Ilyen „szezonális” szempontokra irányította viszont a figyelmet Gábor Andor. „Nincs itt ma sok út előre, a költő, ha nemcsak ír, hanem olvas is, éppen a napokban olvashatja, hogy egy út vezet előre, egy másik hátra, s *harmadik* a semmibe torkollik”. Az egyetlen út biztos tudatában keríti aztán sorra a Valóságban megjelent tíz vers jellemzőbbikét, majd a tizenegyedik verset, ami a rádióban hangzott el.

„Félte vágni az utat előre / Félve várni idegen jövőre / Félni, hogy majd számonkérés lesz / Az emlékek szigorú szemében”; „Áldd meg tudatlanságomat, / Vakon kövessem pártomat” – idéz Derzsitől, azzal a kommentárral, hogy ha ezek a versek valamiféle eszme-menetet hirdetnek, akkor az ellen tiltakozni kell, mégpedig az „új Magyarország előbbrejutása szempontjából legfontosabb *munkás- és parasztpártok* nevében”. Egyiknek sem programja a tudatlanság, védi a végnapjaikat élő pártokat, a reakció egyik leghangosabb propagandájának nyomát vélve felfedezni abban, hogy a népi demokrácia pártjainak uralma a tömegek tudatlanságán és a vak pártfegyelmen alapul.

Ha előbb reakciót emlegetett, a tizenegyedik vers kapcsán már csodálkozását teszi közhírré. Csodálkozását, mert a demokrácia félreértésének tartja ilyen írni és ilyet közzé adni.

A Marx című versről van szó. Ez a „per” vádlottja:

Jézus *neked* megbocsát,
Mert igaz voltál, tiszta voltál,
Jézus *neked* megbocsát,
Mert költő szóval játszadoztál,
Jézus *nekik* megbocsát,
Akik nevedben tündökölnek,
Jézus *nekik* megbocsát,
De én nem – mert kontárok: ölnek.

Egyoldalúan, csak a törvénysértések, a koncepciók perек, a kivégzések, a személyi kultusz erőszak-politikája felől nézve: dicsérhetnének akár a költői ösztön működését, vizionáló képességét. A historizálás helyett nézzük Gábor Andor reflexióit: „Valaki még azt hihetné, hogy ennek az országnak az a legjellegzetesebb tulajdonsága (annyira jellegzetes, hogy a költészetnek is foglalkoznia kell vele), hogy itt a marxisták ölnek. Ezt még a legelvetemültebb reakció sem mondta eddig.”

Ezek után azon csodálkozik a szerző, hogy a megtámadott Derzsitől helyreigazító nyilatkozatot kapott. Mint „érdekes irodalmi dokumentumot” teljes terjedelmében nyilvánosságra is hozza a *Forum*-ban. A költő nem ismeri el, hogy vétkezett, hogy politikai hibát követett volna el. Így elemzi a saját költeményét: „A közéleti gyakorlattól és Gábor Andortól eltérően annál kevésbé bocsátom meg valakinek a bűnét, minél nagyobb kutya az illető. Gábor Andornak, mint kollégámnak, ugyan tudnia kéne, hogy *van a politikai felelősség mellett költői felelősség* is, és annak költői megnyilatkozása nem föltétlenül félreértése a demokráciának, még akkor sem, *ha felfelé üt...* S az sem föltétlenül igaz, hogy akik Marx nevében tündökölnek, azok mind marxisták, s hogy akik valóban marxisták, azok tündökölnek is nyomorgó népünk nyakán.” A vers célját a korabeli szóhasználatnak megfelelően a „lelkiismeret ébrentartásában” jelöli meg. „A tettek tisztasága érdekében” születt, mondja –, s ez „több esélyt ad a reakció elleni harcban. *Már pedig a Marx című verssel mind a költő, mind a rádió ezt a célt szolgálta*”.

Gábor Andor viszontválaszában mindenekelőtt azzal érvel, hogy a rádió nem azonosítja magát „a kisiklással”; ezt a rádió vezetői a Szabadság cikkírójához küldött levelükben „a leghatározottabban kijelentették”.

S itt következik a valójában Sarkadi Imre fegyelmijére, a rádiótól való elbocsátására vonatkozó passzus: az üzem vezetői az ügyet „kisiklásnak tartják, s biztosítanak engem és minden aggódót arról, hogy intézkedtek, nehogy a jövőben ilyen kisiklások előfordulhassanak”.

Ez az az ügy tehát, amelyről a fővádlott Sarkadi azon frissiben beszámol a későbbi feleségének: „Az egész... különben is olyan hülye volt, nem lett volna szabad így eltolni, rajtam kívül voltak

még hárman benne, s mindenki ki tudta vágni magát, csak én makacsoltam meg magam, tudat alatt gondolom, olyan lássuk uramistenes valami volt, hogy ha romlanak a dolgok, hát rontsuk ketten.” (Levelek 1981b:17)

Sarkadi valóban úgy viselkedett Oszlopos Simeon-i módra, ahogy a levelében leírja. Csökönys volt, hajthatatlan, a hanyagság helyett a politikai hibát vállalta – Kolozsvári Grandpierre Emil emlékezete szerint is. Félt pedig – az édesanyjához írt levél említi – a „meghurcolgatás”-tól (1981b:16), félt attól, hogy nemcsak lefokozzák, és elveszik az önálló műsorszerkesztési jogát, hanem ki is rúgják. Mégsem volt hajlandó mást mondani a fegyelmi tárgyaláson, Kolozsvári Grandpierre Emil szerint, mint hogy Derzsi versei ártatlanok, semmi kivetnivalót nem talál bennük. A vége az lett, hogy mielőtt a Falurádiót, ahol dolgozott, átszervezték volna, őt „feketelistára” tették. Kolozsvári Grandpierre Emilnek viszont semmi baja sem származott az ügyből: előbb az összevont irodalmi és drámai osztály egyik vezetőjévé, majd 1949 júniusában a rádió műsorigazgatójává nevezték ki, de Szobotka Tibor is az ügy után kapta meg a műsor-főtitkári széket.

Talán Sarkadi is a helyén maradhat, ha hajlandó arra, amire „büntársai” biztatták: az önkritikára, a bűnbánatra. A fordulat éve döntő fordulata, a Rádiótól való elbocsátása így lett e pályaszakaszs első, elodázott önkritikájának következménye.

„Csak jó vagy rossz irodalom van”

A Derzsi-versek hitetlensége vonzotta volna? Gúnyba fojtott kiábrándultságuk? A torz jövő víziójává növesztett félelemérzetük? A magasság: a hatalom önkényének fölelmegetése? Hogy „szörnyű bohóckodás”-nak mondták a koalíciós harcokat? Kommunista-ellenességük? Az *Apokalipszis*é például: „... Konok, dacos derűvel / Kurjant a szív, a tiszta / Tudatlan vagy gazember / Aki nem kommunista / És oly sok a gazember / És még több a tudatlan / S alig ember az ember / S vihognak a magasban / Mert hálás a

magasság / Elömlött könnyeinkért / Mert hálás a magasság /
Elhullott véreinkért / ... / Se vége röhögésnek / Se hossza mulat-
ságnak / Se végehossza kénynek / Szörnyű bohóckodásnak”.

Meglehet: Sarkadi nem is a költemények *politikumát* védte. Hanem: jogukat a *politizálásra*. Nem a mondanivalójuk, jelentésük, sugallatuk *mellett* emelt szót, hanem a fegyelmi eljárás pusztá ténye *ellen*. Ez utóbbi lepte meg a szabadabb véleménynyilvánításhoz szokott szerkesztőt. Fanatizmust fedezett fel benne. Egyeduralmi törekvéseket. Ahogy a *Huxley olvasása közben* című írásában szerepel: a *hatalom molochjának* csápjait érezte az irodalom felé tapogatózni. S bár tisztában volt vele – egykori levelét idézve (1981 b:16) –, hogy „hülyeséget, marhaságot” csinált, mégis hiába iparkodtak tévedésének beismerésére bírni, Úgy tett, mint a korai *Oszlopos Simeonnal* erősen rokonítható novella, *A szatír bőre* Marszüása: mentette a becsületét, még ha „ez a becsület nem is igazán becsület, csak a kollektív értékelés alól való önző szabadulni akarás is.” A fegyelmi tárgyaláson konok magatartásával, anarchikus lázadásával a kollektív értékelés megfellebbezhetetlensége, az önálló, érdekektől független véleménymondás lehetetlenülése ellen tiltakozott. Az *Iszony* kritikájában megjelölt provincializmus ellen, mely szerint a világot „csak ebből vagy abból az ablakból lehet nézni”. A „tisztá irodalomban való lemerés” törvényét fogadta el egyetlen érvényes törvénynek. „Csak jó vagy rossz irodalom van”, jelentette ki. (Sarkadi, 1974:433) Ezt tartotta a legfőbb különbségnek, noha érezte, elképzelését mind nehezebb hirdetni.

Egyre fanatikusabban vitatják – írta Sárközi György költészetét méltatva (1981:433) –, hogy a főbb különbség mégis valahol másutt, a magatartásban s a társadalomhoz való viszonyban van, netán a leendő világváltozásba vetett hitben, s hogy a jó írás-rossz írás csak ezeken belül értékes és érvényes. Ezekkel az egyre fanatikusabb vitatkozókkal, a világot csak „egy ablakból” szemlélőkkel szállhatott vitába a Derzsi-versek ürügyén.

Egy aprócska vétket, egy jelentéktelennek látszó ügyet, melyben ráadásul nem is ő lett volna az elsőrendű „vádlott”, *elvi* jelentőségűvé duzzasztott föl. Azt firtatta, hol vannak a személyi önállóság és felelősségvállalás határai, s hol parancsol csendet az isten „megfelelő hierarchikus hangsúllyal” – ahogy ez *A szatír bőrében* szerepel, vagy ahogy az *Oszlopos Simeon* mondja: a dolgok

természete alapján véve a rend, a „hatalom birtokosai” ezért üldözik kíméletlenül az anarchistákat.

A „rendben levésnek a szabályait még nem tudjuk” – állapítja meg ugyancsak a regénykísérlet hőse, és Sarkadi maga sem tesz egyebet ekkor, mint állás nélkül, „gondolattá vált magával” méri föl a világot. Egzisztenciális függés nélkül, marszüászi erkölcsi fölénnyel – tudja, hogy igaztalan bántalom érte – mond ítéletet a dolgok fölött.

Fegyelmi ügye, a rádiótól való elbocsátása nemcsak a regény-töredék és az Apolló–Marszüász-történet élményi háttérében áll ott. Színházkritikáiból, vitacikkeiből is kiolvasható a hatásuk. A tény, hogy egy irodalmi kérdés a politika szférájába került át, amely aztán az aktuális helyzet, a feladatok szempontjából ítélkezett Sarkadit politikai, irodalompolitikai és művészetszemléleti elképzeléseinek, elveinek mérlegre tételére kényszerítette.

„Az elkerülhetetlen haladás dogmája”

Noha már 1948 januárjában úgy érezte, „nem pont a rádióügy miatt (...), hogy pár nap óta valami korszak megint végetért s kezdődik egy új” (Levelek, 1981 6:17), hamar tett mégis egy próbát, amúgy Kis János módjára, hogy megbizonyosodjék: valóban új szellem kezd-e uralkodni a politikában s a művészetirányításban. Az operáció sikerült, a beteg (majdnem) meghalt: a két hónap múlva közölt színházi kritikából nemcsak ügy – botrány lett. A proletkult egyik vezéralakjának, Afinogenovnak arról a drámájáról, amelyet *A XX. század külföldi írói* című lexikon is a szocialista közösségben kialakuló újfajta kapcsolatok megörökítőjének, bájos családi történetnek nevez (1968:15), azt írta, hogy giccses, hogy hazug pátosz lengi be. Kosárynéra és Tutsek Annára emlékeztette; „ez a fajta darab az, amelyiket sohasem, de legalább tíz évig nem lenne szabad magyar színpadon játszani”. (1974:777) Látnivaló: Sarkadi örömet lelte a lekicsinylő-elutasító szavak használatában. Írása fogadtatása mégis váratlanul érthette. Az idők változásának tu-

lajdoníthatta, hogy Afinogenov-kritikája körül botrányt emlegettek, korábban pedig Skvarkin *Idegen gyermek* című vígjátékával kapcsolatban minden következmény nélkül nyilváníthatott hasonló különvéleményt. Megírta pedig ekkor is az íróról, akit „a hazai sajtó hatalmas lelkesedéssel fogadott”, hogy „aligha klasszikusa a szovjet irodalomnak”, hogy vígjátéka „jellegzetes, olcsó mű”, sőt „nevetségesen olcsó”, „harmadrangú”; hogy Skvarkin „nem tud többet kihozni” az egészből, mint „hogy éljen a hároméves (eredetiben talán öt éves) terv, s gondolkozzunk felvilágosultan”. (1974:716–718)

A *Kisunokámról* szóló színházbírálat „roppant felzúdulást keltett”; Illés Béla egyenes nyílt ellenforradalmi provokációnak minősítette (Karinthy, 1982:5). Amivel persze legalább annyira mértéktelenül felnagyította a kritika jelentőségét, mint amennyire Sarkadi lefokozta a színművét. Mindenesetre: még egy hónap, még egy valószínűleg a botrány előtt nyomdába küldött színházi figyelő, s aztán vége szakad a színházkritikai sorozatának. A *Válasz* nem meri vállalni a folytatást? A hasonló ügyek ismeretében nincs kizárva ez sem. (ld. Látóhatár, 1982. márc. 146, 180, 190) Örkény István novelláskötetéről szóló recenziója feltehetően hasonló ok miatt maradt ki a lapból, ahol aztán nem is szemlézték a *Budai börtönt*.

A bajokat tetézte az Iszony-méltatás, amelyet később Horváth Márton támadott meg (1950: 155), aztán *A szatír bőrének* reakcióssá minősítése. (Levelek, 1981b:21) Korántsem személyi ellenszenv, hanem központi akaraton múlhatott továbbá, hogy Erdei Ferenc utasítására a legbiztosabb kereseti forrásához, a Falusi Könyvtár-sorozat feltételezett gazdájához, két „önálló” kötete – *Holló a hollónak...*, *Nehéz esztendő* – kiadójához, a Moszkhoz, a Magyar Országos Szövetkezeti Központ-hoz beadott összes kéziratát visszakapta. (Uo.)

Ez egyetlenegy esztendő summája. Állandósulhatott az Oszlopos Simeon-i érzés: a rosszat rossz követi. Mindeközben Sarkadi igyekezett következetes lenni önmagához: az Afinogenov-kritika keltette felháborodást követően Sötér István *Júdás* című, a koalíció pártharcait idéző drámájában (Siklós, 1970:147) nem Jézus és nem is Júdás, hanem Lázár gondolatához kapcsolódik. A „ne feledkezel meg az emberről az emberiség kedvéért!” figyelmeztetésére vissz-

hangzik az előadásból levont tanulság: „az eszmék általában megemészti az embert, az ilyen harcnak bukás a sorsa”. (Sarkadi, 1974:790)

Alkotáslélektani vagy stiláris mozzanat? Mindenképpen méltó az említésre, hogy ugyanazt a jelzót: „lebegő” társítja itt az „eszme”-hez, mint majd négy évvel később a párthoz. (uo. 473) Hogy mennyire nem elismerően, bizonyítja a másik mondatrés: az „öncélú”. Emlékszünk még: a Szabad Szó újságcikkeiben is ettől az öncélú, pontosabban csak a szűk pártterdekeket kifejező harctól, a paraszti radikalizmus kihasználásától félt.

Aligha vitatható: ahogy ott a „szűk pártérdek”, úgy itt a „lebegő, öncélú eszme”-kifejezés a kommunista törekvéseket takarta. Rájuk célzott korábban is a „kötelező politikai talmudizmus” emlegetésével, Huxley *Tudomány, szabadság, béke* című tanulmányának méltatása kapcsán. A magyar köztudatba szerette volna beemelni ezt a művet, egyetértően ismertetve.

Két hónappal a hároméves terv törvényerőre emelése, a nagybankok és az érdekkörükbe tartozó iparvállalatok államosítása után, amikor a gazdaságpolitikában lényegileg megtörtént a fordulat, úgy beszél Huxleyval az államosításról, mint ami nem segít a gazdasági kiszolgáltatottságon, de – és itt Sarkadi kiemelése következik – *célja nem is ez, hanem az állam megerősítése*. A forradalomról és a feltörő osztályokról szóló „szociológiai bűvölet” eszerint a központi államhatalom növelésére vagy akár a diktatúra indoklására jó. S a szocializmus? Megszünteti a gazdasági válságokat, *egyre nagyobb jólétet teremt* – ugyancsak Sarkadi aláhúzása –, ám „mindebben mi a jó, ha egyúttal a hatalom, s így a tömegek kiszolgáltatottsága, s a hatalom okozta veszély is állandóan növekszik?” A hatalom molochjának alakja itt rajzolódik ki. S ha kétségünk volna, hogy a *Válasz* munkatársa osztozik-e ebben a veszélyérzetben, zárópoénja meggyőzhet. „A tennivalók? A védekezés? Egyelőre pontosan olyan utópista, mint a szocialisták Marx előtt.” (Uo. 432)

A kisbirtokosok gazdasági önállóságának növelése, önkormányzati demokrácia – ilyen védekezést javall, ilyen Huxley társadalomképe, és hogy Sarkadi is hasonlót képzel el, dőlt betűs kiemelései tanúsítják. A diktatúrától való félelmet, az „*egyre több hatalom egyre hevesebb kézben*” veszélyét festi vissza-visszatérően.

A lebegő eszme nemcsak a „vágyalom”-mal lesz itt egyjelentésűvé, hanem a „dogmá”-val is. Nem teszi ki a jelzőt, ám enélkül is egyértelműen a *marxista filozófiára* utal, amikor – és ismét tőle valók a nyomatékosító kiemelések! – a „szükségszerű fejlődés, az elkerülhetetlen haladás dogmáján” alapuló világnézettel példálózik. A szükségszerű fejlődés hívei az emberiség céljait nem a mában, hanem az időtlen jövőben keresik – mondja, hozzátéve, hogy minden diktátor a ragyogó jövőről beszél, s felmentve érzi magát a jelen kegyetlenkedéseiért. Kísértetiesen összecseng ez a gondolat az *Oszlopos Simeon* Zsuzsijának eszmefuttatásával, aki bennszülöttekre és hittérítőkre osztja az embereket; az előbbieket az éppen megélt életben, az utóbbiak az „üdvösségben”, a jövőben gondolkodnak. Legalábbis kétségessé lesz így, hogy a regénykísérlet csupán elvont, parabolisztikus mű (Hima, 1981:45), zavaros, értelmetlen filozofálgatással tarkított munka volna. (Hajdú, 1973:40) Ebben az elvontságban, zavarosságban ott bujkál az Édesanyjához írt, már idézett levél tanúsága szerint is az „új korszak”-tól, a „hatalom birtokosaitól” való félelem. Az „alig van ellenszenvesebb valami, mint az a törekvés, hogy az emberből mást csináljanak, mint ami” rosszérzése, a „felelősségvállalás kényszerének” sejtelme.

Ismételjük a „nehéz esztendő” eseményeit: a Rádiótól való elbocsátást, az Afinogenov-ügyet, a *Válasz*-beli sorozat megszűnését, a görög novellát ért támadásokat, a Moszk elutasító válaszát – valóban úgy sűrűsödtek, hogy nem csoda, ha Sarkadi is beállt (az egész év során kínlódva írt *Oszlopos Simeon* egy félmondatát idézve) a szocializmusról vitatkozók közé. Nem csoda, ha nem viszonozta bizalommal a politika figyelmét. Ha személyes sorsát, megpróbáltatásait, „meghurcolgatásait” társadalmi érvényűvé tágította. Ha miközben küszködött, hogy kikapaszkodhasson mély válsága „kútjából”, fölkapart, összezavart maga körül mindent.

Kis János filozofálása, politizálgatása a későbbi drámaaváltozattól visszatekintve József Attila-i víziót kelt: „leülekszik, nem illan el bajom”...

Új irodalomeszmény felé?

E még oly nyomasztó évnek is hiba volna azonban csak a negatívumokban ragadni meg a lényegét. Hiba nem látni, hogy az *Oszlopos Simeon* mégiscsak az individualista szemlélettel való leszámolás művének készült. (B. Nagy, 1969:129) A „mire teremtetnek az emberek?” fő kérdésére nemcsak nihilista válasszal kísérletezett, hanem humanista felelettel is. A „végső fokon semmire” mellett ott a sejtése az aszkézis embert megvető korszakának végéről, a „szeressük az embereket” kötelező tanításával. Sarkadi levert, csüggedt közérzetét föl-fölszaggatják a küzdés, a helytállás jelzései.

Talán ilyen jelzésként értékelhető az üdvösségkeresés is; nemcsak a hittérítők erőszakosságához, a politika durva beavatkozásaihoz kapcsolható, de jellegzetesen Németh László-i fogalom lévén a megigazuláshoz, az erkölcsi öntökéletesítéshez, vagy ahogy a Huxley-esszéjében szerepel: a belső világosság örökkévalóságához is. És a felelősségvállalás kényszerének felismerése is lehet jó jelű. Utalhat nem a közéleti vagy társadalmi, de az írói szerepről kialakított nézeteinek felülvizsgálatára. Arra a megváltozott helyzetre, amelyben novellistaként, kritikusként egyaránt rákényszerült, hogy felelősséget vállaljon a műveiért. Helyt álljon hőseiért, azok eszméiért, tetteiért. Jóllehet, felfedezhetők ebben a hőst az alkotójával, a mű világgképét a szerzőjével egyeztető-azonosító szándékban a practicista-voluntarista irodalomesztétika korai hajlandóságai, Sarkadi fegyelmi ügyei mögül mégsem csak az adminisztratív eszközökkel gyakorlatozni kezdő dogmatikus politika fegyvercsattogásai hallatszanak ki. A seregszemlére, hadviselésre kész „önkéntes aszkéta” parancsváró, civiles fészkelődése is. Aki utoljára még kimocorogja magát.

Kevésbé képletesen mondva: ez a számonkérő igyekezet is közrejátszott abban, hogy az alkotó kimozduljon a vesztégléséből. Segítette kivonni a mítoszi témák bűvköréből. Erőteljes lendületet adott, hogy elinduljon az „új irodalomeszmény” felé. Közvetve: a Móricz Zsigmond-i realizmus felé.

Elindulás helyett pontosabb talán visszatérést mondani, hiszen tudjuk: Sarkadi háborús zsengein, első próbálkozásain erősen

látszottak Móricz ujjnyomai. A *Szegény emberek* szerzőjére előbb tekintett fel az író Sarkadi, mint az újságíró a „gyalogolni jó!” riporterére.

Az szinte természetes, hogy Sarkadi, az újságíró elsősorban azokra tekintett, akiknek a társaságában nap mint nap forgolódott: a *Szabad Szó*, illetve a *Válasz* körét alkotó népi írókra. Úgy méltatta őket, mint akik több évtizedes küzdelmének eredménye a föld-reform. (1974:77) A szociografikus, falukutató íróknak köszönheti – vallotta később (uo. 659) –, hogy a gyermekkorában megismert paraszti életforma jelenségeit értelmezni, magyarázni tudta, a lényegükig tudott hatolni. Ők indították föl ábrándozni – a *Hazátlanok* című életképét idézve – a Magyarországon megvalósuló „nagy, kerti, szőlő s gyümölcs kultúra”-ról; ha a magyar paraszttársadalom fejlődése fölmerült, az ő elképzeléseiket közvetítette s követte most is. Annál eltökéltebben, minél inkább meggyőződésévé lett: az agrárkérdésben még a marxisták is a népiek útját fogadták el helyes útnak.

Ki nem felejtette őket akkor sem, ha irodalmi dolgokról nyilatkozott meg. Nincs olyan, az értékeket felsorakoztató listája, ahol ne szereplnének ott most már Móricz Zsigmonddal együtt, aki „politikusként” eszerint nem vonzhatta. A népi írók munkásságát viszont a magyar zenét a lassú feledésből előbányászó Bartók és Kodály munkásságával rokonította; a magyar irodalom újjászületésében hite szerint a népköltészet, a nép nyelve mellett Adynak, Móricznak volt még fölemlegethető szerepük. (uo. 56)

Másutt Petőfi költészetét, Móricz, Tamási Áron és a népi írók könyveit kapcsolja egybe. A névsor, József Attilával kiegészülve (uo. 211 és 451) bizonyíthatja, hogy Sarkadi nagyjában-egészében ugyanott vonta meg a „haladó irodalmi örökség” körét, mint az elfogulatlan irodalomszemléletért, demokratikus egységért perelő, a népi írók irodalomból való kiebrudalása ellen tiltakozó Lukács György.

Tanúskodhatott a névjegyzék a hiányaival is: Krúdy vagy Babits neve, mint egy másfajta, a népi írókétól, Móriczétól clütő prózaeszmény megtestesítői, vagy a „tegnapok ködlovagjai”-é föl sem merül Sarkadi érveléseiben. Mint annyian mások, nem féltette tehát az elbeszélést, hogy kiszikkasztják belőle mindazt, ami játék, illékony képzelet, foszló álom, a lélek gomolygó köde, rejtelmes

ösztöne? A prófétaszerep vonzotta volna, a Petőfié, a társadalmi igazságok kimondójaé, Móriczé vagy a népi írók népszolgálatára? A korán olvasott irodalomtörténet szerzőjével, kedves esztétájával, Szerb Antallal szólva: nem kísértették a csodák misztériumai, meglegedett a hétköznapiok hű rajzával?

A mindennapi küzdelmek megörökítőjének-krónikásának tudta az író? Ezért beszélt ő is – a kommunista kritikások sűrűn elhangzó panasza volt ez – „nehezen mozduló irodalom”-ról; ezért dicsérte Nagy Lajos *Kiskunhalomját*, mint reális, művészi társadalomrajzot? (Uo. 409) S ezért ítélte el azt a jegyzetírót, aki nem értette meg az új társadalom lényegét, a közösségben létezés, a „közünk van egymáshoz” parancsát? (Uo. 414) Gyermeki hittelt vallotta volna Sarkadi is, hogy „az igazán egész ember: közéleti ember is... Hogy nincsen olyan problémája az emberi, az egyéni életnek, amely ne volna egyúttal összenöve a közélettel?” (Lukács, 1970:318) Ezért nem tartotta rokonszenvesnek az „egyéniességét hangoztató egyén” véleményét, s elítélte szinte ugyanazokkal a szavakkal, mint tíz évvel később a *Hazátlanok* egyik szereplőjét! , mert egy negatívum a meggyőződése, ami pedig nem elég ahhoz, hogy megadja egy magatartásnak az értelmét?

A tagadás, a meggyőződés nélküliség, a nihilizmus megvetése, a „kollektív szemlélet” elismerése – ha az elvek felől közelítünk, ugyanoda juthatunk, mint a megvallott példák, Petőfi, Ady, Móricz, József Attila és a népi írók oldaláról: ahhoz az új irodalom-eszményhez, amely egyrészt a forradalmi-demokratikus fejlődés-vonal megrajzolásával, másrészt a realizmus ábrázolómódszerének és hagyományának leírásával igyekezett meghatározni önmagát.

Eszmény és alkat szerencsés egymásra találása tételeződött így. A „korparancs” egyéni ízlés, elképzelés diktálta, önkéntes teljesítése. Sőt, a *többlet* lehetősége is benne rejtett Sarkadi szemléletében: a realizmus elméletének-gyakorlatának nem külföldi s múlt századi írók-művek alapján való megfogalmazása, mint Lukács György tette, hanem hazai, még eleven példákból történő kibontása. Alkalmasnak mutatkozott ez a látásmód a „forradalmi fejlődés-vonal” és a „realizmusvonal” párhuzamos, egymástól támogatott, s nem egymást olykor gátló kidolgozására is. A párhuzamosság, a végletek, szélsőségek kiszűrésével, a dialektikusabb gondolkodást erősíthette volna: annak a gyakorlatnak a visszaszorítását, amely mindinkább

a kinyilvánított világnézet, s mind kevésbé a megvalósított esztétikum alapján mérte a műveket – amelyik inkább rajta volt, hogy egy tételesen politizáló, „vezércikk”-szerű regényt a realista vonalba illesszen (Nagy Lajos: *Falu*), semmint hogy egy realista látásmódú, de apolitikusnak tetsző alkotást a haladó hagyományokhoz kapcsoljon. (Németh László: *Iszony*)

De éppen a Falu-, illetve az Iszony-kritikák szemléleti különbségéből, és a közöttük eltelt két esztendő távolságából látszott igazán: mennyi *feltétel*hez kapcsolódott az új irodalomeszmény kimunkálása s követése. Mennyire *részvényű* volt, ami teljességgel kecsgetett; mennyire törékenynek bizonyult elkötelezett népszolgálatnak, kollektív szemléletnek és korszerű valóságábrázolásnak, realista módszernek a harmóniája. Ám minden feltételesség, részvényűség, törékenység mellett: teljességnek, harmóniának a lehetőségét, az életmű legjobb darabjaiban megvalósuló lehetőséget is magában hordozta.

Viták közben

Az Iszony-kritika Sarkadi irodalomszemlélete kialakulásának fontos állomása. Mindenekelőtt egy formai ok miatt: az újságíróként és szociográfiai tanulmányok szerzőjeként, majd a *Válasz* színikritikusaként jegyzett fiatalember néhány, szórványos szépprózai publikáció után itt jelentette be határozott igényét: részt venni az irodalmi életben. Most érzett először bátoritást és bátorságot, hogy a sokféle kavargó eszmecserek egyikében, s mindjárt az esztendő, sőt az időszak legfontosabb, a vitafeleket élesen elkülönítő, „kulturpolitikai párbaj”-ában véleményét hallassa. (Grezsa, 1979:233) *Vita közben* – hirdette már az írás címe a nyílt állásfoglalás szándékát, és a vita jó irányú kibontakozásának reményét. A meggyőződést egyszersmind: Németh László regénye méltó arra, hogy alapjául szolgáljon – ürügyül akár! – egy műelemzésen túli, fontos *esztétikai-ideológiai-művészetpolitikai* polémiának.

Mintha csak az alkalmas pillanatra várt volna Sarkadi. Az „elmúlt évek legnagyobb jelentőségű”, „új korszakot” jelző regénye

a legmeggyőzőbb bizonyítékot hozta számára, hogy kicsinyes, szegényes, provinciális dolog a művészeteket a pártok „ablakából” nézni, „politikai igények”-et hangoztatva velük kapcsolatban. „Az irodalommal szemben bármilyen fajta igény közül csak egy jogosult – hangoztatta –, hogy a fejlődés útján haladjon”. (1974:448)

Nagyon nyílt, nagyon egyértelmű fogalmazás ez. Ám ha közvetlen bátorítást az *Iszony* adott is hozzá, „nehéz esztendejének” megpróbáltatásain kívül még több alkalom, vita érlelte. Több „elmulasztott” hozzászólás.

Amikor Németh Lászlót, mint a magyar irodalom „legizgalmasabb aktualitását”-t, mint a próza megújuló törekvéseinek hazai „izzását” emlegette – kimondva-kimondatlanul vitázott akkor azokkal, akik Déry Tibor *A befejezetlen mondatában* fedezték fel az „utolsó évtizedek legjelentékenyebb magyar regényé”-t (Lukács, 1970:520), a „nagyrealista regény” első hazai megvalósulását (Szigeti, 1947:893). Ilyen összefüggésben értelmezhető Sarkadi félmondata: „nagyjából pontosan tudtuk, hogy mi van az emigrációból hazatért vagy az otthon hallgatásra ítélt írók tarsolyában, s nem is bizonyult várakozásnál többnek egyik sem.” (1974:439)

Mintegy mellékaçon, további polémiákhoz is kapcsolódott itt: az *optimizmus*, illetve a *hagyomány* körül bontakozgató vitákhoz.

Óhatatlanul szembekerült Horváth Márton véleményével, aki *A befejezetlen mondatot* „nagy mű”-ként aposztrofálta, ám úgy vonta meg a magyar demokrácia irodalmi életének mérlegét – 1948 márciusában, az *Iszony* megjelenése után! –, hogy még csak le sem írta Németh László nevét (Horváth, 1950:129). Később részletezi majd Horváth, hogy mi mindent tart a regényről s a kritikusról (uo. 156) – köztük van Sarkadi is –, most Révai *Marxizmus, népiesség, magyarság* című könyvének bírálóival perlekedik – köztük volt Sarkadi is –, és újból hangsúlyozza: meg kell szüntetni az irodalmi élet „londoni vásár” jellegét. „Népünk azt akarja – jelenti ki –, hogy az irodalom és a művészet szépsége tegye otthonossá, lakályossá és vonzóvá az országot, hazánkat és házunkat”. (Uo. 138 és 155)

Ezt a vágyat, igényt erősítette fel s mélyítette el az MDP programjának kulturális vonatkozásairól szólva Lukács György. *Szabad Nép*-beli, „harcos, demokrata” optimizmust sürgető nyilatkozatához nyilvánosan Déry Tibor szolt hozzá. (Déry, 1978:386)

Vele értett egyet, azaz rejtve Lukáccsal polemizált Sarkadi Imre, Déry érvelésének sarkalatos igazságát mondva tovább: az írónak egyetlen anyaga s egyetlen témája maga az ember, aki a demokrácia győzelme óta, a háború után eltelt három esztendő alatt sem változott meg alapvetően. Az *Iszony* – ez már Sarkadi gondolatmenete – épp a nem külön, külső törvények által igazgatott individuumban, hanem a „biológiai emberben való gondolkodásnak” a példája. Mint ilyen, fölöslegessé teszi az optimizmus-pesszimizmus kérdését. A politikai kívánságok hangoztatását.

A magyar epikus hagyományokról folytatott eszmecserében viszont azzal foglalt állást, hogy az *Iszonyt* *A befejezetlen mondat* elé helyezte. Nem osztotta Szigeti József véleményét, aki Déry regényében nemcsak a nagyrealista alkotást, nemcsak a modern eszközök meghódításának példáját fedezte fel, hanem a hagyományteremtő művet is. Szigeti vitapartnerével, Király Istvánnal (1976:156) sem mindenben egyezett azonban Sarkadi véleménye. *A befejezetlen mondat*nak mint hagyománynak az elvetésében igen, Móricz követésében azonban nem!

Déry vagy Móricz? – a kérdés a *Válasz* és az *Iszony* körüli bonyodalmak után lett időszerű. 1948 nyarán Sarkadi kevésnek véli még Király dicséretét is, aki az *Iszonyban* a móríci realizmus vállalását s folytatását üdvözölte. (Király 1948:166–168) Sarkadi szerint Németh regényeinek nincs közvetlen honi előzményük; általában legfeljebb Kemény Zsigmond nevezhető elődjüknek, ám Némethnek ez az „eddigi legteljesebb műve a magyar irodalomból nemigen magyarázható meg”. (1974:439) Azt is mondja ezzel: az *Iszony* hagyományteremtő alkotás. Németh László, nem pedig Móricz Zsigmond a példa!

Realizmus vagy avantgarde?

Látható tehát: a Móricz felé vezető út akár az elindulás, akár a visszatérés útja – nem kerülhette ki Németh Lászlót. Előbb is az *Iszony* adta a feleletet a korszak mind sűrűbben felhangzó kér-

désére: mi hát a realizmus? Mert a *Vita* közben, Sarkadi cikke minden közvetett utaláson, állásfoglaláson túl a realizmus-vitákhoz szólt hozzá a legközvetlenebbül. Ennek az írásnak a fényében világosodott meg, miért foglalkoztatta már korábban is a realizmus. Ha ösztönösen érzett is rá *realizmus és világnézet* szerves összetartozására, ezután tudatosan kapcsolta egybe őket, s mérte velük a művek súlyát.

Ami Ady, Móricz, József Attila és a népi írók felől „csak” szellemi kalandnak, futó kíváncsiságnak, a kritikusi képességek bátor kipróbálásának tetszett, bebizonyosodott arról: mélyebb világnézeti vonzalmak, diszpozíciók bevallásának volt alkalmas terepe. Ami amott a szolgálatos, az étetalakító, társadalomformáló *művészi szerep* föltétlen igenlése volt, kiderült arról: nem a személyiség kiegyensúlyozott életérzésében, magabiztos feladatvállalásában gyökerezik. „Az ember él, és ennek legtöbbször semmi értelme” (Sarkadi, 1974:421) szkepszise mögül a folytonos önlegyőzéshez erőt gyűjtő s erőt tékozló egyéniség alakja rajzolódott ki. A „muszáj-Herkulesek” közül való. Vagy az önszimbólummal kifejezett Kőműves Kelemen-fajta. Akinek csak az építés maradt meg, a munka, s aki az örökös küzdés miatt érezheti úgy: a saját húsa, csontja van a műbe berakva. Hitetlenségében Ady hitével biztathatta magát: elveszett náció tagja ő is, schribler-nép, de ha alkotni kezd, legtiszább énje árad át az alkotásba!

A „kollektív szemlélet” igenlése és az „individuális kételyek” bevallása ennek a hitetlen hitnek a jegyében kapcsolódott egybe. Az *Ulysses* rajzolta világkép mellé így fért a Móriczé, a népi íróké. Az egymásrautaltság, a közösségben létezés eszméje mellé a kétség, hogy az „embert kívülről jövő dolgok valamivé is formálhatják”. Az esszék, kritikák biztos ítéletre, nagy műveltségre valló, szerves gondolkodása mellé a megrázó bizonyosság, hogy az emberi problémákat a műveltség, az intellektualitás sem dönti el.

Csupa szélsőségről, a lélek üdvösségkereső és pokoljáró végleteiről tanúskodtak a vallomások. Nem a viviszekció szándéka vagy a magamutogatás vágya hajtotta azonban Sarkadit. Általános emberi szorongásainak, az egyetemes létproblémák iránti érzékenységének megvallásával-megmutatásával is pártot állt a korszak irodalmi vitáiban. Elejét igyekezett venni ő is annak a lehetséges visszaélésnek, hogy az alkotó derújából és harcosságából következ-

tessenek a mű harcos optimizmusára, a művész politikai állásfoglalásából a „mű optimista és demokrata, vagy pesszimista és antidemokrata” jellegére. (Déry, 1978:387) Az *Ulysses* nyomán fölsejlett előtte az írás, amely a mondanivalót nem megmagyarázással, nem szavakkal, hanem művekkel mondja el. Elháríthatónak vélte az irodalmat fenyegető veszélyt, amit legelőbb a *Falu* idézett föl számára, s amit 1948 nyarán már mind elharapódzóbbnak észlelt: a „korszerűsített mondanivalók ismételtetésé”-nek, az optimizmus romantikává, a valóság meseszerűvé válásának veszélyét. (Sarkadi, 1974:412 és 448)

Realizmus és világnézet összetartozása ebből a szempontból a romantikus optimizmus, az idillikus valóságszemlélet, a direkt, didaktikus politizálás *elvetésével* és a szorongások, kételyekkel teli hangulatok, „absztraktabb élettérzések” *elfogadásával* volt egyenlő. Sarkadi valóságábrázolásról alkotott felfogásába beletartozott a tények s a közöttük lévő összefüggések ismerete-látása; ironikusan szólt viszont arról, hogy az „összefüggések mögött rejlő mélyebb valóság” a realisták szerint „rendesen biztató”. (Uo. 418) Iróniája, miközben a valóság megszépítőit, a romantikus derülátókat, a korai sematikusokat vette célba, erős ismeretelméleti kételyt takart. Azt, hogy a mélyebb valóság megismerésének törvényszerűségei nem deríthetők fel; a logika – figyelmeztetett az *Oszlopos Simeon* is – nem olyan út, amin haladva bármit felfedezhetünk. Az utak soha sincsenek készen, csak akkor csináljuk meg őket, ha már van hová menni. Ha felfedezünk valamit, megcsináljuk hozzá a logikai utat – érvelt Kis János.

Sem a logikában, sem a biztató valóságban nem tudott bízni Sarkadi. Tudott viszont a „magának körülményeket teremtő”, a saját maga által meghatározott emberben. A személyiség fölnövesztésének s végzetes önmagára utaltságának indeterminista, az egzisztencialistákéval rokon elképzelése azonban a „teoretikust”, az esszéistát jellemezte inkább – az író éppen hogy olyan helyzetekben mutatta alakjait, amikor mindig a körülmények voltak az erősebbek, s nyomasztóan teljessé vált az ember kiszolgáltatottsága. (Hima, 1981:44 és 45) A gondolkodó nézeteinek, illetve a szépírói objektivációnak ez a különbsége ugyanarra a talajra épült, ahonnan különös mutatványra rugaszkodott el Sarkadi már az *Ulysses* elemzésekor is.

A kívülről jövő dolgok helyett csupán a hangulata által meghatározott Bloom „történetéről” nem azt állította, hogy mert látszat és lényeg, véletlen és szükségszerűség hierarchiáját borítja fel, mert nem tükrözi a társadalmi valóság fontos, lényegi vonásait, fejlődési tendenciáit, éppen ezért *nem realista* alkotás – hanem, hogy ha *realista* alkotásnak fogadnánk el, ha a realizmus törvényei, ábrázolásbeli jellegzetességei szerint vizsgálnánk, mennyire szegényes, sovány eredményhez jutnánk akkor; „Bloom csodálatosan egyszerű kispolgár lenne, s az *Ulysses* »egy ember egy napja« című szociográfia”. (Sarkadi, 1974:420) Feje tetejére állt itt a mű s az esztétikum viszonya körüli világ: nem az *Ulysses*t vetette alá a realizmus törvényszerűségeinek, hanem a realizmust a mű sajátosságainak. Nem a realizmushoz képest a mű, hanem a műhöz képest a realizmus bizonyult „elégtelennek”. Nem Joyce alkotásának realista voltában, hanem az esztétikai kategória létjogosultságában kezdett kételkedni.

E fogalomelvitató egyoldalúság jutott el az *Iszony*-kritikában a maga végletéig: a realizmus fogalmának elvetéssel fölérő felülvizsgálatáig. Mindig is úgy volt – körvonalaz valamiféle „örök realizmus” ideát –, hogy az irodalom fejlődése a társadalomával együtt haladt; mindig is a kiterjedt valóságot ábrázolta vagy problémázva kereste. Éppen ezért kétséges számára: „mennyire jogos a valósággal foglalkozó irodalmat realizmusnak nevezni”. (Uo. 448) Alig burkolt utalásaiból hámozható ki, mit tartott a realizmus programjának hirdetőiről. „Vita közben”: a mostani ellenfeleiről, az *Iszony*-hoz korábban hozzászólókról. Amikor „hivatalos” írókat, „romantikus Tolsztoj-utánzókat”, „konzervatív félreértelmezést” mond, legelőbb is annak a Lukács Györgynek a neve sejlik föl, aki a Németh-regényt világának teljes privatizálódásával, a magyar társadalom kérdéseiről való konok hallgatással, az új demokrácia elleni néma tiltakozással vádolta. (Lukács, 1948:88) Földidéződhet aztán Szigeti József neve, aki szerint az *Iszony* a realizmus „csalóka látszata” csupán. (1948:390) S bár igaz, hogy az *Iszony*-vitát általában nem a marxista és a polgári szemlélet szembenállása, hanem egy sémákra, előítéletekre hajló s egy frissebb, árnyaltabb elemzés ütközése jellemzi (Greza, 1979:233), szembetűnő mégis, hogy a marxista esztétika két jeles alakja, a realizmus két eltökélt hirdetője képviseli a dogmatikus-doktrinér felfogást.

Lukács és Szigeti véleménye olvastán okkal merül föl, hogy ha a realizmuselmélet meghonosítói ennyire elmarasztalják az *Iszonyt*, akkor vagy a kategóriával van baj, vagy ezeknek az esztétáknak a Tolsztoj-utánzásával, konzervatív értelmezésével. Úgy tűnt föl a Németh-regény, mint az „új” módszert kikísérletezők, az „új” eszményt vallók próbája, s mert a kísérletezők-eszme hirdetőik nem állták a próbát, a módszer is, az eszme is kétes értékűvé lett Sarkadi számára.

A nagy orosz realistára, Lukács irodalomtörténete központi alakjára való utalásban ott lapult egy halvány célzás az *Iszonyvitával* egy időben másodszer megjelent *Irodalom és demokrácia* című kötetre, s benne arra a passzusra, hogy ha az irodalom Joyce stílusa helyett Tolsztoj stílusát követi, a nép is könnyebben megérti az alkotásokat, s nem áll be színvonalcsökkenés. (Szerdahelyi, 1976:107) Ebben az összefüggésben ítélni lehet meg Sarkadi félmondata, amelyik Lukács másik „hősére” vonatkozik: Thomas Mannal kiteljesedett, de le is záródott egyfajta irodalom.

A vád, hogy a realizmus múlt századi alkotásokra épült, konzervatív esztétikai rendszer; hogy tegnapi eszmények követelését jelenti, visszafordulást, „hátrafelé tekintés”-t – a korabeli kritikákban, sőt még előbb, Brechnél például épp olyan sűrűn előfordult, mint újabban. (Ld. Szerdahelyi: 1976:2830 és Fazekas, 1947:441; Ungvári, 1979:222) Akár ismerte egyrészüket Sarkadi, akár nem, azokkal a véleményekkel osztozott, amelyek szerint a „nagy realisták” alkotásaiból leszűrt módszert rugalmatlanul, dialektikátlanul terjesztik ki az új jelenségekre.

A közvetlen hagyománykereséstől egyébként is idegenkedő Sarkadi csipős megjegyzései utánzásról és konzervativizmusról éppen Németh Lászlónak a saját Joyce-méltatásában kifejtett gondolatát folytatták: „Minden nagy író intőoszlop, erre ne jöjjetek, erre minden levegőt elszívtam”. (Németh, 1973:476) Ezért állhattott az *Iszony*-bírálat középpontjában a „többlettudás”, a fejlődéssel való lépéstartás, a „világ összes viszonylataival való szintézis” igénye.

A modern polgári filozófiai indeterminizmus szellemét is követve: amennyiben szembekerültek itt a csak egyedi jelenségek leírására alkalmas társadalomtudományok a törvényeket megállapító természettudományokkal. De az egzisztencializmus „személyiség-

kultuszának” is engedelmessé, amennyiben kitüntetett szerephez juttatta nem is annyira az egyéniséget, mint inkább a „nézőpontját”. Egyfelől a természettudomány ígérte „új világkép”-ről, a fizikának és a biológiának az egész gondolkodás átalakításában játszott szerepéről értekezett, másfelől bármennyire is visszafejlődésnek tudta a személyiségkultuszt, az individuális szemléletet – önellentmondóan hangoztatta: „*a valóság nem változott, de a bennünk való tudatosodás igen*”. (Sarkadi, 1974:448)

Réginek és újnak, múltnak és jelennek ez a dialektikus szemlélése a realizmus megoldásainak, módszereinek ez a folytonos önmegújítási igénye hiányzott Sarkadi fölvetéséből. Mintha az alapvető esztétikai kérdést: a művészetnek az objektív valósághoz való viszonyát a szellem új eredményeivel lépést tartó művész szemszögéből külön is meg lehetett volna válaszolni. Egybevágott ezzel a már idézett gondolata: ha minden kor úgyis a maga valóságait írja, akkor az eredmény csakis az író, az „úttörő óriás” „tudatosodás”-ának köszönhető.

Így került mind nagyobb hangsúly a kísérletező, úttörő szerepű művészre, s mind kisebb nyomaték a realizmus kategóriájára. Meglehető fogalomcserét hajtott végre Sarkadi: az „örök realizmus” értelmében felfogott esztétikai rendszert elégtelennek találta, idejét múltnak az elnevezést, helyette a szellem legújabb eredményeit felhasználó, az ember problémáit a „világ szerves folyamataiba” illesztő irodalmat a nem irányzatként értékelt „avantgarde” kategóriával jelölte. Egyszerű névváltoztatásnak tetszik azonban ez, hiszen amikor a valóság gyártotta problémák, társadalmi alkatok, a materiális világszemlélet döntő szerepét emlegeti, és amikor a babonával meg a vallással rokon jelenségként, a szellem „zavart ellentmondásai”-ként ítéli meg a századforduló „legkülönbözőbb lázadásait”, „kizárólag formai forradalmi eredményeit” – nem a történelmi avantgarde, hanem *a realizmus mellett áll ki akkor*.

A kérdésre végül is, hogy Sarkadi szerint mi a realizmus, nem adható pontos válasz. A fogalom tartalmának elemzésére, történetiségének tisztázására, az esztétikai kategória valamennyire is egzakt meghatározására sohasem vállalkozott. Nem egy világosan körvonalazott módszer helyébe ajánlott egy másikat, a realizmus helyébe az avantgárdét. Egy eléggé lazán megfogalmazott elmélet

(Szerdahelyi, 1976:28) gyakorlatba „ültetésekor”, az *Iszony* fogadtatásakor torpant meg, és szaporodtak el a nemjei. Legtartalmasabb, legkitartóbb vonzalmi azonban a valóságábrázoló irodalomhoz húzták. Taszította a formák játéka, a tartalmatlanság, az avantgárd, a történelmi értelemben felfogott irányzat öncélúsága. Taszították, persze, az „élenjáró felhatalmazást” érző „kisebb tehetségek” „új realista”, azaz a valóságot meseszerűvé varázsoló alkotásai, a proletkultra emlékeztető vonásaik miatt. (Sarkadi, 1974:448, 466)

Noha ráérezett realizmus és világnézet szerves összetartozására, a „perspektivikus” világnézet szükségességére, a tudatosodást nem a pártosság értelmében követelte meg, hanem a szellem, a tudomány eredményeinek folytonos birtoklásaként. A fejlődés útján haladni! – s a realizmus alapvető parancsát hangoztatta ezzel: az adott kor társadalmi tudata legfejlettebb lehetőségeinek felhasználását. De amikor a formai s tartalmi újszerűségről beszélt, ugyancsak a realista művészet közelebbi kritériumait sorolta.

Alkotójellem; kis darab világ; problémairás

Az *Iszonyban* az emberközpontúságot méltatta, az „irodalmi-élet-tani” szemlélet első sikeres kísérletét. Hogy nem romantikus módon szól Nelliről, nem mint a csak a véletlennek, vagy a maga külön törvényeinek alávetett személyiségről, hanem mint „egy nagyon sokfelé kiterjedt, bonyolult világ szerves részéről”. (1974:445)

Megfigyelhető volt a színházkritikáiban s nyomon követhető majd az 1952-es „önkritikájában”, a címében is jellegzetes *Konfliktus és jellem*ben: mennyire az emberhez köti a történelem, a társadalom, a „bonyolult világ” változásainak ábrázolását.

A huszadik század irodalmának újságát a Joyce-kritikában tehát abban látta, hogy a körülmények ravasz hálójában vergődő emberről a magának *körülményeket teremtő* emberre terelődött a figyelme.

(Uo. 418) Sarkadi hőseinek *egy része* ugyan anarchisztikus cselkedetekben, öncélúan bátor kalandokban vagy a körülményeknek nem a teremtésében, hanem a romlásában mutatta meg ekkor az erejét – a mitologikus novellák, a *Pokolraszállás* vagy az *Oszlopos Simeon* tanúsága szerint –, ám a Gál Jánosok, a Bíró Máték, az öreg Siposok, a Sebők Imre bácsik ennek a teremtő elvnek lesznek a megtestesülései. Az őket életre hívó meggyőződés figyeltette Shakespeare drámáiban csakúgy, mint Szophoklész vagy Ibsen darabjaiban az „egy személybe szorult titkot” (uo. 744), a „valami meghökkentőt az emberről” (uo. 736), az egyetlen hős feszültségkeltő vívódását. Sarkadit szemmel láthatóan az olyan művek vonzották, amelyeknek hiába van száznál több szereplőjük, mégis egyszemélyesek, ahol adott – nem műfaji értelemben használva a szót – a dráma ősi eleme: „egy ember, aki forgolódik az őt körülvevő világban, magában hordja a saját poklát, saját megváltását, s azon bukik el, amit *ő csinál*”. Vagy azért küzdenek az ilyen hősök – mondja –, mert önmaguknak akarnak valami nagy, belső nyugodalmat, mint Oedipusz, vagy azért, mert nem akarnak végigizlelni mindent, ami végigizelhető, példa rá Peer Gynt. (Uo. 744–745) A hangsúly a küzdésen, a „mindent akaráson” van. Azon, hogy ne rosszul használják magukat. Ha összeütköznek istennel, végzetrel, saját emberi hitványságukkal vagy éppen nagyságukkal, sohasem múlhat véletleneken a hős bukása. Egy esetben mégis: ha „alkotójellem nélküli hős ütközött bele unos-untalan korlátokba”. (Uo. 752)

Legyenek ezek akár társadalmi korlátok, azaz törvények, szokások, erkölcsök adta gátak, Sarkadi nem a társadalmi vagy külső meghatározottságokat emeli ki, nem az objektív kényszer erejét, a sorsnak, végzetnek való kitettséget. Mindig a hős, az egyén tehetetlenségét, megalkuvását. Pótanyagnak tartott bármilyen „társadalmi formahibá”-t, minden dráma s általában az irodalom! érdektelenné tevésének eszközét látta bennük. Különös módon: a véletlenekhez, a váratlan meglepetésekhez kötötte ezt az érdektelenséget. A romantikus fordulatokhoz, a romantikához.

Az „örök realizmus” felfogás mellett nagyon erősen körvonalazódott már ekkor egyfajta „örök romantika”-képzet. Jóval később, 1954 végén, a *Jókai ürügyén* voltaképp ezt a sémát alkalmazza a művészetekre: az irrealitás, az ábrándozás, a „gyermekdedség”, a

„nem a maga valóságában” felfogott nép, forradalom és haladás jellemzi itt a romantikát, a realizmust pedig a jelenségek alapvető ellentmondásainak tükröződése és az, hogy megmutatja, az ellentmondásokról a társadalom rendje, nem pedig egy ember tehet.

Az az irodalomestmény, amely nem a társadalom, nem a külső objektív valóság tükrözését, hanem az alkotójellem küzdelmeinek ábrázolását, az egy személybe szorult titok megfejtését tűzi ki célul maga elé, s amely a novella műfajának meghatározásakor is teljesen zárt sorsfordulatot emleget – szükségképpen és értelemszerűen tagadja a „nagyrealizmus”, az extenzív totalitás elvét; a hűvös leírás, az objektív ábrázolás helyébe a megहितebb, bensőségebb stílusformákat, a zártabb kompozíciókat, az „intenzív totalitás” elvét állítja.

Amikor tehát később majd a kritika által támadott, szűk világú, monológformát választó műveiben – például a *Gál János útjában* – ezt az elvet érvényesíti, akkor nemcsak saját korábbi elképzeléseit követi, az irodalompolitikai „útmutatások” helyett, hanem egyúttal a sematizmus elkerülésének talán legbiztosabb formáját is választja.

Sarkadi két helyen „értekeznek” elképzeléseiről. Az egyik helyen állító, a másikon tagadó formában. Feltételezhető, hogy a „nagyrealizmus” igényével szegül szembe, azt tartja a maga számára érvénytelennek és követhetetlennek, amikor az *Oszlopos Simeon* Kis Jánosa váratlanul ilyen mesterségbeli gondokkal hozakodik elő: „Megmutatom a világnak egy darabját, s megmutatom, hogy ennek a kis darabnak a megértése is milyen rendkívül bonyolult. Ismerni kell az összes tényezőket.” A kis darab világ ábrázolása az intenzív totalitás elvének elismerésével egyenlő; mellette áll ki az író.

Tagadó formában Sarkadi prózaestménye – a *Vita közben* tanúsítja – az ábrázoló művészet életképességének, időszerűségének kétségbevonását jelenti. A „nagyrealizmus”-tól való elfordulást ez esetben is. Vélhetnénk véletlen találatnak, hogy „problémairás”-nak nevezi a *Lear királyt s az Iszonyt*. Hirtelen jött ötletnek az irodalom felosztását homéroszi és szophoklészi irodalomra: „az egyik az ábrázoló, a világ kérdéseire felelget, a másik a problematikus megkérdezget”. (1974:440) Aforisztikus igazságnak, hogy a „megbékélt érdeklődés ábrázol, a nyugtalan keres. Aki megtalált valamit, az elmondja, hogy milyen, aki csak meg szeretné találni, a

fejét töri”. Mindez a bölcsesség az extenzív totalitás igényével szemben érveket kereső (s találó) íróé is lehetne, ha az így kibontakozó „kérdésgető” s „keresgető” magatartás, a „problémairás” eszméje összefüggene az alkotó jellemű, körülményeket teremtő hőssel, Sarkadi hőseszményével. Ezen összefüggés, kölcsönösség híján merül föl, hogy a tetszetősen nagyvonalú elmélet nem is Sarkadi műhelyének eredménye. Hogy még a korábbiakhoz fogható szervességgel sem illeszkedik a prózáról kialakított felfogásába, irodalomestményébe.

Politizáló vagy tiszta irodalom?

A Sarkadit sokszor kísértő gondolat – az irodalomnak ábrázoló és problematikus, felelgető és kérdésgető „részekre” osztásáról – nem véletlenül épp az *Iszony* kapcsán követelte ki a maga megfogalmazását. Németh László volt ebben a felosztásban az ösztönző: az *Előszó Móricz Zsigmond Shakespeare-tanulmányához* és a *Regényírás közben* szerzője. Az *Iszony*-méltatásban az Előszó szóhasználatát követve voksolt a kérdésgető, „problémakereső” irodalomra. Nem sokkal később viszont a *Regényírás közben* kifejezéseit vette kölcsön. Németh új láthatárról, megnőtt égről beszélt, és hogy „nincsen többé nemzeti sors”. Sarkadi a népi irodalom szerinte „nem politikus csoportjá”-ról szólva lényegében ezt ismételte meg: „a probléma velejénél tartanak, s horizontjuk nem a falu, hanem az egész Európa”. (Sarkadi, 1974:468) Lényeges aláhúzni: a népi írók *politikussá lett* csoportjával vitázva s a nem politizálókkal egyetértve csiszolódott Sarkadi irodalomszemlélete. Nem kevés, feloldhatatlannak mutatkozó ellentmondással. Közöttük még a legkisebbel, hogy eléggé önkényesen az előbbiek közé Erdei Ferencet, Darvas Józsefet és Szabó Pált sorolta, az utóbbiakhoz került viszont Illyés Gyulán, Németh Lászlón kívül az a Veres Péter is, aki pedig pár hónappal korábban nemcsak pártelnök, hanem országgyűlési képviselő, sőt miniszter is volt. Rokonszenv vezethette Sarkadit, amikor Veres Péter *A paraszti jövődő* című könyvét

éppúgy védelmébe vette, mint Illyés *Lélekbúvárját* a „politikus” írókkal, Erdei Ferenc és Darvas József támadásával szemben. Mintha a Németh László nyomán felrajzolt tág horizont elsősorban is arra szolgált volna, hogy Sarkadi ez alá állva védekezzen Darvasék „vulgárszemlélete” s általában a „proletkult szektáriánus elfajulásai” ellen, s elhárítsa a kötelező „tárgyválasztás” veszélyeit. Mintha e félelem diktálta önkényes elképzelés szerint Solohov könyve, az *Új barázdát szánt az eke* csakúgy, mint a Móriczról, a közösség énekeséről elhangzott tétel arra lett volna jó, hogy az „egyetemes szemlélet” szükségességét, az „egész Európában” való gondolkodás parancsát szegezze szembe az innen-onnan mind sürgetőbben hangzó kérdéssel: „Osztályharcosan ír-e” a szerző. (Uo. 463)

Látnivaló: a ténybeli tévedések kijavításával meg nem szüntethető, a szemléletben gyökerező ellentmondás, sőt ellentét a politizáló és a nem-politizáló, a „tisza” irodalom között feszült.

A korai Sarkadi dilemmája lappangva-rejtve az egész pályaszakaszon végighúzódik: más eszményt *hirdet* – hirdet s nem követ! – mint újságíró és megint mást mint kritikus. De nincs összhang *szépírói elvei* és *szépírói gyakorlata* között sem: „elméleteit” folyton felülbírálja az alkotásaival.

Sarkadi mint újságíró elkötelezett, harcos publicista, riporter és vezércikkszerző. Kevés azt mondani, hogy épp abban „vétkes”, amit a szépirodalommal kapcsolatban – mint láttuk – kifogásolt, rosszallt: a tendenciózus magatartásban, a társadalomhoz való viszonyban, a leendő világváltozásba vetett hitben. A példák kitalálásának és megmutatásának szándékában, a látottaknak az elméleti tudással való „kiigazításában”; nem a „van”-nak, a „most”-nak, hanem a „lesz”-nek, a jelent eltakaró „jövő”-nek a bemutatásában; az éppen adottnak, a valóságnak az eszményivel, a vágyottal való helyettesítésében semmiképp sem marad el az általános baloldali irányzat képviselőitől. Ő maga is így tekint vissza ezekre az évekre: „Az ember idegeiben, ösztöneiben benne élt, hogy tulajdonképpen milyen jó dolog az, hogy a látott valóságot úgy mutatjuk meg, hogy ettől az emberek százezrei vagy milliói kedvet kapjanak ahhoz, hogy valóban úgy viselkedjenek, mint ahogy mi látni szeretnők őket.” (1974:575) S vállalta is az agitativ szándékot, nevelő célzatot. A perspektíva biztos tudata is vezette az újságíró tollát. A társadalmi erők bonyolult állásának sémákba rögzítésétől sem idegenkedett:

reakcióskra és demokratákra osztotta föl az embereket. Meggyőződésből egyszerűsített, stilizált. Meggyőződésből hivatkozott az ember „jó affektusaira”. (Hermann, 1971:250) Meggyőződésből politizált.

Újságíróként meggyőződésből volt osztályharcos.

Sarkadi mint *kritikus* sehogysem tudott megbékélni azzal az íróeszménnyel, amelyet mint *újságíró* hirdetett s követett. A politizáló publicistát elfogadta. A politizáló író folyvást kicsinyítette, „jófiús törekvésű”-nek nevezte. (1974:409)

Elvetette a szolgálat elvét; akár a műben, akár a művön kívül, magánemberként akar az író a közösség hasznára lenni. „Az írónak, művésznek elég pontosan körülhatárolt feladatai vannak – hangsúlyozta egy vitában –: írni és alkotni. Amit ezenkívül csinál, az már csak pótválami.” (Uo. 209) A szóbeli megnyilatkozásokról, találkozókról, kultúrnapokról azt tartotta, hogy a hallgatóság elbűvölésében a legjobb író is menthetetlenül elmarad a legötödrendűbb demagóg mellett. Az irodalomra szerinte csak az elkényelmesedett olvasó szemében lehetnek érvényesek a társadalmi törvényszerűségek: „hogy a forradalmak a maguk útján menjenek, már nem kell hozzá a művészi biztatás”. (Uo. 435) A programosságától, irányzatosságától éppen hogy féltette az irodalmat. A tiszta irodalom eszméjében az önelvűség, a „saját világú ábrázolás” mai igénye is elődjére lelhet. Nem az elefántcsonttorony-művészetet, nem a bezárkózást hirdeti ez az eszme. Ha szembeállítódik újságíró és író, illetve politikus és művész, akkor ez annak az alapelvnek a jegyében történik, hogy az élet, a társadalom, az ember „sokkal bonyolultabb”, mint ahogy a publicisták s politikusok láttatják. A művész nem egyszerűsíthet, nem választhatja a könnyebbik megoldást. A folyamatról, ami a társadalomban „őröl és épít”, s az egésznek az „okszerű valóságáról” köteles a sémákat, illusztrációkat féltetve írni.

E felfogás szerint az örök emberi problémákkal való birkózás, az örökérvényűség „tiszta irodalmi” igénye nem keresztezi a politikai küzdelmet, közéleti harcot. Sarkadi írói s újságírói, művészi és politikusi önszemléletének alighanem legfontosabb mondatát Sárközi György költészetével kapcsolatban írta le, magamagát is jellemezve: „Harcosa volt a szegényparasztság ügyének, de nem költője”. (1974:437)

A szépíró *elveit* tehát a sémáktól való irtózás, a direkt politikálástól való tartózkodás, az általános emberi problémákra figyelés határozta meg. Nem a társadalom, hanem az ember, a jó forradalmáráként látta önmagát – ahogy ezt Sárközi György ürügyén kifejtette. Kapcsolódva e fejtegetéseiben is egy valláshoz, egy létfilozófiai szemlélethez: a buddhizmushoz, az öntökéletesítés programjához. Közvetve persze: Németh Lászlóhoz, jelesen az *Emberi színjáték* alkotójához. A mindenkinek először magában s „magának kell tisztázni az életét, mert nemcsak Lenin és Marx, de Krisztus sem oldhatja meg, csak magam” programja, a „ha csupa önmagával rendbe jött emberből állna a társadalom, akkor a társadalom... is rendbe jönne” idealista felvetése nem csak Kis Jánost ösztökélte a „gondolattá vált én” következetes lecsupaszítására. Sarkadi Imrét is „ars poéticája” kialakításában.

A szépírói *gyakorlat* korán más irányt vett, mint amerre az elmélet útjelző táblái terelték. Az újságírói gyakorlat átsugárzó erejével, a külső körülmények készítésével, a művészi önfegyelem lazulásával – vagy ami a legvalószínűbb –: ezek együttes hatásával magyarázható talán, hogy már a korai írások is „politizálnak”, a társadalmi viszonyokat éppúgy faggatják, mint az önmaga körén belül maradó személyiséget. Sőt, nem átallanak a „valóságos” helyett az „elképzelt”-ről szólni, didaktikus jelleggel, illusztratív szándékkal – sematikusan.

A politizáló irodalom – lényeges erre nagy nyomatékkal figyelmeztetni! – *mennyiségileg* is uralkodik. Elegendő az olyan, áttételek nélkül állásfoglaló, aktuális történelmi-társadalmi gondokkal viaskodó alkotásokra gondolni, mint az *Elementek, visszajöttek*, a nemzeti felelősséget vizsgáló regény, s mint az elbeszélések közül az új politikai rendszerben csalódott nagykereskedő és horthysta katonatiszt találkozását megelevenítő, a „magyarok, fogjunk össze!” hamis illúzióját leleplező *Szilassy és Drashe*, mint a *Pokolraszállás* háborús, antifasiszta története, mint az *A szókevény* és a *Felkelők (Parasztok)*. Velük kapcsolatban írta Márkus István (Márkus, 1955:658): ezek az 1948-ban publikált írások nem pusztá visszacmélkezések a fasizmus vadállati arculatára. Figyelmeztetések is: ilyen lenne az ellenforradalom. Nem véletlen – folytatta érvelését Márkus –, hogy magyar s nem német fasiszták szerepelnek, s hogy a nyilas különítmény vezetője *úr*, mégpedig parasztyűlölő *úr*. Ez az

elbeszélés tárgyválasztásával és megoldásával a fordulat évében, „1948-ban annyit jelentett, hogy Sarkadi Imre felismerte, s a parasztság szempontjából felmérte az ellenforradalmi veszélyt, vállalta az ellene való harcot, s ebben az értelemben is a munkás-paraszt hatalom, a népi demokrácia mellé állt”. A *Felkelők* – eredeti címén: *Parasztok* – a recenziens szerint ugyancsak a mondanivalót sugározza: nem akarom, hogy Magyarországból Görögország legyen! Athanasió történetének éppen ez a nagyon is direkt, nagyon is aktuális politikai vonatkozása homályosult el az idők során – talán a mitológiai tárgyú, ugyancsak „görög” novellák közelsége miatt, talán mert feledésbe merült –: 1948-ban a görög nép polgárháborúját, szabadságharcát ábrázolni körülbelül annyit jelentett, mint az ötvenes évek elején koreai háborús történeteket írni. A „görög tanulságok” levonása nagyon is időszerű feladat volt. (Révai, 1949:344)

Innen, a mondanivalók s a tanulságok felől nézve egyébként is felülvizsgálásra, kiigazításra szorulnak azok a nézetek, amelyek Sarkadi mitologikus tárgyú novelláitól eleve elvitatták a „politizáló” jelzőt. Utólag Illyés *Kegyence*, Déry *A kiközösítője*, Sánta *Az árulója* vagy Sütő András drámáinak ismeretében legalábbis fölvethető: az életanyag jelenidejűségének, frissességének, a társadalmi valóság konkrétságának s maiságának van-e akkora szerepe a politizáló irodalom megteremtésében, mint ahogy ennek a hite az irodalmi köztudatban meggyökeresedett? Vagy a politikai-erkölcsi, erkölcs-filozófiai, létfilozófiai stb. jelentéshez, „eszmei mondanivalóhoz”, „üzenethez”, „sugallathoz” alakított valóságanyag társadalmi-szociológiai vétetése majdhogynem „értékközömbös”, fontosságot inkább a realizmus, semmint a kombattáns szellem oldaláról tulajdoníthatunk neki? Azaz: a mai társadalmi-emberi lényegről, reális társadalmi összefüggésekről akár a tegnapi vagy a sosemvolt, fantasztikus történetek is hiteles, meggyőző képet nyújthatnak? Hatalom és erkölcs, egyén és felelősség, helyállás és meghátrálás viszonyáról, az emberi magatartásról, az életminőségről: e lényeges politikai tényezőkről lehet mitologikus keretek között is beszélni? S a mitológia „ködébe” burkolózás nem feltétlenül azonos a polgári ideológiák elfogadásával, érvényesítésével?

Kijelentő módban fogalmazva, a kérdőjeleket ponttá zsugorítva: Sarkadi mitologikus történetei a hatvanas évek „problémakereső”

irodalmának korai rokonai. Számot vetve azzal a megítéléssel, amelyben különösen az 1962-es vita óta szívós szerepet játszanak nem esztétikai, hanem filozófiai, társadalompolitikai, erkölcsi szempontok is, s mintegy aszerint elítélőek vagy elismerőek a vélemények, hogy az adott mű világa a *polgári* vagy a *paraszti* osztály valóságából építkezett-e. Az ötvenes évek szociologikus-ideologikus-prakticista műelemző gyakorlata, az epikai tényezők közül az életanyag szerepének mértéktelen felnagyítása, az alakításnak viszont épp ily túlzó alábecsülése, a témaválasztás elsőrendű fontosságának hibás tudata is uralkodóvá tehetette ezt a közelítésmódot.

A „polgár- vagy parasztíró?” kérdésfelvetése mindenesetre újabb fejlemény a Sarkadi-irodalomban. Korábban az író paraszti illetékessége korántsem volt vitatott téma. A vázlatos ismertetés is eligazíthat: a kérdés első fölvetője, az a Márkus István, aki *A szökevény* kapcsán határozottan állította, hogy „Sarkadi sosem volt parasztíró”. (1962:1093) Hét évvel azelőtt ugyanilyen magabiztosan jelentette ki: „Sarkadi realizmusa nem csupán emberismereten, nem az emberi viszonylatok többé-kevésbé ösztönszerű meglátásán alapszik, hanem a paraszti gazdaság és társadalmi lét közeli, mondhatnám szakszerű ismeretét is magában foglalja.” „Sarkadi realizmusa nem felületesen elfogadott és alkalmazott ábrázolási forma – folytatódik az érvelés –, hanem az író ismereteiből, a parasztsághoz való személyes viszonyából, világnézetéből és állásfoglalásából eredő, számára egyedül lehetséges szemléleti és közlési mód.” (Márkus, 1955)

Nyilvánvaló: az egykori értékelés természetes közegként fogta fel a korai Sarkadi-novellák paraszti világát, magától értetődőnek tartotta, hogy bennük is – a *Kezdet kezdetén* címűben, de idézhetnénk a *Holló a hollónak...*-ot, a *Nehéz esztendő*t, a *Népitéletet*, e csupa paraszti tematikájú írást! – „szenvédélyesen” kívánta az író a földosztás után elért paraszti vívmányok megtartását, kutatta a továbbvezető utat.

Főleg ezek azok az elbeszélések, amelyekben a szépírói gyakorlat mintegy ellenszegült – nem a realizmus, inkább a korai sematizmus „diadalaként”! – a tiszta irodalom eszméje nyomán kialakított esztétikai igényeknek, s a publicista lendületét, társadalomjobbító, példakereső hevületét kölcsönözte. Némely jel azonban azt mutatja,

hogy Sarkadi esztétikai elveinek, igényességének ideiglenes feladásával, mércéjének alacsonyabbra állításával alkotta őket. Feltételezhetően az olyan munkákra, mint a Falusi könyvtár-sorozat önálló darabjaként megjelent *Holló a hollónak...* és a *Nehéz esztendő* című kötetekre is érvényes, hogy megalkotásukat nem tekintette igazi szépírói feladatnak, könnyedén bánt velük, igyekezett hamar „elintézni” őket. Erre enged következtetni édesanyjához írt levele: „a földművelésügynek írok mindenfélét s elég jól fizetnek érte: tudod, olyan propaganda párbeszédet, amiken János bácsi meggyőzi Péter bácsit, hogy miért kell kecskét tartani, vagy a silótakarmányt hogy kell elkészíteni”. (Levelek, 1981b:13)

Maga árulja el a propaganda szándékát. A meggyőzését, a politizálását. Az alkotó és a politizáló publicista összhangba kerül itt egymással: ezt a harmóniát azonban a művészi igénytelenség teremtette, és ez szüntette meg a „skizofrén állapot”-ot (Simon, 1981:60), a „kétfelé hasítva” létezését (Hajdú, 1973:28). Az író tollát ugyanaz a könnyen sikló kéz fogja, mint az újságíróét – ez bontja le a falat a publicista és a művész között. (Juhász, 1977:90)

A kétfelé hasítottság, a skizofrénia helyzetéről az egyik megfontolandó magyarázat Béládi Miklósé. A parasztpárti újságíró országjárásában, riportjaiban, illetve az *Iszony*, Joyce és Huxley titkaival foglalkozó kritikus kíváncsiságában, továbbá a szépírónak a maguk törvényeit követő anarchisták ábrázolásában nem ketősséget lát, hanem a természetes igényekből fakadó tájékozódás jelzését. „Sarkadi a hazai valóságot éppúgy ismerni akarta, amint az Európába belenövés időszerűnek érzett lehetőségéről sem kívánt lemondani”. (Béládi, 1974:479) Ám a nyugtalan érdeklődésnek ez a programja mégsem olthatta volna ki a politizáló és a nem-politizáló, a tiszta irodalom felfogása közötti feszültséget. Kellott ehhez az a korszak, amelyik mégsem az Európába belenövést tűzte ki célul, hanem „Magyarország igazi hőskorá”-nak megéneklését. Kimondták, hivatalos fórumon: „az ötéves terv meghatározza irodalmunk fő irányát és fő témakörét is”. (Horváth, 1950:181–182)

„Okos leszek, mint egy felnőtt”

Ebbe a fő irányba Sarkadi Imre nem a megszállottak lelkesedésével, messianisztikus hitével fordult. Különösen pedig: nem vágott gyors hátraarcot – mint azt láttatni szokták. Az *Oszlopos Simeon* regénykísérlete, ez az *Iszonnal* kiegészített-kiigazított *Emberi színjáték*, ez az emberiségvállalással megtöltött önüdvözléskeresés – jó szemmel vette észre Simon Zoltán (1981) – maga jelzi Sarkadi művészetének módosulását, vagy legalábbis ennek az esélyét. Hogy a politikai helyzet alakulásától függetlenül-e, ez már kétséges, de a világhoz való közeledés, a közösséggel való azonosulás lehetett volna a vezérlő program.

„Meg lehet ölni először körülöttünk a dolgokat..., aztán a fundamentumot magunk alatt..., aztán megölni a közvetítőket”, úgy-hogy az ember végül „csak az igazságot tudja keresni” – így medítál a főhős, amire a regénytöredék kulcsfontosságú kérdése következik. Kis Jánossal a korai Sarkadi-művek leglényegesebb problémájára kérdezhetünk rá: „Az igazság a megismeréskor derül ki, de hogy ismerünk meg valamit is a valóságból?” Hogy ismerheti meg a valóságot az, aki megöli maga körül a dolgokat, aki akár az erkölcsi öntökéletesedés miatt visszavonul a világból önmagába? Aki pedig a valóságot nem ismeri, az az igazságot sem ismerheti. És mert ismerni akarja, a démonokra, a mítoszokra, a mesékre bízta magát, azok is „tolmácsolnak egy-egy darab valóságot”.

Sarkadi olyan igazságok megfogalmazásáig jutott itt el, amilyenekig eddig még soha. Kimondta, hogy a mítosz helyettesíti a valóságot, és helyettesíti a mese is. Vagyis aki az igazságot keresi, a valóság vizsgálata nélkül nem érhet célt. A feladat tehát eltér már itt is Németh László sugallatától: a „mítoszi csóva” egyetemesítő szándéka helyett a mítosz nélküli valóság megismerése s ábrázolása a cél. Egy későbbi szakasz, az 1953-as kormányprogram utáni irodalom sokat vitatott jelszavával szólva: „közelebb a valósághoz”.

Erről a közeledésről árulkodik két, eleddig a legkevésbé sem méltányolt írása is. Egy tanulmány *A népi irodalomról* és egy drámatöredék, a *Január*.

Nem előzmények nélkül ugyan, de koncentrált formában először kerül a középpontba a proletárdiktatúra nyitányának, a fordulat

évének a parasztság szempontjából „legjelentősebb ténye”, a falusi osztályharc. (Sarkadi, 1974:457) Sarkadi szerint le kell küzdeni azt a „vulgár-parasztszemléletet”, amelyik az általános társadalmi haladás ügyéből kiszakítva, külön ügyként, érdekként kezeli a szegényparasztságot. Első kísérletei ezek, hogy elsősorban ne a parasztság sorsáról, legégetőbb kérdéseiről gondolkodjék, hanem arról a társadalmi és gazdasági rendről, amelyik a kisparasztságot is „beemeli az ország egészébe, politikai jogokkal, gazdasági egyenrangúsággal s azzal a szándékkal, hogy a helyzet a jövőre nézve is visszavonhatatlan maradjon”. (Uo. 459)

E felismerés irodalmi megvalósítása már születése pillanatában kétséges. Egyrészt, mert – mint láttuk – a népi irodalom politizáló csoportja ellenében született. Másrészt mert kevés tapasztalatra, gyakorlatra támaszkodhat. Mintha a sematizmus fő forrására bukkannánk itt: eleve ketté válna az eleven szemlélet és absztrakt gondolkodás. Sarkadi szándékát inkább csak az értelmi belátás, a tételes tudás motiválná, s az érzelmektől, a szubjektív érzetektől alig kapna támogatást. Azok még a nem politizáló írókhoz kapcsolják. Vagyis e kísérletezés mindjárt az induláskor felemás eredménnyel kecsegtetett.

Úgy tetszik: a társadalmi (elsősorban persze: a paraszti) fejlődés törvényszerűségeinek felismerésén, a „meggondolt gondolat” követésén túl ennek az időszaknak a műveit alakították már rögtön a „nyitánykor” „meg nem gondolt gondolatok”, meggyőződésé nem érett, határozott állásfoglalássá nem vált, személyesen át nem élt benyomások, könnyedén elfogadott ítéletek is. Kevésbé tartózkodóan, ám a morális denunciálás, gyanúsítgatás nélkül mondvá: taktikai megfontolások is közrejátszhattak a paraszti problémák elsődlegességével való leszámolás igényében.

Affélék, a múltja miatt, amilyenekről Illés Béla beszélt az első írókongresszuson éppen Sarkadi atyai barátja, Veres Péter példája nyomán. „Veres Péter 1949 nyarán egyszer telefonált nekem, hogy nagyon komoly ügyben akar velem beszélni. Hárman jöttünk össze: Vértés György, Veres Péter és én. Veres Péternek akkor Pártunk politikai irányvonalával és a magyar kormánnyal politikai nézeteltérései voltak... Megkérdezte Veres Péter, mondjuk meg őszintén, mert nekünk hisz, ilyen körülmények között van-e értelme, hogy ő írjon, értékelnék-e működését, ha irodalmi eszközökkel akarja más

téren elkövetett hibáit jóvátenni? Mindketten azt mondtuk: ez feltétlenül kötelességed magaddal szemben és a néppel szemben...”. (A magyar írók első kongresszusa, 1951:290)

Illés Béla kérdésére: „Így történt?”, Veres Péter lakonikusan felelte: „Így”. Nos, Sarkadival is történhetek így a dolgok. Legalábbis egy 1948 decemberében keletkezett levele tanúsága szerint, amely úgyszintén a „van-e értelme az írásnak?” kérdéssel bajlódik. A „nehéz esztendő” életrajzi eseményei, „ügyei”, főleg pedig a Külügyi Akadémiára történt felvétele után „valami végleges jelleggel” nem az írói, hanem a külügyi pályára gondolt. Korábban önmaga fokozta le paraszti témájú műveinek jelentőségét, tette kétessé efféle vállalkozásainak komolyságát. S most, a külügyi munkával kacérkodva mellékesnek, pénzkereső alkalomnak látja az írói pályát: „Azt hiszem, ha az ember közben traktorállomásokról is *irkálgatna*, nem lenne nehéz”. Ezután így folytatja, ugyancsak kételyeket ébresztve osztályharcos meggyőződésének szilárdságával szemben: „Tudod, Édes, elhatároztam, hogy olyan okos leszek, mint egy felnőtt, de egyelőre még csak hajtogatom ezt, hogy milyen okos leszek – közben ki is találok valamit.” (Levelek, 1981b:19)

JANUÁR: SZEMBEN A FALUSI POLITIKA SABLONJAIVAL

„Okosságának” első jele: a népi irodalomról szóló, az Illyés *Lélekbúvárja* körül kibontakozott vitához kapcsolódó cikkét szedés után, tördeléskor kivessi a *Válaszból*.

„Hirtelen eszembe jutott, hogy marhaság a tanulmányt lehozni. Nem csinállok többet taktikai marhaságokat, nem akarok még egy Afinogenov-ügyet” – indokolja meg döntését egyik magánlevelében. (1981b:19)

Politikai érzékenység is kellett hozzá, hogy a hallgatást válassza azokkal szemben, akik Illyés darabját támadták, a „népiek” dilemmájára jellemző alkotásként tüntetve föl. (Darvas, 1948:994) A Németh László és Illyés Gyula vonzásába került Sarkadi jó érzékkel vette észre, hogy nem csupán tegnapi támogatójával kényszerült volna az eleve egyenlőtlen küzdelem megvívására. Darvas József kiélezett kérdése – a *Lélekbúvár* szerzője vagy a szocializmus mellé áll, vagy lemarad, sőt kerékkötővé lesz – az Illyéssel szemben mind türelmetlenebb pártideológusoké is. Révai József későbbi kifakadása, hogy hiába udvaroltak a költőnek, akit – Horváth Márton képét használva – nehezebb mozdulásra bírni, mint az ötmillió parasztot (ld. Márkus B., 1982:61), azt erősíti: az Afinogenov-ügynél súlyosabb következményekkel számolhatott volna az Illyést védelmező, a *Lélekbúvár* támadóit viszont szektarianus elfogultsággal és irodalmi maradisággal vádoló vitázó.

Amit végül is nem vállalt Sarkadi nyíltan és közvetlenül, annak vállalására a szépirodalom közvettebb eszközeivel készült. Új, töredékben maradt drámájával mintha ott kezdte volna a polémiát, ahol a népi irodalommal foglalkozó tanulmányával abbahagyta. A

Január ilyen módon nemcsak a tanulmány továbbgondolásának, hanem az Illyés-darab „folytatásának” is tetszik.

Külső, felszíni jel is sejteti ezt a kapcsolódási szándékot: aligha véletlen, de nagyon is tudatos választásra vallhat, hogy Illyés egyik hőségének a neve, Barla Mihály Sarkadi két későbbi novellájában is feltűnik, még hozzá az egyikben címadó szerepben. (*Szövetkezetiek, Barla Mihály szerencséje.*)

A *Lélekbúvár* fő gondolata: nem lehet úgy uralkodni a népen, hogy közben lenézzük; perspektívája: a pszichiáter után a pap, majd az új kor köklerei következnek a kifigurázásban, meghatározza a *Január* szemléletét is. S ez az Illyéshez kapcsolódás belső, lényegi jele. Illyés Szmukjának szemellenzöbe szorító szavait – „Ellenőrizni nem azt kell, hogy megállapításaink illenek-e az itteni, vagy bárhol működő földművelők életére, hanem azt, hogy a földművelők életmódja illik-e a mi megállapításainkra” – Sarkadi a kommunista Takács direkt jellemzésébe váltja át: „veszélyes ez a fickó. Engem valósággal letört, míg itt ült. Néz maga elé azzal a nagy, gyermekded szemeivel, mosolyog, udvarias, azt mondja, ő nem ismeri a falut, nem ismeri a parasztokat. De Pap Sándor azért ellenség. Soha életében nem látta, csak azt tudja, harmincnyolc hold földje van. Ellenség. Azt sem tudja, mennyi az a harmincnyolc hold föld. Egy nap alatt lehet-e körülgyalogolni, vagy egy félóra alatt. Biztosan azt sem tudja, mennyi terem rajta.” A *Január* figyelmeztetése: „Nem lehet ide a falura kész sablonokkal jönni”, a *Lélekbúvár*énál egyenesebb, nyíltabb beszéd. Hevét egyrészt attól a belső fűtöttségtől kaphatta, amely a visszavont cikk, az elmaradt vita nyomán támadt föl az íróban, másrészt a sietve szólás lendületétől.

A tanulmányhoz, illetve az Illyés-darabhoz való kapcsolódás ténye annyira nyilvánvalónak látszik, hogy ez a szoros közelség a *Január* keletkezési idejét illetően is feltételezésekre csábít.

Mindenekelőtt azt a feltevést sugallja, hogy ez az a mű, amelyről egy 1949 januári levél így számol be: „Hozzáfogtam újra a szín-darabhoz, a *Válasz* februári számában megjelenik a második felvonása.” (1981b:19) A levelet jegyzetelő Csontos Sándor ugyan a *Körműves Kelemen* közlésének szándékát valószínűsíti, ám a *Január* mellett több érv szól.

Elsősorban is: nagyon elképzelhető, hogy a merészen állásfoglaló, kihívóan politizáló tanulmány önkényes kihagyása miatt a folyó-

iratát egy hasonlóképpen bátor művel s hamar akarta kárpótolni. Másodsorban: az a beszélgetés Márkus Istvánnal, amelyre ugyancsak a fenti levél céloz, akár atmoszferikus és motivikus ihletője, serkentője is lehetett a darabírásnak. „Tiszta 46-os emlékeket” ébresztett benne a volt újságírókollégájával való találkozás s – a *Január* hőse szintén a három-négy évvel korábbi, vagyis a 45-ös, 46-os emlékeivel veti össze a jelen idejű eseményeket. Harmadszor: a *Január* lehet a „megfejtése” annak a rejtélynek is, hogy miért csak a második felvonás közlését tervezte Sarkadi. A magyarázat túlon túl egyszerű: mert csak ezzel a felvonással volt készen. Ezt adhatta volna, sürgősen, a következő számba. Ha már most sorra vesszük a drámatöredékeit, egyetlen egyet találunk, amelyeknek teljesen hiányzik az első felvonása, a második viszont szinte kerek egészként van meg, és csak ennyi van meg.

Ez a töredék: a *Január*. Vagyis hogy ez az a levélben említett, tehát Sarkadi másutt részletesebben elemzendő munkatempójából, módszeréből következően 1949 januárjában sebtiben elkészített színdarabrészlet. Különös töredékessége, a második felvonásra való hivatkozás bizonyítja ezt a legdöntőbb módon.

Az 1949-es keletkezés mellett tanúskodnak a dráma eseményei is: a *Január* világa 1949-ben, legfeljebb 1948–49 fordulóján játszódó eseményekre utal. De az *időmegjelölések*, *fogalmak* és *motivumok* is egyértelműen az ekkori, és semmiképpen sem az ötvenes évek eleji keletkezést támasztják alá.

Többször elhangzik a főszereplővel kapcsolatban, hogy 1945-től, a „megváltozott világtól” méri a maga munkáját, s mindig az eltelt „három-négy év”-ről beszél. A legkonkrétabb a zárómondat *időmegjelölése*: „... négy év óta csináltam én mást, mint azt, amit a falu akart?”

A *fogalmak*, kifejezések használata ugyancsak útbaigazító érvényű: a hősök például következetesen traktorállomásokat emlegetnek, az 1948-ban szerveződött, mezőgazdasági gépeket üzemeltető állami vállalatoknak azt a kezdeti, átmeneti megnevezését használják tehát, amelyet egy-két éven belül a gépállomások megjelölés váltott fel. (Új Magyar Lexikon, 1960:46) Ugyancsak korjellemzőek a megszólítások: a „hogyan szólítsam uraságodat?” kérdése s a válasz – „szólítottak engem már elvtárs úrnak, állomásfőnök úrnak, meg tudja az isten, minek még” – jellegzetesen a

fordulat éve körüli dilemmát tükröz, s idegen az ötvenes évek legelejétől. Hiszen az elvtárs használata lényegében már 1949-től egyeduralomra jutott, az egész lakosságra kiterjedt, illetve az új megszólítást ettől kezdve stigmaként, diszkrimináló jegyként kellett elturniuk az osztályidegennek tartott egyéneknek. (Hankiss, 1982:23)

A keletkezési időt illetően a legmeggyőzőbb a *motivumok* tanúskodása. Jelentésszerű, hogy a termelőszövetkezetek szervezéséről mint célról, tervről, nem pedig mint folyamatról, eredményről esik szó. Vagyis a „mezőgazdaság szocialista átszervezése”-nek kezdeti éveiben, 1948-ban, 1949-ben, nem pedig 1950-ben, netán 1953-ban járunk. „Azt mondják, hogy most ez a ladányi traktorállomás, ez majd megcsinálja a másik fajta szövetkezetet is”, olyat, „amit a sarkadiak csináltak”: a fordulat éve körül, a falusi politika meghirdetésekor a pártvezetők által is gyakorta idézett sarkadi példa (Rákosi, 1949:349) a *Januárban* így kap időmegjelölő szerepet. Ám „mellékszerepet” csupán: Sarkadi szemléletének megfelelően a középpontban a falusi politika másik új vonása, a kulákkérdés áll. Azon túl, hogy a darabnak mindenképpen megkülönböztető jegye, a kortárs irodalomtól elütő jellegetessége ez a negatívan fölfogott kulákprobléma, utal a korra is, a mű – feltételezett – keletkezési idejére. Sarkadi a falusi osztályharc kezdetét, s nem az 1950–51-re teljessé vált kulákkiválasztást, kulákküldöztetést magát ábrázolja. Hősei nem azon töprengenek, hogy a nagygazdákat milyen módszerekkel kell félreállítani az útból. Hanem, hogy: félre kell-e egyáltalán.

A latolgató kérdésfelvetés a népfrontos törekvések szellemére, hiteles követésére s nem a proletárdiktatúra osztályszempontú intézkedéseinek kétely nélküli elfogadására vall. A válaszokat is magukkal hívó két főkérdésre ott egy igen és egy nem. Az előbbivel a termelőszövetkezetek szervezésére, az utóbbival a kulákkiválasztásra adja a drámatörődék a maga feleletét. Mindkettő a mezőgazdaságot, a falut érintő létfontosságú döntésekkel kapcsolatban foglal állást kicsit a „paraszti jövődön” töprengő Veres Péterhez hasonló naivitással, hogy a nyílt vitának befolyása lehet a dolgok menetére, de egy kicsit már a tények kényszerű tudomásulvételével is, hogy a sablonok kora jön, s a sablon a *Január* szerint „havat hoz, meg szelet meg hideget”.

Ez a kettősség mutatkozik meg a *Január* műfaji jellegében, illetve töredékes mivoltában. A *vitadráma*-jelleg, a zárt tér, a szereplők eszmei szempontú jellemzése, a konfliktusoknak kizárólag a politikai-ideológiai síkon hagyása egyfelől szoros szálakkal köti oda a művet a viták alapján elképzelt demokratikus egységtörekvések időszakához, a koalíciós esztendőkhöz, másfelől viszont a töredékben maradás a megnyugtató konklúzióhoz, eszmei nyugvóponthoz nem jutás e szálak lazulásáról, a nyílt eszmeccseréken alapuló egységtörekvések félbehagyásáról tanúskodik. A pozíció azonban nem az *utólagos* számonkérőé, fölülvizsgálóé, hanem az *előzetes* eszmeccseréhez hozzászokott töprengőé. Az időmegjelöléseken, fogalmakon és motívumokon túl így szól a *Január* korai, 1949-nél nem későbbi keletkezése mellett a vitadráma műfaja is.

Miért lényeges ezt ennyire, töviről hegyire bizonygatni? Nem csupán amiatt, merthogy mint oly sok Sarkadi-műnek, a *Januárnak* is vitatott a születési ideje. Azaz önmagában e vitában is érdemes-szükséges állást foglalni. Van azonban ennél általánosabb, egyben eszmeibb természetű ok is. Nevezetesen, hogy a kötetbeli dátumozás – 1949–1953 –, különösen pedig a besorolás az *Út a tanyákról* mögé s nem elé egyértelműen azt a látszatot kelti, mintha hosszú, mondhatni a sematizmus időszakának egészén végighúzódo, megmegújuló, de reménytelen küzdelem eredménye – eredménytelensége volna a mű. Mintha példaérvényű, modelljellegű volna; vele is bizonyítani, sőt reprezentálni lehetne, hogy a dogmatizmus által gúzsba kötve vergődtek a művészi erők, csonkaságba bénított a hivat, szelet, hideget hozó hatalom. Hogy az egyoldalú értelmezésnek ez a veszélye mennyire nem légből kapott, hanem nagyon is reális, azt több kritika bizonyítja.

Sarkadi drámáinak oly értő ismerője, mint Siklós Olga is abban leli a dráma félbehagyásának okát, hogy az író nem tudott mit kezdeni „sem a hivatalos, sem a maga különvéleményével” (!), amikor azt kellett eldöntenie, ki a nép ellensége; továbbá nem tudott mit kezdeni „1949 és 1953 között egy falusi értelmiséggel, aki egyszerre kívánja a modern nagyüzemi gazdálkodás megvalósítását, és érzi a paraszt lelkét és problémáit”. (Siklós, 1981:31) A dráma írásának ez az öt évre való kiterjesztése egyrészt statikusnak, változatlanak állítja az író „különvéleményét”, mintegy oppozíós szerepbe szorítja azt, másrészt mozdíthatatlan tömbnek tudja a

paraszt lelkét és problémáit. Épp azzal a dinamizmussal, azzal az eleven változással nem számol, amely egyfelől kis részben a „szocialista mezőgazdaság” eredményeiben, másfelől viszont döntő többségben a hanyatlásban, a falu állapotának romlásában mutatkozott meg ez alatt az öt év alatt. Siklós Olga nem tesz különbséget földműves- és termelőszövetkezetek között. Általában beszél a „szövetkezetről”, mint aminek a harmincnyolc holdas gazda az elnöke. Holott 1949 után kulák nemhogy elnök, de tag sem lehetett a termelőszövetkezetekben.

Csetri Lajos mint előzménnyel, az *Út a tanyákról* című darabbal állítja párhuzamba a *Januárt*, s annyit lát a „zavaros töredékből”, hogy „Sarkadi a kulákokkal barátkozó tanítóhősétől már nem tudja következetesen elhatárolni magát, s a kívülről jött, brosúraszerűen gondolkodó kommunista Takács parasztszemléletétől már idegenkedik, pedig az *Út a tanyákról* hasonlóan gondolkodó Pap elvtársát még félelem és gáncs nélküli lovagként ábrázolta”. (Csetri, 1974:90) Az időhatározó szavak épp fordított használatával, a két márnak mégre, illetve a mégnek mára való fölcserélésével lehet közelebb kerülni az igazsághoz, egyszersmind a Sarkadi-életmű belső logikájához, szellemi alakulásához. Mert bármennyire is vonzó lehet Sarkadi a személyi kultusz, a dogmatizmus korai, 1953-as, még inkább: folyamatos bírálójának szerepében, az „ütemelőző” íróban, aki a törvénytelenégeket látva nem tagadja meg rokonszenvét a kulákoktól, s érzékelve a sablonos, brosúraszerű gondolkodás merevségét, idegenkedett a kommunistáktól – az ez idő tájt született művek nem ilyen megnyerő portrét rajzolnak majd ki.

Csetri Lajos véleménye irányítja rá a figyelmet a *Januárt* övező félreértések legfőbb okára: az elemzők feltehetően a dátumozás nyomán egybekapcsolták, a „zavarosságon” belül egyazon szemléletűnek fogták fel magát a második felvonást mint drámatöredéket és a „későbbi szinopszis”-t. Pedig a kettőnek vajmi kevés köze van egymáshoz! Még a szereplői is más nevet viselnek, véletlenül sincs azonos nevű köztük; más a két „mű” kimenetele, szemlélete, szelleme, mondanivalója.

A töredékben Kovács tanító és Anna nevű felesége, valamint a traktorállomás Pestről küldött vezetője, Takács a három központi alak, és Jó Kálmán meg Monoki, a hónapos cseléd a mellékfigurák. A szinopszisban Mészáros Ferenc tanító, valamint orvosnő felesége,

Elza a központi figura. Amott Pap Sándor harmincnyolc holdjáról és kulákvoltáról folyt a vita. Itt Mészáros komája, a birtoknagságot tekintve éppen a kulákság határán álló Gergely Lajos „bűnügye” a feszültség forrása. Amott tisztán eszmei-ideológiai természetű vita folyt: „Ez csak szó, hogy kulák befolyás. De mi van emögött?...”. „Kár az ilyen embereket elejteni”, akik derék, baloldali paraszt-emberek voltak, ezüstkalászos mintagazdák, tanulni, olvasni vágyók, nagy munkabírásúak. Itt egy törvénybe ütköző cselekedet, Mesternek, a népi bizottság elnökének meggyilkolása, a sematizmus időszakának divatos motívuma kerül a középpontba. A fent idézett elemzéssel szemben éppen az osztálytartalomra nem néző buzgalom részesül kommunista bírálatban, amikor Mészárosné, férjét elhagyva „egyenesen a DISZ (vagy MNDSZ) megyei titkárságra” kerül dolgozni s ott politikai-ideológiai természetű magyarázatát adja elköltözésének. „Nem állhatja már a magányos buzgalmat, csak csökönyösen a kultúra terjesztése, osztálytartalom nélkül.” S ha az előbbi szemléletét a Kovács tanító vitában megnyilatkozó szenvedélyessége, igazságérzete, küzdelme jellemzi, akkor a szinopszist az erről a küzdelemtől való lemondás. A „Hogy tudjak én mások – legyen az az atyaisten is – által rosszul elgondoltnak jó szolgálatot tenni?” kudarcokban érlelődött szkepszise.

Lényegesek a szemléleti s az ezzel összefüggő alakteremtési, szerkesztésbeli, atmoszferikus és axiológiai különbségek. A negyvenes évek töredéke még képes volt a Kovács tanító „lelke színpadán” játszó vitadrámához alakokat kölcsönözni, s általuk gyökeresen eltérő nézeteket ütköztetni, feloldhatatlan ellentmondásokra rávilágítani. Az ötvenes évek szinopszisa viszont már képtelen a maga tanítóhőisének meghasonlottságát „dramatizálni”, különböző jellemekbe kivetíteni, illetve ezek összecsapásában tárgyiasítani.

Ami egyfelől, az atmoszférára, hangoltságra vonatkoztatva annyit jelent, hogy már jóval 1956 előtt, 1953–54 táján kísértett a lehetőség: Sarkadi világot elomló, alaktalanul gomolygó szkepszis hatja át. Sokasodnak a megválaszolatlanul maradt kérdések, megmagyarázatlan okok, kétségek, a tétovaság, bizonytalanság kérdőjelei. Másfelől viszont a tematikus megközelítés azt láttatja, hogy ekkor már nem tudta úgy megragadni az időszak leglényegesebb problémáit, legélesebb ellentéteit, mint a töredék idején. Vagy éppen a szkepszis miatt, vagy ettől nehezen elválaszthatóan azért, mert a

szemléletében megszűntek azok a társadalmi-politikai természetű ellentétek, amelyek a töredék feszültségét táplálták. Jószertint egy feszültségforrás maradt: a magánélet körével érintkező. A töredék Kovács-Takács, illetve Pap Sándor-Monoki szembeállítás hordozta, a kulákká nyilvánítás, illetve a termelőszövetkezetek szervezésének 1948 körül még lezáratlannak mondható problematikáját a színopszisban senki sem képviseli.

Nem mintha a társadalom, a kor e tájt elintézte volna akár az egyik, akár a másik ügyet. Magában intézte el őket Sarkadi. Mégpedig salamoni döntéssel: ahelyett, hogy bővítette volna, szűkítette képviseleti körét. Előbb egyként kiállt a nagy teherbírási és szakértelmű mintagazda, Pap Sándor és a „rongyos parasztember”, az alázatban, szolgálékúságban az ősképre, Tiborcra ütő Monoki mellett; mindkettejük igazát osztotta. Utóbb személytelenedett, általánosabbá, elvontabbá lett, a töredék védőüggyvédjének kifejezésével élve: idealizálódott ez a képviselet. A tanító a különböző rétegek igaza helyett elsősorban is a sajátját vette fontolóra. Rákényszerítette erre élete legfőbb gondja: házassága felbomlása.

Előlegeződtek a későbbi Sarkadi-művek, mindenekelőtt a *Viharban* és *A gyáva* fő jellegzetességei: bármely más alkotásnál nyilvánvalóbban s közvetlenebbül politikai természetű meghasonlottságot tükrözött vissza a magánélet súlyos, válságos helyzete. A társadalomra vonatkozó elvek, nézetek tisztázatlanságát, bizonytalanságát jelezte. A másik nem kevésbé kiemelendő vonás: Mészáros tanító figurájában jóval a Sebők Zoltánok, Évák előtt, még 1956-on innen körvonalazódott a vívódó, gyötrődő, számvetésre kényszerülő hős alakja.

Halványan földerengett *A gyáva* lényegi motívuma is: a falut száműzetésnek érző, onnan menekülő asszony kitörése. Nem az érzelmek megfakulásáról beszél a színopszis. A házaspár nézeteltérése mindenekelőtt politikai-világnézeti természetű; egzisztenciális gondok festik még sötétebbre a megromlott házasság képét. *A Január* kész második felvonása és a tervezett dráma, a vázlat szemlélete közötti eltérést éppen az mutatja igazán, hogy a feleség zsörtölődése haragba, gyűlöletbe csap át. A szeretetteljes ironia gúnyos fölénybe. Ami előbb csipkelődést érdemelt csupán, megvetés tárgya lett: a férj népszolgálata, közösségre néző buzgalma. S még

beszédesebb, hogy ami korábban a feleség, a külső ember gyanúja, enyhe vádja volt, mára belsővé lett, önváddá, öngyanúsítássá.

Az önvizsgálat, önértékelés könnyed, felszínes voltáról tanúsodott az egyik; zavarokról, súlyos tehertételekről a másik. Mintegy a hatvanas évek Sarkadi-vitájában emlegetett vád, az „értelmiségi író kirándulása a paraszttematikában” előképzeteként itt az őszintétlenség gyanúja sejlett föl; amott viszont az a – *Rozi* önkritikájában s majd a *Jókai ürügyén* újra elhangzó – önvád, hogy a forradalomban bízott volna, csak azokban nem tudott bízni, akik csinálták. (Sarkadi, 1974:544) Előbb még elhárítja magától a szemrehányásokat, hogy azért pipázik, és takarózik subával, mert a népi illúzióit vadássza. A falusiak között érzi igazán jól magát – magyarázza a feleségének –, szeret a közüggyel foglalkozni; a „közösség nélkül, a parasztok nélkül elbujdostam volna”. Utóbb már tehetetlen a korholással szemben: a „csökönnyös ábrándozás”, a „romantikus parasztszeretet” juttatta oda, hogy „osztálytartalom nélkül” kezdte terjeszteni a kultúrát, elvontan képzelte el „a nép szolgálatát”, s nem bízott azokban – az „állam”-ban, a „tervezés”-ben, a „közéleti emberek”-ben, a pártban –, akik a forradalmat csinálták.

A romantikus népközveliségtől, a kisemberek képviselőletétől a forradalmat csinálók igazának mérlegeléséig hajlott a gondolati görbe, fejlődési ív. Így nézve önéletrajzi vázlatként, egy szellemi-világnézeti út rajzaként, egy fejlődésregény tervezeteként is fölfogható a *Január* színopszisa. E feltételezést erősítik olyan, nem a dráma, hanem inkább az epika jellemzői közé sorolható vonások, amelyek Sarkadi dramaturgiai elképzeléseitől messze estek: a sok szereplős, tablószerű képek például s a nagyon hosszú, hét-nyolc évet átfogó cselekményidő.

E „fejlődésregény” azonban a népszolgálatnak nem az értelmét, de a módját teszi kérdésessé. Láttuk: jelentős eltérés mutatkozott ebben is a töredék és a színopszis között. Az előbbieken a szerepjátszás, a pótcselekvés sejtelve motoszkált; az, hogy a tanító nem benső meggyőződésből áll a falu ügyei mellé – az utóbbiban már a megkövesült parasztimádat, az elvont népszerűtet a vád tárgya; az, hogy miért nem hitt „az országlás tudományá”-ban, a vezetésben. A szociálpszichológia kategóriáit kölcsönözve: előbb a

„kívülről irányítotttság” képletébe fért bele ez a magatartás, az utánczás és az azonosulás egyaránt meghatározta a szocializálás folyamatát, utóbb viszont a „belülről irányítotttság”, a konok azonosulás vált jellemzővé. Annál inkább befelé fordulóvá lett, minél radikálisabban tagadta meg a kor azt az eszményt, amelyet ő a jövő parasztemberének, falumodelljének előképeként vetített ki. Ez az eszmény – jól kirajzolható a szinopszisból – a paraszti jövőndőt festő Veres Péteré is, a *Lélekbúvár* Illyés Gyulájé is. A *Január* fogalmazásában: „Nem felemelni kell ezt a népet, hanem segíteni csinálni, amit elkezdett”, vagy még egyértelműbben: „...most milliókat kezd költeni az állam olyanra, amit itt senki se kíván? Akármilyen bölcs önmagában a tervezés, jó is lehet, de a kész lehetőség itt áll”. Ezt az alulról induló, a kész lehetőségekkel számoló reformelképzelést kezdte ki a párt 1948-as mezőgazdasági politikája – Sarkadi eszménye mind inkább „ellen-eszménnyé” lett volna, az uralkodó értékek megtagadásává, ha nem eleven s nem dinamizmust képviselő a másik eszménye, a termelészövetkezetekhez fűződő. Egyszerre élt s működött tehát e két elképzelés, a „leszerelő vágykép” és az „aktivizáló mintakép” alakjában. (Magatartásminták..., 1978:1214) A „pszichikum önszabályozása” azt sürgette, hogy ne a valóság ellenében és ne a hatalom igényeivel szemben alakítsa ki a maga hosszú távú szerepeit és értékeit.

A *Január* e kialakulás folyamatának két különböző pillanatát ragadja meg: a töredék azt, amikor még bízott mindkét eszmény aktivizáló erejében; a szinopszis viszont a számvetés helyzetéé. A választott forma, a bírósági tárgyalás is ezt hangsúlyozza: a maga leszerelő vágyképéhez úgy ragaszkodik itt a hős, hogy számot vet azzal is: a külső körülmények által ráerőszakolt aktivizáló mintakép érvényességét még nem igazolta az idő. Ezért felemás az önkritikája. Ezért mondja, hogy „sajnos, nincs mit megbánnom”. A mások által „rosszul elgondolt” tervek, az erőltetett fejlesztések, a „marhaságot, gázságot” csináló közéleti emberek ellenében okkal hivatkozik, még ha öngazolásnak hat is, az elején megszólaltatott rögeszméjére: „a nép erejével való gazdálkodni tudás”-ra.

BALASSI MENYHÁRT ÁRULTATÁSA: A „HITTEL VALÓ KERESKEDÉS”

Ahogy a *Január*, ugyanúgy a különös „életrajzú” Sarkadi-művek egyik legkülönösebbike, a *Balassi Menyhárt árultatása* is a negatívumok felől közelített a korhoz. A „mindig jó és hasznos kereskedésnek tartottam a hittel való kereskedést, mindig sokkal többet jövedelmezett, mint akármilyen más”, az „Én a hitet mindig annyira becsülöm, amennyire látom, hogy a hasam és erszényem tele lesz általa. Ezenkívül nekem se hitem, se istenem” cinikus nyíltsága, vagy Balassi Menyhárt fiának, Boldizsárnak apjájénál gonoszabb elvetemültsége túltesz a felelőtlenség örömét élvező, a rosszra rosszat fordító Oszlopos Simeon-i magatartáson is. Amivel jelezzük mégis: az életműben Kis János története áll a legközelebb a Balassi Menyhártéhoz.

Napló, önfeltárás az előbbi, egy, a vagyonért mindenre kész gonosztevő cinikus önvallomása, önleplezése az utóbbi. (A magyar irodalom története, 1964:360) Az egyik látszólag elvágja az életbe, az adott társadalmi valóságba vezető szálakat. A másik „vallási-politikai propagandamű” (uo. 360), „vadul politizáló dráma”, a „közügyekbe való aktív belenyúlás” programjával. (Hubay, 1974:5) Azzal a végső tanulással az egyik, hogy az embernek önmagára utalva kell léteznie. Azzal a konklúzióval a másik, hogy „az árnyékszékelt mentől inkább igazgatják, annál büdösebb – a ti dolgozók, nagyuramék, pedig éppen ilyen”. Az előbbiben mégis ott a hős megtisztulásának esélye, a katartikus önmagára ismerése. Az utóbbiban a „nagyuramék” gyónása is az istentelenség, a hitelenség színjátéka, ahol áhítatba egyedül a pénzcsörgés ringat.

A Balassi-hangjáték az eszme, a hit elárultatásának riasztó képét festi, a szerző kétségbeeséséről, a politikából való teljes kiábrán-

dulásáról ad hírt. Arról a csömörről, amelyről már a *Január* keserűen politizáló sorai is beszéltek – árulkodva mintegy a három mű összetartozásáról, szemléleti rokonságáról. Arról egyszersmind, hogy egymáshoz közeli időben születhettek.

A hangjáték például semmiképp sem 1956-ban keletkezett, amikor a drámakötet valószínűsíti (1974:645), hanem – ahogy már a legújabb kiadásban szerepel (1983) –, amikor az *Oszlopos Simeon* regénytörödéke és a *Január* is. Perdöntő bizonyíték erre az az 1949 januárjában íródott levél, amelyben Sarkadi többek között arról számol be a feleségének, hogy „elhalasztották a Balassi Menyhártot is, majd csak februárban jön”. (1981b:21)

Nem jött februárban sem. A Rádióban ekkor az öntudatos munkásszonyról szóló folytatásos játék, a *Deákné vászna* divatja járta; kibővült a Termelési Híradó, indult a marxista-leninista negyedóra, a Népevelők negyedórája; Mindszenty József hercegprímás perének tárgyalását közvetítették, 14-től a Szovjet Kultúra Hónapja kezdődött, aztán Sárközi György- emlékműsor hangzott el és a későbbiekben sincs nyoma, hogy például az irodalmi „gyöngyszemek” tárában helyet kapott volna a Balassi Menyhárt áruktatásáról szóló Sarkadi-hangjáték. (Lévai, 1980:69–71) Amelyhez nemcsak a Rádió volt mostoha. Az életműsorozat drámakötetének megjelenése előtt maga a szöveg is ismeretlen volt; a kiadást kísérő kritikák sem fűztek azonban észrevételeket hozzá.

Egy helyen szerepelt csupán, ott is feltételesen: Hubay Miklós a *Színház a Cethal hátán* bevezetőjében a Balassi Menyhártról szóló XVI. századi Comoedia feltámasztásának nehézségeit fejtegetve mintegy mellékesen megjegyezte: Sarkadi is készült erre a munkára. (Hubay, 1974:7) Készült rá? El is készült vele! – igazítanánk ki a pálya kiváló ismerőjének emlékezetét, ha nem akasztana meg a bizonyosság: Sarkadi hangjátékával még nem történt meg a Comoedia rendes feltámadása. Mert az eredeti művel való fűtő összevetés is nyilvánvalóvá teszi, hogy önálló, öntörvénnyű alkotásról voltaképpen nem lehet beszélni. Sarkadi megelégedett az első magyar szatirikus jellemrajz és vígjáték szövegének átfűtésével, mai helyesírásunkhoz igazításával, elavult szókészletének frissebbé tételével, jelentékenynek nem mondható tömörítésével.

Az olyan módosítások, mint a „kurvafi”-nak „bestyé”-re, az „igen jól szólász”-nak „okosat szólász”-ra, az „ízleltetem”-nek „megízlel-

tem való"-ra, a „monstrum” szónak „szörnyeteg”-re, a „teljesedhessék belőle” kifejezésnek „tele lesz általa” formulára, a „kamoraszék”-nek „árnyékszék”-re, a „bizgatják”-nak „igazgatják”-ra való cserélése nem kívánt különösebb leleményt, szöveggondozói erőfeszítést.

Mint ahogy a legszembetűnőbb operációs beavatkozás, a dráma 3. részének elhagyása sem. Pontosabban: a jellemzés és a jelentés szempontjából egyaránt csekély fontosságú, ám az eseményfűzésben lényeges, a darab csúcspontját, a gyónást előkészítő részt, Józsa deák és az Érsek jelenetét Sarkadi az új „szereplő”, a Bemondó három tényközlő mondatával helyettesíti. A narrátori szerepkörnek ezt a tömörítő, lényegkiemelő, figyelemfelhívó és kommentáló-értelmező lehetőségét azonban nem használja ki a hangjáték. A Bemondónak mindösszesen két mondat jut még; a „játszott személyek” számában különben nincs semmi eltérés, csupán felsorolásuk sorrendjében és a névadás, a megnevezés teljességében van. Ezek közül a legszámottevőbb is azt mutatja azonban, hogy az (át)írói ambíció kevéssel beérte, ragaszkodván az eredeti játék cselekménymenetéhez és eszmei súlypontjához, nem szánta el magát még csak egy-egy váratlan hangsúlycserére, vagy egynémely szituáció és figura új megvilágításba helyezésére sem. Az irodalomtörténetírás sugallatos feltevése – Bornemisza Péter lehet a Balassikomédia szerzője – Sarkadi alkotói képzeletét nem mozgatta úgy meg, mint a Hubay Miklósét, aki e hipotézis nyomán teremtette meg a *Színház a Cethal hátán* jól működő drámaalkonstruációját.

Sarkadi szándéka tehát önmagában is feltűnően szerény, amikor az eredeti műtől alig észrevehetően két ponton mégis eltér. Egyrészt nem nevezi meg a kulcsfigurát; Oláh Miklós esztergomi főpapot egyszerűen csak mint „Érsek”-et lépteti fel, másrészt Balassi Menyhárt beszédébe „beleír” egy kurta félmondatot.

Az előbbi változtatás fölfogható úgy is, mint ami az időtlenítést, az általánosítást, a cselekménynek az adott kortól, a tizenhatodik századtól való eloldását szolgálja. Azért hiányozhat Oláh Miklós neve, hogy a képzeletben ne egyetlen főpapak, hanem általában egy gőgös, kapzsi, álszent egyházi vezetőnek az alakja jelenjék meg.

A másik változtatás, a szövegkiegészítés, egy gondolat nyomatékos újrafogalmazása és megismétlése hasonlóképpen alkalomhoz kötöttségre vall. A „Hát hogy mondhatnék én le Szatmárról egy

rongyos Munkácsért” felkiáltása lényegében nem idegen ugyan az 1569-es kiadású *Comoedia* szellemétől, és beleillik a „bár mennyországba vihetném velem Szakmárt, avagy a földön lelkem Szakmárban lakhatnék” vallomástevőjének, Balassi Menyhártnak a jellemképébe is – szokatlanul erős jelzőjével, érzelmi-indulati telítettségével mégis magára vonja a figyelmet. A szöveggondozó egyedül itt szól ki rutinszerű munkájából. Ez az egyetlen hely, ahol megmutatkozik az az érzelmi többlet, amely majd az *Elveszett paradicsomban* is fölemlegetett familiáris kapcsolatok, a Szatmárhoz kötő családi szálak megszakításának sajnó távlatáiból, a párizsi békeszerződés döntéseinek frissen tudatosuló következményeiből, végső soron a *Száz éve Segesvárnál* cselekményét is átható Erdélyrokonszenyből fakadhat.

Az áthallásoknak, a politika területére kalandoztató asszociációknak a körét tágíthatták aztán az Érsek személyéhez fűződő képzetek, eszme- és ideológiatörténeti tények. Az esztergomi érsek nevének elhagyásával az analógiákat kereső gondolkodás útját látszólag elzárta ugyan Sarkadi, nem oly határozottan azonban, hogy a proletárdiktatúra kezdetekor az eredeti művet, a XVI. század történelmét ismerők tudatában meg ne képződhessék az az Oláh Miklós is, aki évszázadokkal előbb szintúgy az akkor legfrissebb és a legdivatosabb áramlatot, az ellenreformációt „hozta be” Magyarországra, letelepítve egyúttal a jezsuitákat is.

Ilyen aktualitások járulhattak hozzá, hogy a *Comoedia* rendes feltámadása elmaradjon, vagyishogy a Rádió elhalassza a hangjáték műsorra tűzését. (Levelek, 1981b:21) Közvetlenebb utalásokra, a két korszak rejtett párhuzamait felvillantó motívumokra, mi több: axiomatikus passzusokra lelhetett az értelmező és a mű sorsáról döntő igyekezet.

A társadalom forradalmi átalakításának, az átalakulás közben megtört fejlődésvonalon való továbbhaladásnak, a lelkek „átállításának”, az új eszmék terjesztésének a programja idején az elvtelesség, a kaméleonság, a neofita buzgalom, a „hittel való kereskedés” szatírájának aktualitását aligha lehet vitatni. Marxnak az a gondolata, hogy a viharokban, a forradalmi korszakokban a szemét felkavarodik, bizonyosan vonatkoztatható a proletárdiktatúra hozta változások kihasználóira, karrierista képmutatóira. Azokra, akik ellen Sarkadi dühe a Balassi-komédia életre keltésekor irányult.

Az új eszme, az új hit elleni támadást hallhatták ki belőle? Pedig csak az eszme, a hit haszonélvezői, gáncs nélküli lovagjai ellen perelt. Régi köntösbe bújt Sarkadi, de a mozdulat, ahogy magára öltötte, mégis emlékeztetett valakiére.

Móricz Zsigmondéra. Ő jöhetett úgy tűzbe, éppen Bornemisza Péter *Magyar Elektráját* olvasván, és szánhatta rá magát az átdolgozásra, hogy megszólaltasson egy „vérgőzös, harácsoló, buja, rettegő és rettenetes úri világot”, amelyet teljesen aktuálisnak és mégis elmúltnak érzett. (Nagy P., 1978:227)

Sarkadi talán már a *Comoedia* feltámasztási kísérletével is az ő példáját követi, Móricz nyomdokain halad. Az antik mítoszoktól, Elektra, Lucretia és Hannibál történetétől a magyar történelem, a magyar múlt felé fordul a figyelme. Talán: a Kőműves Kelemenballadák felé.

KÖMŰVES KELEMEN: A „HIT LÁNGJÁT” GYÚJTANI

A Kőműves Kelemen-feldolgozások körül is sok a félreértés, zavar, pontatlanság. A ballada alapján készült novellát például – B. Nagy László tévedésének tartós következményeként (1969:125) – ma is kész úgy emlegetni az irodalomtörténet, mint az első megjelent Sarkadi-novellát (Tarján, 1983:17), holott az elsőség nem is az Újságírók Újságjában 1944-ben közzétett *Az angyal szerződését*, hanem az egy évvel korábban, a kolozsvári Pásztortűzben publikált az *Útitárs* című elbeszélést illeti meg. A *Kőműves Kelemen a Válasz-beli* publikációs sorban sem áll az első helyen, mert ott is megelőzte 1947 novemberében az *Ódipusz megvakul*.

Hasonlóan téves az az állítás is, miszerint Sarkadi „pontosan követi... az egész magyar nyelvterületen számos változatban közismert népballadát”. (Tarján, *uo.*) A szakirodalom valóban sokféle énekes és prózai változatról, ezek bő elterjedéséről tud; számon tartja román, bolgár és albán fogalmazásait, a nemzetközi hírnevet szerzett Vuk Karadzics délszláv szövegét a szakdari vár építéséről, a görög balladát az Arta hídjáról; figyel a kaukázusi és mordvin variánsokra, aztán a grúz verses építőáldozati mondára is (Vargyas, 1976. II:13) – sem külföldön, sem itthon egyetlen egy balladavariáns sem tartalmazza azonban azt a kezdőmotívumot, amelyből Sarkadi mind a novellában, mind a drámatörésekben az áldozat motívumát kibontja.

„Itt hagyta egy asszony a gyerekét az erdőben. Elpusztult, megtették a farkasok” – indokolja a novella, miért ül átok Déva várán. A töredékek pedig: az első változat: „egy asszony itthagya a gyermekét... Menekült, hogy kincseit mentse... Megijedt a sötétől meg a csendtől, azt hitte, hogy itt az ellenség, otthagya a gyereket, hogy a kincset mentse”; a második változatban: „Nem tudja ezt a

várat senki felépíteni. Nem is lehet. Tudod, miért? Száz évvel ezelőtt erre menekült egy asszony a két gyerekével. Rablók üldözték. Hát az asszony otthagya az erdő közepében a két apróságot, hogy ő maga biztosan megmenekülhessen.”

Hogy Kőműves Kelemenné falbaépítése kiengesztelő áldozat volna, egy régi bűn eltörlése, egy régi átok feloldása – ez teljességgel Sarkadi Imre leleménye, hiszen nincs olyan balladavariáns, amelyik ne a vállalkozás anyagi érdeket emelné ki, ne a „Hogy felépítenék Fél véka ezüstér, Fél véka aranyér” pénzsomjával magyarázná a feleség feláldozását. (Vargyas, uo. 22)

Sarkadi eredetisége itt nem a kitalálásban, fantáziája szabadon engedésében van, hanem abban, hogy *A falbaépített feleség* balladájához hozzákapcsolja egy, illetve két, kevésbé ismert balladánknak a meséjét. *A szívtelen anya*, vagy ismertebb nevén: Budai Iona története az egyik, Gyönyörű Bán Kata vagy *A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske* története a másik.

Az előbbi Kriza gyűjtéséből ismert: az ellenség elől menekülő asszony a sötét rengetegben a kislányát, majd a kisfiát hagyja ott. „– Anyám, édesanyám, ne hagyj el az útba, / essék meg a szüved, ne hagyj itt engemet! Bizony itthagylak én, édes fiam, téged / Mert fiú helyibe fiút ad az isten! De pénzem helyibe ingyen nem ad isten!” A magamagát, illetve a kincseit mentő anya meséjéhez eredetileg is hozzátartozott az ellenség elől való menekülés – a Sarkadi-novellában szereplő farkas-motívum viszont csak egy később lejegyzett változatban van meg. A lelőhely: Domokos Pál Péter Kolozsvárt kiadott 1941-es kötete, *A moldvai magyarság*. Ami nem csupán azért érdemes említésre, mert mutatja Sarkadi forrásait, hanem azért is, mert fényt vet az alkotómunka tudatosságára, az erdélyi és a moldvai magyarság néprajzának, népdalainak és balladáinak ismeretére. A felszínes kíváncsiságnál mélyebb vonzalmakról árulkodik. Ez a rokonszenv, ez a vonzalom pedig mindenképp dústítja a Déva várt körülengő asszociációkat, és így a másutt – a félelem-motívummal kapcsolatban – majd említendő aktuális politikai hangulatokat, a Párizs környéki béketárgyalás következményeihez kapcsolható pszichikai, érzelmi tényeket is ott sejtjük lengeni e szimbólum körül. Az építésnek és az alknak, Magyarországnak és Erdélynek ez a sehol föl nem lelhető összekapcsolása alapozza meg a sejtést: „Soha ilyen drága várat nem építettek Magyar-

országon talán. Bár nem tudom, hogy eleink hogy építkeztek, de egész Erdélyt meglepte az a jutalom, amit mi alkudtunk ki.”

Ezen a nyomon haladva a Kőműves Kelemen-balladának a Budai Ilona meséjéből való eredeztetése, a bűnnek egy korábbi bűnnel történő magyarázata egy jellegzetesen magyar történelemszemléleti elem felbukkanásaként is értelmezhető. Annak a hiedelemnek a továbbéléseként, hogy az országot ért csapások, a tatár, a török és minden ellenség isten büntetési, és megváltást csak az áldozat hozhat. Sarkadi feldolgozásai így a nemzeti irodalomnak talán a legerősebb ágához kapcsolódnak, a „Hajh, de bűneink miatt...” önostorozó szemléletének folytatásai. Olyan távoli ősökkel, mint a protestáns énekszerzők, mint Zrínyi *Szigeti veszedelme*, mint Kölcsey s olyan közeli rokonokkal, mint az *Áldozatot* vagy a *Széchenyit* szerző Illyés Gyula.

„Hazám: jövendőnk, Déva vára vagy? / Elég e vér, hogy megkösse falad?” – szólaltatja meg a kételyeket is az *Áldozat*, Teleki Pál miniszterelnök tragikus tetteinek, öngyilkosságának értelmén vívódva; a legnagyobb magyar szellemét idéző költemény pedig, az *A betegség értelméről* cíművel és több más alkotással együtt – *A tű foka*, *A reformáció genfi emlékműve előtt* stb. – ez idő tájt első ízben foglalja össze munkának és áldozatnak, hitnek és veszteségnek a Kőműves Kelemen balladához köthető gondolatkörét. „A félelem, a szégyen és önmardosás vad elemeit, / mint gózt munkára váltani!” – szól a *Széchenyi* figyelmeztetése, azzal a meggyőződéssel, hogy a retteneten, a szörnyűségeken, a válságokon csak az alkotó munka mentheti át az embert és azzal az eltökéltséggel, ami az áldozat után magára maradt Kőműves Kelemen jellemzi: kikovácsolható az erő a megalázottságból is, a becsapottságból is. „Van veszteség, mely felemel, bűnhődés, mely felold és üldözöttség, melyben az áldozat lesz a győztes”. (Izsák, 1982:332) Illyés *Lapdájának* metaforájával: „Ami széttörne, / az nyomjon / tömörre össze! / Az dobjon / föl, mi lelökne! / Tűrj! / S törj magadra / hagyatva, / világ legalja / magyarja / még magasabbra!” Az *Út a tanyákról* főhőse visszhangozza majd Kelemen szavait: „Befalaztam a feleségem, meghalt a gyerekem, megtagadott az anyám, kitagadott a falum, kiprédikált a pap. Hát ne akarja elvenni már tőlem azt is, amim van...”. A mű az, „ami megéri az áldozatot”, mert „Mit bánom én, hogy kié lesz a művem, mikor kész van”...

Ez a kényszerű függetlenedés a munka eredményétől, a műtől ismét Illyést idézi. Azt, aki csak a minden idők Cézárait, trónjait és bálványait túlélő alkotó munkáról, teremtő erőről tudott himnuszt zengeni, s aki önbiztatásul is írta: „Nincs más megnyugvás, csak a munka”. Sarkadi, a költőnek – Illyés szavait használva – jó barátja, „irodalmi fölfedezettje”, „kedves, folyton dorgálás alatt álló, vidéki édes öccse” (Illyés, 1963) az örökös korholások, feddészek közepette mi másról, mint a munka létfontosságú szerepéről hallhatta a legtöbb serkentő szót. És ha még idehalljuk a másik atyai barát, Veres Péter másutt említendő, de szorosan ideillő intelmeit, látjuk forogni akkor a négy fal szorításából kiszabadult „suhanc” Sarkadit, akinek még a hegyek és a vizek is a munka parancsát visszhangozzák.

És látjuk forogni, egyensúlyát keresve, Kőműves Kelement, akinek Déva vára lett a mentsvára, aki a kirekesztettségével, teljes magára maradásával szembe csak a művet, a munka végeredményét szegezheti. Az alkotást magasztalja messzehangzóan. „Alkotni teremődött az ember. Utat vágjon, hogy átszelje vele az erdőt, hegyet, pusztát. Hidat a folyóra, várat a vadon közepére. Feltörni a terméketlen talajt, magot vetni bele, termést aratni. Megtalálni az ismeretlen népeket, vitorlát feszíteni a szeleknek, felfedezni az új világrészeket. Megmutatni az ismereteket, hadd pusztuljanak bele közben a kishitűek meg a gyávák. Kiterjeszteni a falunk határát, kardot kovácsolni, hogy végezzünk a rosszal.” E hitvallás érvényteleníti azt a felfogást, amelyik abban látja Kelemen tragédiáját, hogy rá kell döbbernied, társai számára a várépítés primitív, kisszerű és aljas szempontok, a pénzszerzés, az önző egyéni vágyak beteljesülését jelentette. (Mészáros T., é. n. 103–104) Nem csak azzal nem számol ez a teória, hogy a főhős eleve tudta: a munka, az alkotás öröme ismeretlen a többiek számára, hanem azzal sem, hogy Sarkadi nem alapozhatja hősenek erre a negatív felismerésére a maga „saját mondanivalóját”, hiszen éppen ennek az önzésnek, ennek a pénzszerző kicsinyes kapzsiságnak az érzékeltetésével marad a leginkább hű a ballada szemléletéhez. Mert az eredetisége abban van, amiben eltér: Illyés előbbi sorait kölcsönözve: a „Tűrj! S törj magadra hagyatva...!” önbiztatásában.

Ennek az elszigeteltségnek, ennek a veszteségtudatnak a bemutatásához volt szüksége az írónak a gyönyörű Kata balladájára.

Mert hiányzik mind a befalazott feleség, mind a szívtelen anya történetéből még az a vékonyka szál is, amely a hőst a tette után a szűkebb környezetéhez kötné. Csak a gyermekét elhagyó menyecske egyetlen fennmaradt szövege őrzi azt a motívumot, hogy a hőst megtagadja az anyja. A kiközösítés és kiprédikálás azonban ismét csak Sarkadi saját ötlete. Általuk teszi teljessé Kelemen magára maradását, s növeszti föl benne a „mégis megérte” hitét.

Új motívum: a félelem

A három ballada összekapcsolásán túl van még egy mozzanat, ami újszerűnek, mondhatni: aktuálisnak tartható. Ami nem a közismert népballada pontos követéséről árulkodik: a félelem pszichózisának rajza ez. Feltűnik három formában is: az építés akadályaként, gátló tényezőjeként; fel mint „eredmény”, mint az építésáldozat „haszna”, következménye és harmadszor mint munkára ösztökélő eszköz, módszer.

Az első esetről az első változat legelső jelenete tudósít: Kelemen vádjára, hogy gyávák a kőművesek, „megszöknek, mintha a pokol tornácát kellene vakolniok”, a Vándor azt feleli: „Félős emberrel nem lehet se hadat viselni, sem várat építeni... A félős mindig azt nézi, hogy honnan akarják megdöfni”. „Ezek ugyan fel nem építik...” – beszél itt a három pont: az író szerint nemcsak Déva várának felépítését akadályozza a félelem. Ami a Vándor és a Kelemen párbeszédében ezután is a legtöbbször használt fogalom lesz. A kedvetlenül csinált kényszerszermunka sohasem hozott még eredményt – szól a figyelmeztetés, időtlenül. „Mindig féltem ott, amikor félelemből csinált valaki valamit” – szól az általánosítás újra. És nemcsak a Vándor, hanem a kőművesek is arról beszélnek, még az áldozathozatal gondolatának megfogalmazása, módjának kitalálása előtt, hogy „Fél itt mindenki”, és „olyan kutya rosszul érzem magam, hogy muszáj már mást is rossz kedvre deríteni, legalább az ijesztgetéssel. Ha én félek, féljen más is.”

A második forma: a félelem mint „eredmény”, mint az áldozathozatal kísérelő jelensége a legszembetűnőbben a novella befeje-

zésében mutatkozik meg: „Nekünk csak az építés maradt meg, nem a szó – és a munka meg a félelem.” A drámatörédek zárómotívumában viszont csupán projektív elemként, érzelmként van jelen: azt a félelmet, amit Kelemen átél, előbb a felesége, Anna leckéztetésében vezeti le – „kínlódok veled beszélni, félek elmondani, amit el akarok mondani, s rád haragszom e miatt a félelem miatt” –, majd a befalazás után a kőművesek leckéztetésében tör felszínre. A „Véreteket ontom, disznók!” dühe, az „én rovásomra ne hízzatok!”, „ne legyetek sakálok, kutyák!” indulata Kelemen félelmének, gyötrődésének kivetítődései. Annál ingerlékenyebb és hevesebb a hang, minél inkább el kell fojtania a kétségeit, hogy csakugyan megérte-e a sok áldozat s annál dühöttebb, minél inkább egyetlen, a hittől s nem az értelemről támaszkodó érve marad: hogy megérte.

A hit úgy tűnik itt föl, mint a félelem legyőzésének eszköze. Vagyis Kelemen, aki kényszerhelyzetében is menekül a hithez és növeszti föl általa az öntudatát, készen áll arra, hogy megismételje tragikus vétségét. Ha előbb meggyőződése ellenére hajlott arra, hogy társai ne „a munka értékében keressék az alkotó erőt, hanem mitizálva, valamiféle transzcendens hit függvényévé tegyék a várépítés sikerét” (Mészáros T., uo. 104), akkor most, az áldozat után egyszerűen nincs is más választása. Neki sem marad más kapaszkodója, mint a mitikus, transzcendens hit. Ha előbb tudta, hogy „nem az emberáldozat által létrehozott kollektív büntudat” (uo.) segítségével építhető fel a vár, akkor most már azt is tudnia kell, hogy nincs szabadulása e büntudattól. Magába építette, mint feleségét a várba. Mert „nem a vár éri meg, hanem sokszor megköveteli a vár, meg a munka”, és: „én a megváltást csak saját magamtól várom”.

A kétségek és a büntudat legyőzése árán felnövő hit: ez az az elképzelés, amely a két eltérő változatú dráma-vázlatot a harmadik felvonásban egyesíti, egységbe foglalja. Mert szembeűnő: annyira különbözik egymástól a két változat első, illetve második felvonása, annyira azonos a harmadik. Mutatva: Sarkadi számára valóban az a fő kérdés, amit Tarján Tamás állít (1983:20): az embernek és a munkájának a viszonya s bizonyítva, az utolsó felvonások szinte szó szerinti egyezésével, hogy Sarkadi válasza: a munka, a mű, ami „hitet ad”, ami túlel a vereségeken. A „nem lelkesítés kell ide, hanem ijesztés” módszerét, a félelem kényszerítő

eszközét ez a célképzet s ez a tudat semmisíti meg. Miközben Kelemen – Boldizsár vágja ezt a szemébe – „hősnek, szentnek hiheti magát”, aközben sikerült legyűrnie az aggodalmait is. Sikerült felépítenie hitének Déva várát. Boldizsár tisztán látja: a fanatikus, az idealista vára is ez. „Aki tudja, hogy jót cselekszik, az nem igyekszik meggyőzni önmagát. Annak megvan a meggyőződése.. A hit elfeledteti a lelkiismeretfurdalást. A régi pogány papok nem sajnálták az áldozatukat, akit az istenük oltárán szúrtak le... Akinek kétségei vannak, az hagyja másra az áldozatot” – figyelmezteti Kelement vitatkozóbbr, realistább, kétkedőbb, megfontoltabb, egyszerűsmind kiábrándultabb „én”-je. (Tarján, 1983:23)

A töredék címszereplőjének jellemfejlődése felfogható a meggyőzés megszerzésének és a kétségek elhagyásának útjaként is. Ennyiben teljesen a befogadásesztétika körébe utalható, hogy „az »amit raktak délig, leomlott estére, / amit raktak estig, leomlott reggelre« új értelmet kapott az 1949-re, 1956-ra visszaemlékező olvasó, néző tudatában” (uo. 20) – hiszen Sarkadi nem a „gyötrődő túlélő” drámáját próbálta megírni, hanem a „kétségein felülemelkedő” alkotóét. Az idealistáét: „Ne dühöngj, Kelemen – inti higadtságra Boldizsár az eszméit profetikusan hirdető »én«-jét. – Az dühít, hogy más nem olyan idealista, mint te? Mindenki a maga boldogságát keresi, Máté úgy, hogy házat vesz, meg asszonyt vesz – te meg úgy, hogy építesz, és igyekszel magaddal elhitetni, hogy ez az élet legfőbb öröme.”

Ez a belső vita, a félelmek, kétségek legyőzésének ez a kísérlete nemcsak Sarkadit jellemezte. Nemcsak önnön válsága leküzdésének kísérlete volt ez, de az akkori vitákat idézve az egész „magyar demokrácia válságá”-é. Bibó István indította így még a *Valóság* 1945 októberi–decemberi számában az egyidőben ritkán idézett tanulmányát: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól.” „Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem...” – írta akkor, hozzátéve: „A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejével elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek.”

Hogy Bibó korai, az ő jellemzése szerint: „a reális pszichológiai tényekkel szembenéző jóslata beteljesült, és mindmáig nem teljesen

felderített tények, összefüggések következményeként” (Huszár, 1984:390) megteremtődtek e félelem tárgyú előfeltételei az most, Sarkadi drámatörredéke szempontjából teljesen mellékes dolog is lehet. Nem mellékes viszont, hogy a *Válasz* első, 1946 októberi számában, *A Békeszerződés és a magyar demokrácia* című Bibó-tanulmányban újra felsejlik a félelem-gondolat, hogy aztán elméletté, a magyar történelmi fejlődésről vallott koncepcióvá alakuljon az *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem* lapjain. (1947:289) Amikor tehát Sarkadi kőművesei arról beszélnek, hogy „fél itt mindenki”, az a „félelemideológia” kap akkor hangot, amellyel Bibó István a kiegészítést s az azt követő időszak zsákutcáit, téves döntéseit magyarázta.

Sarkadi javallata a nemzeti alkat további torzulásának megakadályozása érdekében, a koalíciós időszakot is jellemző félelmi mechanizmus ellen: a munkába vetett hit. Az építés, a munka, a hit – ez Sarkadi válasza a *Január* kétségbeesésére, a „mindenfélétől” való félelmére. Ez a „hittel kereskedő” Balassi Menyhártoknak. De az Oszlopos Simeon-i önpusztításra is. Kis János magára maradásának tragédiájával Kőműves Kelemen magára maradásának tragédiája áll szemben. Azzal a lényegi különbséggel, hogy míg az előbbi mintegy „ellen-Kőműves Kelemenként” a rombolással, a közösséghez kötő szálak bontásával kísérletezik, addig az utóbbi az építésben, a társakhoz kapcsolódó szálaknak a személyes áldozatok árán történő erősítésében, a „hitet adásban” keresi élete értelmét. Kis álláspontja: ha már ilyen rossz a világ, igyekezzünk még rosszabbá tenni; Kelemené: ha már rossz, akkor igyekezzünk minél jobbra tenni. Az időszak felkapott kifejezését használva: az előbbit az „izolált Én” minél teljesebb elszigetelése, az utóbbit az izoláció börtönéből való szabadulás gyája vezeti.

De felesel a drámavariációk Kelemenje a novella „elhájasodott, elgazduramosodott” Boldizsárjával is. A novella képlete: csatlakozni a többiekhez, még ha meggyőződés híján is; a törredéke: csatlakoztatni a többieket, még ha „babonás megszedültek” is azok. Ha tehát vétek, sőt bűn árán is, ha a „kollektív büntudat szörnyű áttételén megerősített hit” által is (Mészáros T., én. 104), de építeni, építeni – azaz a Sarkadi-törredékek legerősebb sugallata a messianisztikus-chiliasztikus hitre indít. Teleologikus gondolkodásra. „Úgy véli, akármilyen áron is, de az emberek hitvilágát meg kell

ragadni ahhoz, hogy valami új épüljön” – vág ide Hermann István véleménye, „nyilvánvaló tévedés”-nek minősítve Sarkadi felfogását. (1976:278). Megadva ugyanakkor a „nehezen tévedés” emberi s írói tisztességre valló jogát.

Elmondható: Sarkadi tisztában volt azzal, hogy téved. Tisztában azzal, hogy Kőműves Kelemen útja beletorkolhat a Kis Jánoséba. „Még mindig jobb elszaladni a rossz elől, mint segíteni neki” – intené a Vándor a főhőst. Majd annak értetlenkedésére – „Ki akar segíteni neki?” – újabb figyelmeztetés hangzik el: „Majd meglátjátok.” Nyilvánvaló: a munka mitizálásával, az építés pátozával, az áldozat idealizálásával szemben ott az óvás is a drámaavazlatokban.

Mutatván: keletkezésük idején nem dőlt még el, nem jutott megnyugtató végponthoz az a belső vita, amelynek két pólusán Kelemen, illetve Boldizsár állott. A két változat befejező részének közeli rokonsága, lényegi hasonlósága és a didaktikus zárása azt tételezi ugyan, hogy Sarkadi mégiscsak közel került története végleges lekerékítéséhez, s hogy valóban az alkotás, az áldozat, a közös lelki és testi megpróbáltatások kimunkálta közösség és erkölcsiség mellett állt volna ki (Mészáros T., uo. 111) – ám a feltételes mód használata többszörösen indokolt itt.

Először is a tény tény: a *Kőműves Kelemen* dráma töredék maradt. Éppúgy, mint az *Oszlopos Simeon* vagy a *Január* ugyanebből a rövid, egy-két évnyi időszakból. És nem azért e sok töredék, mintha az író követni sietett volna irodalmunk egykor virágzó műfajának, a verses regénynek vállalt hagyományát: a befejezetlenséget. (Imre, 1990:181) A zárt struktúra ellenében, mely „a világ befolyásolhatóságának, vagy legalábbis áttekinthetőségének jele volt”, nem valamiféle tudatos elszántságból, művészi eltökéltségből maradt meg a lezáratlan, nyitott szerkezetnél. Nem az irracionális vagy diszharmonikus valóságélményét hangsúlyozta ezzel, s nem is azt a mély lírai érdekltséget, amely lehetetlenné teszi, hogy a szubjektív élmény objektív történetként, lekerékítve, „igazságtevő” lezárással nyilatkozzék meg. Sarkadi pályaszakaszának kezdetén azt jelentette a töredék, amit: félbehagyottságot, holtpontra jutást. Hogy „mennyire vívódott a problémákkal”. (Hermann, 1976:278) Nem egy művészi fogásnak, hanem egy művészi válságnak volt a tanúsítója.

És a feltételes fogalmazás, az óvatosság azért is indokolt, mert

megóvhat az afféle túlzásoktól, mint hogy a jelenet-variációkból összeállított dráma „remekmű, a huszadik századi, s kivált a felszabadulás utáni magyar drámairodalom egyik legjelentősebb alkotása”. (Mészáros T., én. 102) Vagy például, hogy Sarkadi lett volna az, aki „mintegy megelőzve korát” (Tarján, 1983:19), elsőként „kiérezte, meghallotta” a motívum aktualitását.

A téma ugyan feltűnik már az *Elementek, visszajöttek* lapjain is, előbb tehát, mint az 1948-as novellában, vagy az ugyancsak ez idő tájt íródott drámatörredékekben (Sarkadi, 1983:927), azaz korábbi véleményünk felülvizsgálatára van szükség (Márkus B., 1981:67) – a „korelőzés” mégsem állítható teljes bizonyossággal. Az elsőség kérdését szinte lehetetlen tisztázni. Annál is inkább, mivel egyik leggyakoribb irodalmi toposzunkról, sőt – mint láttuk – nemzetközi vándormotívumról van szó, a néphagyománynak is olyan eleméről, amelynek időbeli fel-feltűnését roppant nehéz pontosan nyomon követni.

Könnyen túlzásokba eshetünk itt is. Például nagyon óvatosan kell fogadni azt a véleményt, hogy a motívum „nagyjából 1957-től számíthatóan fordul elő sűrűn”. (Tarján, 1983:19) Akarva-akaratlan allegóriaként értelmezi ez a felfogás Déva vár szimbólumát: a szocializmussal lesz azonos jelentésű; az 1956 előtti idők „építését” követi a tragikus október „falomlása” és áldozata. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a hetvenes évek elején elszaporodott ballada-interpretációk, versek, színházi előadások nyomán okkal beszélhetek a szakemberek „egy egész alkotó nemzedék áldozatvállalásáról”. (Mészáros T., uo. 101) Ugyanaz a nemzedék vagy a későbbben jövőké Sarkadi drámatörredékét is jó okkal használhatta fel a munkával, az áldozathozatallal s egyáltalán: az „alkotó ember általános problematikájával” (uo. 103) kapcsolatos véleményének kifejezésére.

Más kérdés azonban, hogyan aktualizálható egy alkotás, és megint más, hogy eredetileg milyen aktualitások kifejezésére vállalkozott. Ezért, ha a Sarkadi-átdolgozások rokonait keressük, célszerűbb az 1956 utáni idők helyett a magyar történelemnek egy olyan, mondhatni adekvát szakaszához, az *újjáépítés* korához fordulnunk, amelyekben ugyancsak gyakran használt jelkép volt Déva vára.

A koalíciós időszak létre is hozta a maga Kőműves Kelemen-variációit. Tipizálhatóan szinte: az „építők” két táborra szaka-

dásából a „mégis” hitet szikráztatta ki az egyik vers, a másik a pusztulás látomását növesztette ki e megosztottságból, a harmadik már a fordulat éve körüli időkben a „kőművesek” nemzetközi testvériesüléséről zengett, a negyedik szerzője pedig, épp ellenkezőleg, önmagát tette meg a vers tárgyául, a jelkép alapjául.

Kassák Lajos ars poetica érvényű költeményét, *Az igaz költőhöz* címűt már 1947-ben e balladai motívum köré szervezi: „mintha egy palota felépítéséhez kezdenénk a semmiből... Kövessük azt, aki... / a hit lángját gyűjtja fel ott, ahol mások csüggedten már aludni készülnek. / Mit számít, hogy némelyek mániakusoknak neveznek bennünket / hogy ajkunk előtt elhúzzák a mézesmadzagot s végül / bontani kezdik állványainkat.” Ugyancsak Kassák egy másik versében (*Őszi vándorlás körbe-körbe*) is a tizenkét kőműves történetének köztudományos, kollektív képzetére játszik rá – reményelvűen olyan világnak nevezi az új világot, amely „önnön hamujából emelkedik fel előttünk / munkásainak vére a malterban”. Az áldozat értelme felől nincsenek kétségei – ezt nyomatékosítja az 1949-es kötet, a *Szegények rózsáinak* néhány sora is: „Nincsen ösvény visszafelé és ne is legyen (...) az építés átható szagát hordja a szél”.

Hitetleneknek és a hit lángját meggyújtóknak, csüggetegeknak és mániakusoknak a szembenállásából, kétféle magatartás szembesítéséből bontaná ki Kőműves Kelemen drámai konfliktusát Sarkadi Imre is. Kisebb elszántsággal tán, kevésbé lobogó hittel, több tépelődéssel, mint a „Kövessük azt...!” parancsával serkentő Kassák.

Drámai pillanatot ragad meg, az egymásnak fenekedő indulatok tobzódását érzékelteti a második típus: Rába György költeménye, a *Bűnösök*. Úgy értelmezte a korabeli kritika, mint a fojtott, kirobbanást sejtető légkör érzékletes képét, még pontosabban: mint amelyik hitelesen festi le a demokrácia Nagy Ferenc-i időszakának hangulatát, „az elégedetlenségnek, sőt szorongásnak... az atmoszféráját”. (Lukácsy, 1948) „Az épülő ház félbehagyva, / mint rom zuhog rád, ha alatta / de vérünkből a pusztulás még / maltert nem ad”.

A népek testvériesülésének, illetve a művész, a költő teljes odaadásának gondolatát állítja középpontjába Zelk Zoltán, illetve Takács Tibor költeménye. „Nem elég a magunk kínja, / se szülő-

anyánké, / csak ha minden nép gyötrelme / az egész világe! / csak
ha minden nép gyötrelmét, / kínok-szülte vágyát / bírja szívem! s
ha dobogja / víg szabadulását: / akkor áll és sose omlik / versem
Dévavára” – az emberiségben való feloldódás vágyához, a nemzet-
köziség eszméjéhez, Zelk Zoltán *Nem elég a magunk kinja* című
verséhez képest a Forum 1949 februári számában megjelent Takács
Tibor-költeménynek (*Én döntöttem*) az eszméje túlzottan szűk
körben maradó, olyan, ami ellen a leginkább küzdeni óhajt: ma-
gánérdekű. „Mint Kőműves Kelemen építettem / versem tornyát s
mindig ledőlt a kő, / míg végül vérem s utána testem anyagától lett
erős, meredő.”

Sarkadi töredékeinek elemzése után elmondható, hogy abból a
fojtó légkörből, abból a marakodásból, amelyet a Rába-vers idézett
fel, egyik változat sem érzékeltet jóformán semmit. Ami azért
meglepő, mert a publicista, az *A mi felelősségünk* és más vezércikkek
szerzője tudott és szólott ezekről a „kibékíthatetlen ellentétek”-
ről, az egymás tépésről; a „félbehagyott ház” víziója is fölrémlett a
forradalom elbürokratizálódásaitól óvó tanulmányíró előtt. S föl a
novellista előtt is. Legegyértelműbben *A szatír bőre* beszélt a
megosztottságról s arról, hogy „nemcsak a cselekedeteknek van
más és más tartalmuk mások által elkövetve – a szavaknak is, a
gondolatoknak is”. A *Kőműves Kelemen-töredék* a más meggyő-
ződésű, más tartalmú, de egyazon cselekvéshez vivő és egyazon
cselekvés értelmén vivődő szavakat és gondolatokat ütközteti össze.
S ha Márszüász alapvető, a kor fordulatát kifejező kérdése így
hangzott: „A történelem hazugsága vajon mit talál majd ki a nyúzás
indoklására?”, akkor a töredék lényeges újdonsága, hogy a törté-
nelem színpada helyett az egyén lelkében játszhatja a drámát. A
történelem hazugsága helyett a személyiség igazságát és megigá-
zulását keresi. Az „én döntöttem” szituációját állítja elemzése kö-
zéppontjába. Mint Sárközi Györgynek ugyancsak a Kőműves
Kelemen-ballada ihlette versével kapcsolatban kiemelte a kritika
(Szigeti, 1959:188): az „izolált Én” felszámolásának szituációja ez.
Az izolált Én felszámolásáé. A közösségi Én felnövesztésé.

A töredékeknek a mitizáló, a főhős alakját felnövesztő, a hét-
köznapi realitásoktól elszigetelő módszerével szemben ott feszül a
műben egy ezzel merőben ellentétes szándék is: a demitizálásé, az
irracionális erők racionálissá tételéé. Sarkadi látszólag semmi

egyébre sem vállalkozik, mint amire világirodalmi és hazai példák biztatták. Anouilh, Sartre, Gáspár Margit vagy a *Júdást* szerző Sőtér István: mítoszokat korszerűsít, az égi magasságok helyett földközélen játszatja azokat, pszichológiai segítséggel fejti meg rejtélyeiket. Nem az az ambíciója, hogy egy köznapi történetnek „mítoszi csóvát” adjon – hanem hogy egy mítoszt köznapi történetként értelmezzen. Nem egy mindennapi egyszerű mese köré von ködszerű, fényes burkot – Déva vár építésének történetét igyekszik megfosztani minden homálytól, ködtől. Ebben az eljárásban nemcsak a valóság felé közelítést, az *Oszlopos Simeon*-töredék felvillantotta program teljesítésének kísérletét lehet látni – a Németh László-i prózaeszmény vonzásának gyengülését, az ő ábrázoló módszerétől való távolodást is.

A ballada mintegy visszaidézi, megeleveníti az időt s környezetet, amelyben a falba épített feleség egyszerű meséje kialakulhatott. Eljárása, módszere a *Híd a Drinán* szerzőjére emlékeztet. Azzal a különbséggel azonban, hogy Ivo Andrič a ballada szerb változatát több emócióval, kevésbé az elemzés racionalizmusával, inkább a nép emlékezetére, a „képzelet meséi”-re alapozva szötte bele regénye cselekményidejébe.

Azon túl, hogy – ismereteink szerint – a sok változatú ballada egyetlen igazán rangos epikai megformálása az Andričé, továbbá, hogy az első magyar kiadása, a Szikránál, éppen a Sarkadi-interpretációk fogánása körüli időkben történt 1947-ben, érdemes a figyelemre a *Híd a Drinán* azért is, mert vele párhuzamba állítva mutatkozik meg igazán: Sarkadit mennyire csak a munka és az ember viszonya izgatta a meséből. Rekonstrukciós törekvése őt nem vezette odáig, hogy a hiányos adatok alapján összefüggő egészzé kerekítse ki a vár építésének történetét. Éppen a történelmi és társadalmi múltba ágyazás elmaradása a legszembetűnőbb. A *Híd a Drinán* a nemzeti szabadságküzdelem egyik hősi fejezeteként, az „eltörökösödés” elleni harc egyik – öt éves – szakaszaként fogja fel a „hosszú építés”-t. Sarkadi csupán csak felvillant egy ehhez hasonló lehetőséget az ellenség elől menekülő Budai Ilona balladájának kölcsönzésével. Ami még árulkodóbb jel, annak bizonyossága, hogy 1948–1949 tájt Sarkadit elsősorban az emberi magatartások és igazságok elemzése kötötte le, és még másodsorban is alig az osztályharcos igazságoké: az ő változataiból hiányzik annak a „kicsi,

elnyomott és szorgoskodó Radiszáv-nak a mása, aki „befurakodott a parasztok közé és összesugdosott egyesekkel”: „Testvérek, torkig vagyunk már ezekkel a dolgokkal s ideje lenne védekezni. Jól láthatjátok, hogy ez az építkezés tönkretesz, fölfal bennünket. Még a gyerekeink is robotolhatnak rajta, ha ugyan lesznek. Azért is csinálják ezt, hogy tönkretegyenek bennünket, semmi másért. A szegényeknek, a rájáknak nem is kell a híd, hanem a törököknek, nem állítunk mi katonaságot, nem is kereskedünk, nekünk még a komp is sok.” (Andrič, 1947:28) Sarkadi Öregjének, Vándorának intései nincsenek ugyan híján az „osztályharcos” szempontoknak, de mintegy ezeket is lelegyinti a magára maradásában kapaszkodókat kereső, bizonyosságokat kutató Kőműves Kelemen.

A kapaszkodó, a bizonyosság pedig: a hit lángját gyújtani. Még ha egyelőre önmagának világol is a fény, s még ha fél is a láng kormától.

Még ha vívódik, töpreng, töredéket ír is az 1948–1949 Sarkadi Imréje.

Önkritika II.: letérés a „harmadik út”-ról

Amit „érzületi-szemléleti” alapon a *Kőműves Kelemen*-töredékek, azt végzi el „intellektuális-tudati” síkon egy másik mindeddig figyelemre sem érdemesített Sarkadi-írás: Boglári Békés István társadalomfilozófiai tanulmányának „kegyetlenül alapos kritikája”. Ennek *Kritika*-beli közléséig (1982 január) csak az életműsorozatban közzétett, de jelöletlenül hagyott vázлата, első fogalmazványa volt ismert. (Sarkadi, 1974:909)

A kritika és a vázлата, e két, műfaját tekintve magánlevélnek nevezhető dolgozat a balladafeldolgozások párjaként áll az életműben: bizonyossága annak, hogy Sarkadi nemcsak érzelmileg, a messianisztikus hit által vezetettve, de értelmileg is készen állt a szocializmus eszméjének elfogadására. A két levél – Max Webertől véve a szót – a racionálissá és tudatosan akarttá, a tudás révén szellemítetté való fejlődésnek a dokumentuma. (1982:346) Mint

ilyen, voltaképpen számvetés, szembenézés az egykor volt elképzelésekkel, ideákkal. Önkritika, melynek értékét és hitelét csak növeli, hogy nem a nyilvánosság számára készült, hanem egy olyan valaki kérésére aki tegnap még feltehetően Sarkadi rajongóinak „népes táborához” tartozott (Levelek, 1981b:21) – vagyis aki korábban ismerte társadalmi és politikai cizményeit.

Boglári Békés dolgozata a fasizmus vezéreivel, a második világ-háború borzalmaival, a hadifogsággal és a személyi kultusszal kapcsolatos nyomasztó emlékek hatására született. Középpontjában az a gondolat áll, hogy „az emberiség mindaddig veszélyben marad, amíg egyetlen embernek lehetőséget ad arra, hogy százmilliók életére kiható ártalmas döntéseket hozhasson”. Sarkadi mindjárt az alapgondolattal vitába száll. Ő, aki tegnap még azzal kísérletezett az *Ozlopos Simeon*ban, hogy egy negatív életérzés ad absurdum fokozásával szinte felismerhetetlenné tegye az ember történelmi-társadalmi meghatározottságait, most azt tartja a főhibának, ha valaki csupán az élményeire hagyatkozik, és a spontán életérzésekől táplálkozó ideológiai érzetet „kiragadott közgazdasági és szubjektív-politikai bizonyítékokkal” támasztja alá. „Lírai természetű”-nek nevezi ezt az eljárást. S mint természetes következményt tartja számon annak a történelemszemléletnek a létrejöttét és uralkodóvá válását, amelyik etikai kategóriák alapján mér. E szemlélettel szegezi szembe: anélkül, hogy ki tudná mutatni a történelmi értelemben vett rossznak és jónak az indítékát, mozgatóerejét, a „történelmet mint jó és rossz, kedvező és kedvezőtlen, okos és ostoba, erkölcsös és erkölcstelen jelenségek” halmazát fogja fel.

Sarkadi a politikában háromféle erőt ismer most már: a gazdasági javakat, a karhatalmat, valamint a megszervezett tömeget – s úgy látja, idealista minden feltételezés, amely nem ezeknek az erőknek a számbavételével igyekszik megoldani a jelenkor legnagyobb problémáit. Közöttük is a legveszedelmesebb fenyegetést: a háborút. A kritikus meggyőződéssel állítja, hogy amiként „gazdasági törvényszerűségek” játszanak közre a háború kirobbanásában, a megszüntetését sem lehet különböző „kívánságok alapján” elképzelni, hanem csakis a történelem formáló ereje, a gazdasági-társadalmi szükségszerűségek és az e szükségszerűségeket felismerő, megszervezett tömegek révén. A béke eléréséhez és fenntartásához, a

háború megakadályozásához ő sem tartja elegendőnek a nemzetek szövetségét, hiszen helyet foglalnak benne a háborút akaró erők is. Szerinte idealizmus feltételezni, amire a tanulmány hivatkozik, hogy a „népek békehivatala” majd megfelel ennek a célnak. „Milyen lesz ez a népek békehivatala?– kezdi sorjázatni Sarkadi a kérdéseit. – Nagyobb hadserege lesz, mint amit egy kapitalista állam ki tud állítani? S a hadsereg fenyegetésével tartja fenn a rendbontók ellenére a békét? Nemzetközi ellenőrzés alá veszi az atombombát? Tehát nagyobb ereje lesz, mint jelenleg a Szovjetuniónak, amelyik ugyanezt akarja, de még nem tudta elérni?”

Feltűnik s megállít itt az egész életmű publicisztikus részében is alig néhányszor leírt név: a Szovjetunió. Az *Elementek, visszajöttek* szovjet hadifogolytáborának enyhén csipkelődő rajzához, a starzsi-választási jelenet finoman ironikus beállításához viszonyítva, különösen pedig a *Száz éve, Segesvárnál* áthallásos leírásaihoz képest szembetűnően módosult tartalmú itt a fogalom. Az 1849-es szabadságharc centenáriumára készült „napló”-ban nem a rokon-szenv nevezte vissza-visszatérően „muszká”-nak az ellenséget, tartotta Erdélyre nézve „nagy veszedelem”-nek és ismételtette több helyütt is, hogy „a muszkák itt vannak”, „benn vannak”, vagy háborodott fel azon, hogy a „főutcán meg éppen úgy udvaroltak a fiatal emberek a kisasszonyoknak, mintha nem volna itt a közélünkben a muszka, mintha minden rendben volna”. Egyáltalán nem jellegzetesen száz évvel korábbi, segesvári konfliktus volt az átnyergelt, császári tisztből honvédtisztté lett grófé sem, aki „amióta a muszkák benn vannak, már csak azon gondolkozik, hogy kellene kimászni ebből a csávából”. A névhasználaton túl különállást tükrözött a helyszínválasztás is: Sarkadi a költő halálának helyét emelte címbe. Ebben sem, de abban sem követte a kor szabadságharc-felfogásának fő irányát, hogy miközben az a „köztünk van a legnagyobb ellenség” költőjét idézte, és a „demokratikus éberség politikáját”, valamint „az egészséges bizalmatlanságot” hirdette, egyedül ebben látva Petőfi költészetének és politikájának a tanulságát (Révai, 1950:81) – ő a belső erőtlenség helyett a külső erők megjelenésében fedezte fel a bukás okát.

1949-ben, amikor a *Szabad Nép* vezércikke négy év után ismét úgy jelenítette meg, „szükségtelenül torzítva” (Orbán, 1982 a:176), a felszabadítást, hogy „Csak a Szovjet Hadsereg hozhatta nekünk,

szuronyai hegyén, a szabadságot” – a *Szabad Szó* kétségtelenül politizált is a Sarkadi-regénnyel. De nemcsak azzal, hogy a folytatások a „történelem lép egyet” lendületébe, az elérhető Kánaán ígérétebe csúcsosodtak ki. Azzal is, hogy az asszociációs mezőben adott analógiákkal ideológiai általánosításokra csábított.

Sarkadi e párhuzamok sejtetésétől jutott el odáig, hogy a Szovjetunió szerepét taglalva, általában a kapitalista társadalommal állítsa szembe az első szocialista államot. Az előbbi nem fejlődik, az utóbbi viszont „kétségtelenül fejlődik” – döntő különbségnek tudta ezt a világhelyzet és a „mai társadalmi viszonyok elemzésénél”. S döntőnek, hogy válasszuk szigorúan külön a kapitalista és a szocialista társadalmakat.

Ami viszont a kritika és a nyersfogalmazványa közötti döntő szemléleti különbséget illeti, az is itt, a Szovjetunió és a szocializmus megítélésében mutatkozott meg a legélesebben.

Még magánlevélben sem írta meg a szerzőnek, csak saját használatra, a tanulmány margójára jegyezte oda: a marxizmus-leninizmus ismerete alapján egészen kétségtelen, hogy a leendő háború után a győztes „szocialista tábor” megfelelő életkeretet tudna biztosítani az egész emberiség számára. „A szocialista tábornak megvan az ereje a világ többi részében is megszervezni” azt a keretet, amelyet jelenleg a Szovjetunió biztosít a maga polgárai számára, s amelyiknek az a lényege, hogy „ki-ki képességei szerint (– dolgozik –), ki-ki munkája szerint (– részesül –)”. Túl naivnak vagy túlságosan iskolásnak találhatta ezt a passzust, s ezért hagyta volna el, akárcsak azokat, amelyekben pontokba szedve részletezi, miért helytelen a szocialista államra is vonatkoztatni a válságtüneteket? A tervgazdálkodás szerepének egyoldalú kiemelése s annak hangoztatása, hogy a szocialista állam iparosodásban túlhaladja a fontosabb kapitalista államokat, kétségtelenül magán viseli a korszak bélyegeit. Az viszont a kritikának a békével kapcsolatos okfejtéséhez is illene, hogy a szocializmusnak „semmilyen olyan termelési ellentmondása nincs, ami háborút szülne”. E tételre mégsem támaszkodik Sarkadi, meghagyja a széljegyzetei között. Restelli, hogy frissen tanult alapigazságokra alapozza a maga ellenvetéseit? Restell gondolatmenetén következetesen végigmenni, s eljutni ahhoz az önként adódó, logikus konklúzióhoz, hogy ha egyedül a szocializmustól idegen a háború, akkor a béke is csak

abban az időben képzelhető el, amikorra az emberiség a „szocialista tábor” életkeretei között él?

Békének és szocializmusnak ezt az azonosítását valóban csak akkor engedhette volna meg magának, ha nem fél, hogy a megbírált tanulmány szerzője előtt a neofita túlbuzgóság gyanújába keveri magát. Ám hogy mennyire tartott ettől, hogy bizalmatlanságot támaszt maga körül, arra a kritika mentegetőző, szabadkozó, a szemrohányásoknak elejét venni igyekvő kiszólásai a bizonyítékok. „Be kell vallanom, zavarban vagyok, hogy erről részletes elemzést, mondhatnám kritikát kell írnom” – kezdődik az udvariasan elháritó, az önnön illetékességével szemben mintegy szándékosan kétségeket ébresztő mondatok sora, s folytatódik a „nem tudom, ez lesz-e, amit vársz”, a „Lehet, hogy egy kicsit merevnek fogsz találni” kitételeivel, hogy a végén megismétlődjék: „lehet, hogy nem ezt vártad”.

E mentegetőző-magyarázkodó, ugyanakkor határozott mozdulatok bíráló és bírált közeli kapcsolatára, személyes ismeretségére utalnak. Mi több: az azonos gondolkodást, az eszmék-elképzelések rokon voltát is feltételezik. Erre a szellemi rokonságra, egykor volt egyetértésre alapozódhatott Boglári Békés bizalma, s ennek igyekezett megfelelni Sarkadi akkor is, amikor ő már letért a közös útról.

Tapintatát, beleérző képességét, érzékenységét is bizonyíthatja tehát, hogy inkább megtörte gondolatmenete ívét, eltért a nyersfogalmazványtól, de nem érvelt „a szocializmus és a béke egy és oszthatatlan” ügye mellett. Megfékezve iskolás buzgalmát, oda tért vissza, ami gondolkodásuk, közös eszméik gyökerét táplálhatta: a harmadikutas elképzelésekhez.

A vázlat és a kritika között épp az a legszembetűnőbb különbség, hogy az előbbiben inkább a proletárdiktatúrától és a szocializmustól való idegenkedést igyekszik feloldani, az utóbbiban pedig ennek az ellenkezésnek a harmadikutas elképzelésekben adott okaira tapint rá, azokat boncolja.

A szocializmus a polgári társadalom számára nem nyújt és nem is akar elfogadható életkeretet nyújtani, „nélküle és ellene” akar új társadalmat létrehozni – a végleges változatban nagyjából ennyi maradt abból az okfejtésből, amelyik a munkásosztályt mint az új társadalom vezetőjét határozta meg. Szükségszerűnek mondván,

hogy igyekeznek megszabadulni a társadalomnak attól a részétől, amelyik az ő munkáján gazdagodik. Amit a margóra magának felírt – „Minden társadalom erőre és erőszakra alapozott” –, azt most így módosítja: „a társadalom diktatúrája... a társadalom valamelyik osztályának diktatúrája”, s „az emberi szabadság sohasem független attól a társadalomtól, amelyikben éppen él az ember.”

Magamagának feljegyezte még: nehéz évszázados és évtizedes megszokottságokon változtatni. A tanulmányának azt az állítását, mely szerint a szocializmusban a tömegek jelentős része emiatt a változtatás miatt szenved, ezért nem érzi jól magát, Gorkij szavaira támaszkodva védte ki, önmagát is győzködve mintegy, önmagával is vitázva. A rossz érzés tartalmát, okát a proletáriróval együtt ebben látta: „a tömegeket kényszerítik rá, hogy másként éljenek, mint eddig”.

Nem vitás: Sarkadi elfogadta s igenelte ennek a másként élésnek a kényszerét s programját. Ám hogy hitelesen tudjon érvelni mellette, szükségét érezte: önkritikát gyakorolni, szembenézni a múltjával. A Boglári Békésével közös eszményekkel, ideákkal és utópiákkal.

Név szerint is és cím szerint is megnevezi tegnapi eszméinek három fő sugalmazóját: Huxley tanulmányát (*Tudomány, szabadság, béke*), Henry George tudományos munkáját az államtalanság társadalomszervezetéről és Németh László *Kapások* című kisregényét.

Pár éve még a szabadság, a béke és az emberség ügye mellett nyílt kiállítás miatt becsülte Huxley tanulmányát az emberiség minden oldalról való kiszolgáltatottságáról, s a „hatalom molochjára” elmélkedett, nem téve különbséget kapitalista és szocialista hatalmak között. A központosított tömegtermelés és tömegelosztás réme, a „szükségyszerű fejlődés” „dogmája”, az „uralkodó kisebbség” diktatúrája ellen – maga belátta ugyan, hogy utópisztikusan, de – az önellátásra való termelést, a kisbirtokosok gazdasági önállóságának Huxley elképzelte növelését javallotta.

Mára mind Huxley, mind George, mind Németh László társadalomképét bírálja. Döntő hiányosságukat abban látja, hogy az általuk elképzelt „államtalansághoz a meglevő állam megsemmisítése elengedhetetlen”. A marxi gondolatot – lehetetlen társadalomban élni és attól függetlenül létezni – érvényesíti Sarkadi,

amikor kimutatja, hogy a kisközösség-elgondolás, a szigetvilág, a menekülés, kivonulás a társadalomból gondolata nem veszi tekintetbe „a környező társadalom hatását s a világ egyéb részeinek alakulását”.

A leghosszabban a kisüzem-nagyüzem kérdésénél időz. Egy szóval sem említi azonban a kérdés aktualitását, a mezőgazdaság átszervezésének feladatát. Finomít a széljegyzet kategorikus állításán is, mely szerint „a kisüzem-nagyüzem vitája eldöntött vita”. (Sarkadi, 1974:919) Ezzel együtt nemcsak képtelenségnek, de a társadalmi fejlődési folyamat „visszacsinálásának” is tartja azt a gondolatot, hogy a „kisközösségi termelés”-t kell uralkodóvá tenni.

Sarkadi ebben a „visszafejlesztés”-ben fedezi fel a harmadikutas törekvések lényegét. Hittel állítja, hogy a két út – kapitalista vagy szocialista – között vagy mellett „mint szubjektívum van, mint individuális elképzelés lehet, mint asztaltársaság programja elképzelhető” a harmadik út, de mint politikai erő nincs, nem lehet, nem képzelhető el.

A konklúzióját tekintve Sarkadinak ez a második, nem a nyilvánosság számára készült önkritikája egy belső vita lezárásának a dokumentuma. Belőle látszik igazán, hogy amikor az *Oszlopos Simeon* töredék a hittérítők és a bennszülöttek áthághatatlan különbségét ecsetelte, vagy amikor az Iszony-méltatás a „harmadik út” adta izgalmakat villantotta fel – Németh László 1943-as, második szárszói beszéde visszhangzott akkor. De ezt hullámoztatta tovább a népi írókról szóló dolgozat és a *Száz éve Segesvárnál* is.

A Boglári Békés-tanulmány bírálata minden ilyen utóregzés lecsillapítása. A bíráló itt Németh László véleménye helyett a Veres Péterét osztja. Az ő szárszói hozzászólásának summáját ismétli meg, szinte szó szerint: „harmadik oldal mindig és mindenhol van, de sohasem történelemcsináló tényező”. (Szárszó 1943., 1983:228)

A „PARASZTPOLITIKUS” ÍRÓ

Az esztétikai felfogás, művészeteszmény kettőssége, a politizáló vagy a tiszta irodalom ellentéte megmutatkozott a társadalmi-politikai elképzelések dolgában is. Az időszak szándékoltan szürke, hétköznapien általános, semleges töltésű novellacímei – *Szerelem, Szerelmesek, Szövetkezetiek* stb. – mellett Fekete János történetének élén önjellemzőként is szolgált: *Két malomkő között*. Tanúsította a szimbólumértékű szolás, hogy tisztában van az író a neki rendelt feladatokkal, az ábrázolás nehézségeivel. Számolt az életanyag kiválasztásának és sűrítésének próbáival, míg művészi útkeresései eredményeképp eszmei szempontból ő is új útra lelhet. A kétségek között őrlődés novellájának állapotrögzítő címe után árulkodtak a folyamatjelző címek is: maga mögött hagyta a szemlélet a termékletlen gyötrődéseket, az önáltató illúziókat. Kimozdult tehetetlenségéből. Irányt fogott. Megszüntette a helyzetet, hogy két, egymással összeegyeztethetetlennek tetsző kötelességnek, igénynek egyszerre kellene eleget tennie. Választott.

„A termelőségvetkezetek mutatják a legkézenfekvőbb utat”

Alapkérdés, persze, hogy mi között is választott. A Fekete család elbeszélése alapján az volna nyilvánvaló, hogy a kisparaszi és a termelőségvetkezeti gazdálkodás között. Hogy Sarkadit is a föld, a magántulajdon kötötte gúzsba, és hogy külső s belső agitációra volt szüksége, míg követni tudta a közös tulajdon, a közös gazdálkodás

elvét. Hogy az ő gyötrődésének mélyén is a nagyüzemi termeléstől való idegenkedés-irtózás húzódott meg; ezt kellett legyűrnie.

Hamis képet rajzolnánk így *A pohártól a traktorig* s a többi elbeszélés, regény szerzőjéről. Nemcsak ezek az írások, a náluknál korábbiak, újságcikkek, novellák, szociográfiák is mutatták: Sarkadi mezőgazdasági elképzeléseibe, faluképébe a termelés *egyik* formájaként korán beleillett a termelőszövetkezeti gazdálkodás. Rákosi programhirdető kecskeméti beszéde előtt több mint két évvel már arról írt, hogy a paraszti kiszolgáltatottságból, az „új jobbágyság” állapotából, s silány körülmények – jószághiány, gyenge föld – fogságából „a termelőszövetkezetek mutatják a legkézenfekvőbb utat”. (Sarkadi, 1974:142) Az 1948-as esztendő sűrűn változó agrárpolitikai koncepciói közül a föld szocialista társas művelésére vonatkozó nem lehetett idegen tőle. Cikkeiben, szépírói munkásságában semmi nyoma, hogy megdöbbenették volna a kommunista párt cikkcakkjai, következtelen állásfoglalásai, taktikázásai. (A magyar népi demokrácia története, 1978:184) Nem emelt szót a kiadatlan publicisztikájában sem a szövetkezetesítés ellen. Tudomásul vette, hogy az 1947-es választás plakátjain még a piros cserepes tanyát széttárt karokkal védelmező paraszt mellett, a kis magántulajdon mellett állt ki a párt, 1948-ban viszont már a gyors ütemű téesz-szervezést sürgette. (Erdei S., 1982:23)

Beleegyezése két okkal is magyarázható. Az egyik: noha igaz, hogy a *Parasztársadalmunk fejlődése* szerint nálunk a „szövetkezeti gazdálkodásra való áttérés lényegesen mást jelent, mint Oroszországban”, az áttérés valamilyen formájának szükségessége 1947 januárjában sem volt vitás számára. És nem csupán a földműves- vagy az értékesítő szövetkezetek megalakulását siettette. Nem egyedül bennük látta a paraszti boldogulás esélyét. A putnoki példa – tizenöt kisparaszt korszerű gazdálkodásra szövetkezik – azt igazolta számára, hogy a közös gazdálkodás, a közös munka csak előre viheti a parasztság ügyét. Egyértelműen termelőszövetkezetekről beszélt már 1946 októberében, sőt korábban, ugyanezen év júniusában. Van vidék – írta –, a Kunság például, amelyik „a termelőszövetkezeteket igényli”. (Sarkadi, 1974:145) Bármilyen radikális parasztpolitikus sem képzelheti másnyennek a jövőt – állította naívnul –, mint „kisbirtokos, szövetkezetileg összekapcsolt paraszttársadalom”-nak, ahol „kisbirtokos, belterjes gazdálkodás”

folyik, ám ezen az egészen belül mint résznek, szerepet szánt a termelőszövetkezeteknek is. Idéztük előbb: felfogása szerint a parasztyötrő föld, a rossz adottságok is összefogásra sarkallhatnak. Nem kevésbé lényeges, hogy alig másfél évvel a földosztás után, Putnok nyomán nyíltan kimondta: a „haladóbb parasztság magától is felismeri a szövetkezeti gazdálkodás előnyeit”. (uo. 207)

A termelőszövetkezeteknek belátáson, öntudatosodáson alapuló szervezése, valamiféle *reformer* elgondolás vezette tehát – egyfelől – Sarkadit az 1948-as agrárkoncepció tudomásul vételéhez. Másfelől, a másik okkal kapcsolatban, mintegy a *forradalmi* elképzelés bevezetésekként ismét csak a paraszttársadalom fejlődését taglaló szociográfiai tanulmányához szükséges visszatérni. Különbséget tesz itt „osztályharc” és „parasztosztályharc” között; kiemeli, hogy az utóbbi mezében megjelenő radikalizmus, népítélet többnyire nem más, mint pozícióharc, szűk pártérdekeket s nem az egész parasztság érdekeit fejezi ki. Hozzáteszi azonban: még ez a fajta radikalizmus, népítélet is jobb, mint „a semmilyen politikai radikalizmus”, mint a cselekvésképtelenség, a tétlenség. Hirdeti: a parasztságnak a „maga erejével kell szabadságát biztosítania”. (uo. 172) Kimondva-kimondatlanul: külön ügyként jelenik meg, miként a Révai-könyvről szóló bírálatában tételelesen is, a parasztság felszabadulása. (1946:91) Eközben mintha csak azért szorgalmazná a dolgozó osztályok összefogását, a munkás-paraszt szövetséget (1974:224, 366), hogy az olyan „általános paraszterdekek”, mint a magas mezőgazdasági, alacsonyabb ipari ár, mezőgazdasági hitel, vetőmagakció, szántási hitel, intézményesített ipari közellátás stb. megvalósulhassanak. El kell telnie egy-két évnek, hogy – ha érdekazonosságról nem is, de – mereven elválasztható érdekekről se beszéljen.

„A föld még magában semmi!” kétségbeesett kiáltásának ideje ez. A *Népítélet* írásáé. A radikalizmus gondolatának fölújításáé, ébren tartásáé – mint ami megállíthatja az új szolgaság felé haladó parasztságot. A ninstelenséggel, az új elnyomatással, az új tehetlenséggel szemben mint „jogorvoslás” tűnhetett föl a termelőszövetkezet adta védelem. Nem légből kapottan. Nagyon is konkrétumokra alapozva. Megvalósult példákra: az ország agrárproletár és kisbirtokos közösségeiből alakult termelő csoportokra. A földosztás reformjelleghéhez is társult itt, szinte a kiigazítás szán-

dékával a téesz-szervezés mint forradalmi megoldás. És Sarkadi a földosztás idején is a szerinte helyes, az általános „baloldali politikai irányzat”-hoz csatlakozott, azaz – vallomása alapján (1974:590) – nem agrárszakértőként, hanem forradalmárként vett részt a „nagy történelmi fordulat”-ban.

Haladó gondolkodás, lassú öntudatosodás, munkás igyekezet, továbbá annak belátása, hogy a parasztság képtelen önmaga rendezni jövőjét; egyrészt a jobban, korszerűbben gazdálkodni akarók, másrészt a nincstelenségben egymásrautaltak összefogása: Sarkadi elképzelésében ezek kapcsolódtak – mintegy feltételként – a termelészövetkezetek szervezéséhez. A mindig magasabbra törő akaratra, dolgoz szorgalomra szavazott bizalmat, amikor a szövetkezetesítés mellett állt ki. Gál János vasszorgalmában, Rozi csalódásokban edződött érvényesülési vágyában, Barla Mihály szakértelmében, Bíró Máté küzdeni tudásában s erejében bízott. Nem kevésbé abban, hogy ha a parasztság képtelen önmaga rendezni a jövőjét, az 1948-ban meghirdetett új agrárpolitika *egy része*, a termelészövetkezetek szervezésére vonatkozó határozatait, terveit majd segítenek neki.

Visszatérve az alapkérdéshez: ha az egyéni vagy a közös gazdálkodás közötti választás nem okozott gondot Sarkadi számára, akkor mire vezethető vissza mégis az említett művek, az idézett időszak kettős szemlélete?

A fordulat éve új agrárpolitikai terveiben a mezőgazdaság gyors ütemű átszervezése mellett lényegében egyetlen egy nagy „feladat” szerepelt még: előbb a gazdagparasztság elleni osztályharc élezését, majd a kulákság teljes felszámolását tűzték ki közeli célul. (A magyar népi demokrácia..., 1978:184)

S ez volt az a feladat, cél, amelyet Sarkadi csak hosszas vívódás után tudott elfogadni s követni.

„Ez csak szó, hogy kulák befolyás”

Mint a *Tanyasi dúvad* Zsuzsijának, frissen kellett tanulnia 1948-ban neki is az új szót: kulák. Rá kellett döbbsennie, hogy vége a koalíciós kormányzásnak, vége annak a társadalmi együttműködésnek, amelyben helye volt a kuláknak is. Ő, aki valamiféle parasztpárti szektás-dogmatikus alapon (mert nem csupán a kommunista párthoz társíthatók ezek a jelzők!) a paraszterdekek külön képviselőjében reménykedett, kénytelen volt elfogadni, amit a Révai-könyvről, a *Marxizmus és népiességről* szólva kétségbe vont: a proletárszocializmus a „népiesek” kizárásával fogja megoldani a parasztkérdést. Előbb még azt hangoztatta, hogy a „parasztársadalom felszabadulásának útja nem azonos a proletáriátuséval” (1946:93), most pedig azt tapasztalja, hogy csak formálisan megosztott a vezetés: egyedül a munkásosztály van hatalmon, az viszont a „mezőgazdaság átállítását a szocialista fejlődés vágányára” maga akarja intézni. A politika előbb még önálló parasztképvisellettel biztatott, most viszont megvonta a bizalmát a parasztságtól, mondván: arra még a saját dolgát sem „lehet rábízni”. (Szakács, 1982:251) A Szabad Szó volt munkatársának látnia kellett, hogy a tegnapi programnyilatkozatban, a Magyar Dolgozók Pártjában még a hatalom birtokosaként szerepeltetett „gazdagparaszság” (uo. 243) mára a hatalom kiebrudaltja lett.

A külpolitikai, katonai helyzet és a belső hatalmi – „szalámi” – taktika diktálta így. A közeli háború rémével fenyegetett, fegyverkezésre és gabonataralékolásra kényszerített országban szinte „szükségszerűen” fejlesztették – cróltetetlen, gyorsan – a nehézipart, a fegyvergyártás bázisát, és „szükségszerűen” zsákmányolták ki a mezőgazdaságot – miként ez a hadikommunizmus éveiben a Szovjetunióban is történt. (Hermann, 1970:445) A háború elkerülhetetlenségének fő tételéhez is kellett az osztályharc éleződésének melléktétele. Kellott a Preobrazsenkij-féle elmélet – a mezőgazdaság a szocialista állam számára gyarmat – gyakorlati alkalmazásához, a parasztság megsarcolásához. (Uo. 428) A politika ezt a sarcolást helyettesítette be a kétségtelenül létező, ám nem perdöntő, legalábbis az állam révén törvényes keretek közé szorítható kizsákmá-

nyolással: a szegényparaztságnak a kulák által való kizsákmányolásával. A kulákság valós, de különösen később, az ötvenes évek elején sokszor csak vélt-hazudott *gazdagsága* úgy jelent meg, mint a parasztság, mi több: az ország *szegénységének* oka.

Ennek az új helyzetnek, ennek az új programnyilatkozat utáni új programnak az elismerése több ok miatt is nehéz volt a népi irodalmon felnőtt „parasztpolitikusnak”.

Először is: az új hatalom, a proletárdiktatúra, a kommunista párt *cselét* gyaníthatta abban, hogy éppen ők vetették föl a birtoknagyság kérdését. Most ők húzták meg a határt, hogy „általában (!) a 25 holdnál nagyobb birtokkal rendelkezőket tekintjük” (Rákosi, 1949:425) kuláknak – alig három éve viszont, a földosztáskor ők ragaszkodtak a kétszáz holdas felső határhoz, ők vitáztak ennek érdekében a parasztpártiakkal, akiknek a tervében már ekkor ötven hold szerepelt. (Erdei S. 1982:22) Erdei Ferenc később így emlékezett: „Veres Péter és a többiek a fejemet majd leharapták, hogy hogyan lehet így kibékülni a nagygazdákkal”. (1978:56) Sarkadi újságíróként s párttagként egyaránt érezkelhette azt a krízist, amit a parasztpárton belül a kommunisták javaslatával, a 200 holdas birtoknagysággal való egyetértés kiváltott.

Visszatarthatták Sarkadit *elvi-elméleti* megfontolások és *gyakorlati* tapasztalatok is. Nincs nyoma, hogy ismerte volna Engels tanulmányát, aki a gazdagparasztokról szólva azt ajánlotta: könnyítsék meg nekik „az átmenetet a megváltozott termelési módra”, s ha belátják a saját termelési módjuk pusztulásának elkerülhetetlenségét, „valószínűleg itt sem folyamodunk erőszakos kisajátításhoz”. (Donáth, 1977:137) Tudhatta-tapasztalhatta viszont, hogy a gazdagparasztok közül 1948-tól kezdve, még a kollektivizálás előtt sokan feladták a gazdálkodást, a bérletek kisajátítása, a munkabérek, az adó a beszolgáltatás jelentős emelése miatt. (Uo.) Véltette ezek után az engelsi elgondolás – a gazdasági fejlődés „ezeket a keményebb koponyákat is megnyitja az értelem szavának” – lassú beteljesülését.

De ha Engels vagy Lenin tételeivel nem is, annál alaposabban foglalkozott a magyar elméleti irodalom fő művével: Révai József *Marxizmus és népiességével*. Könnyű volt emlékeznie rá: a kulákság sem a könyvben, sem az éppen az ő cikke nyomán kialakult 1946-os vitában nem került a „vádoltak padjára”. Nem idézték úgy meg,

mint a magyar mezőgazdaság fejlődésének legfőbb akadályát. Révai könyvében a gazdag paraszt Erdei észrevette úrhatnámása, a Féja idézte „parasztarisztokrácia” kasztszerű megmercvédése, az Alföld „basaparasztjainak” – Veres Péter kifejezése ez – felfelé kapaszkodása, gögje és kegyetlenkedése úgy szerepelt, mint a paraszti polgárosodás elfajulása, betegsége. (Révai, 1949:218) Betegségként, amit gyógyítani lehet. S éppen olyan gyógyszerekkel: szocialista terhekkel, amilyeneknek a hatásáról fentebb esett szó.

Mindezek magyarázhatják, hogy Sarkadi a kuláksággal mint döntő tényezővel nem számolt komolyan. Eleinte a szót is elvéte írta le. Helyette inkább a gazdagparaszság kifejezést használta ő is, mondván, hogy bár kifejezetten reakciós volt és marad, a „politikai magatartása az, mi legkevésbé érdekes és legkevésbé fontos”. (Sarkadi 1974:359) Nem a közötté és a szegényparaszság között meghúzódó ellentét foglalkoztatta, hanem a kisbirtokos paraszttársadalmon belüli, az új és a régi gazdák közötti. A gazdag paraszt, a kulák – írta – a földosztásnak gazdaságilag inkább a hátrányát érzi, a régi birtokos viszont jobbra csak az előnyeit. A gazdag drágábban kap napszámot, olcsóbban adja bérbe a földjét, a kisbirtokos ellenben igájáért, termelőeszközeiért cserébe „kiuzsorázhatja” az újparasztot. Következésképpen ez az utóbbi réteg, a régi birtokosság „szinte aktív reakciós álláspontot foglal el”, konzervatívvá lesz, elindul a polgárosodás útján. Jóllehet, Sarkadi forradalminak és radikálisnak látta – még inkább: szerette volna látni – az újonnan földhöz juttatottakat, méltányolta a régi kis- és középbirtokosok, sőt a gazdagparaszság fő érdemét is: szakértelmüket, a „fejlettebb termelés” kialakítását. Felfogását ez az ellentmondás is a kettősség irányába vitte.

Innen is érthető, hogy nem a kulákságot, hanem a leromlott mezőgazdasági helyzetet tartotta a fő veszélynek. Úgy látta: „semmiféle falusi hierarchia országos jelleggel ki nem alakulhat”. (Uo. 364) A politika, a pártvezetés viszont – 1948 után – folyton erről a hierarchiáról szónokolt.

A termelés súlypontja a családi munkaerőn alapuló paraszti kisüzemekre helyeződött át, s az ország szántóterülete egyharmadának körülbelül csak a felén foglalkoztattak idegen munkaerőt. (Donáth, 1977:87) A kulákság elleni támadás tehát kevésbé volt

indokolt. Az MDP Központi Vezetőségének 1949 márciusi ülésén Rákosi Mátyás ezért érvelt az állattartás két évvel korábbi (!) mutatóival. S noha azt állapította meg, hogy például a szarvasmarha-állománynak mindössze 12,1, a sertésállománynak pedig 12,4 százaléka van a 20 holdon felüli gazdaságokban (a manipuláció „lehetőségét” mutatja, hogy már itt sem tartotta magát a „kulákbirtok határhoz”, a 25 holdhoz!), mégis sikerült a kulákkorlátozás szükségességét illusztrálnia valamivel. Mégpedig: a tenyészbikákkal és a tenyészkanokkal! Ezeknek több mint a fele – úgymond – a nagyobb gazdaságokban van, „nem kell magyarázni, milyen hatalmat ad ez a kuláknak a dolgozó paraszttal szemben”. (Rákosi, 1949:430)

Ennek a fajta hierarchiának a megléte elégséges alap lehetett a kuláklista felállításához. Hiába mondtak ellene a magyar mezőgazdasági hagyományok; a tájkultúrák, az ország eléggé különböző adottságai, a talajminőségek. Hiába vált hamar nyilvánvalóvá, hogy – csak a Rákosi emlegette példákat előhozva – a Nagykőrösön 10 holdon kertészkedő középparasztot nem lehet összehasonlítani a 30–40 hold rossz, homokos földön gazdálkodó „kulákkal”; hiába, hogy a rendeletet objektív mutatók híján eleve lehetetlen következetesen, a törvényeknek megfelelően végrehajtani; hiába derült fény hamar a sok túlkapásra, önkényeskedésre – a politikusok az osztályharc szükségszerű kiéléződéséről beszéltek, fő veszélynek a jobboldali elhajlást, a kulákkal való megbékélést tartották. „Maguknál nem az osztályharc alszik – idézték Rákosi Mátyást –, hanem az elvtársak alszanak.” (Hegedűs A., 1949:34)

Mindezek után is föl kell vetni azonban, hogy Sarkadit csak a kommunista párt „cselei”, taktikázásai, csak a gazdagparasztellenes intézkedések következtelenségei, tisztázatlanságai, a törvényegzakt módon való értelmezésének-érvényesítésének lehetetlensége, vagyis: embertelensége tartotta-e vissza, az elnyomottak iránt érzett „örök” részvételen kívül, a kulákkorlátozás, majd – likvidálás elfogadásától.

Ha valamibe, belejátszhatott most ebbe a húzódozásába – 1950–51-ig tchetően: szembenállásszerű különvélemény-nyilvánításába – a családja, a származása, némely rokona vagyoni múltja is. Például „Apahelyettesének”, a kisújszállási nagybirtokosnak, Sarkady

Pálnak a sorsa, aki a földosztás előtt kétszázhetven holdon gazdálkodott, újszerűen, eszesen, hozzáértéssel, s aki 1945 után sem érezte kismizettnek magát, hanem az egyik „legkiegyensúlyozottabb mezőgazdája lett az országnak”. (Kónya, 1971:26–31) Pali bácsinak, több szépirodalmi alkotása modelljének (pl. *Tanyasi dúvad*: Ulveczky) a pályája is a „kulák” árnyaltabb megítélésére biztatta az író. Arra, hogy ne *mennyiségi* mutatók, *külső* meghatározottságok alapján döntsön az emberi minőségről, a *belső* értékekről. Ennek az árnyaltabb ábrázolásnak a fokozott feladása, a személyiségnek a vagyoni állapotával, osztályhelyzetével való azonosítása, a belső karakterjegyek figyelmen kívül hagyása – az embernek az *osztályemberrel* való fölcserélése kísérhető nyomon az 1948 és 1953 közötti években.

„Ez csak szó, hogy kulák befolyás” – mondja a *Január* tanítója; 1953-ban viszont a kulákagitációról, sőt a kulák ellen kézzel, ököllel vívott harc szükségességéről is ír.

Feltárták talán az előzőek, Sarkadi mennyire felemás módon ítélte meg a fordulat éve után kialakított helyzetet. Egyfelől szükségét látta a szocialista nagyüzemeknek, másfelől viszont a minőség, a „haladóbb” gondolkodású, kitűnő dolgú „munkaemberek” szövetkezésének szerette volna tudni azokat. Elfogadta, hogy szembe kell szállni a kulákkal, de – tette hozzá – csak akkor, ha a szakértelme és szorgalma helyett az élösködése juttatta a nagy birtokhoz. Éppen ezek miatt a paraszti jövendővel kapcsolatos kételyek, bizonytalanságok miatt, az önjellemző „két malomkő között” őrlődés ismeretében támaszthatók kétségek a Sarkadi-szakirodalom azon – szinte egyöntetű – állításával szemben, miszerint az író már 1949-ben a jelmondatokat támogatta a valóság helyett (Kónya, 1971:97), s az osztályharc erősödését, a kulákság pusztító veszélyét illusztrálta. (Hajdú, 1973:66)

E felfogás mindenekelőtt *A pohártól a traktorig* című novellával igyekszik bizonyítani a maga igazát. Abból indul ki, hogy 1949 a témaváltás, a „váratlan pályafordulat” esztendeje volt, s hogy három éven át, 1949 és 1951 között „virágzott” Sarkadi sematizmusa – nem egyidőben tehát a kor általános divatjával. Kónya Juditnak ezt a B. Nagy László előfeltevését erősítő véleményét lényegében Hajdú Ráfi is elfogadja, amikor 1951–52-vel jelöli az „időszakos

válság"-ot, s a traktoros novellát pedig úgy tünteti föl, mint az alkotói vétkek erőteljesebb mutatóját, szemben a *Szövetkezetiekkel* és a *Barla Mihály szerencséjével*, amelyek viszont a „betegségből” való kilábalás jelei.

A „traktornovella”: a sematizmus nyitánya?

Eszerint *A pohártól a traktorig* írásakor Sarkadi már elhitte a sokat hangoztatott politikai jelszavakat, és Varjú János alakjával ezért akarta közel hozni a büszkeség, a „tartás”, azaz a magatartás felszínén is vállalt új életforma külsőséges vonásait.

Milyen vonások, jegyek utalnak azonban erre a vállalásra? A novella tér-kiválasztása legfeljebb negatív előjellel kapcsolható ide: a korcsma mint helyszín semmiképp sem reprezentálja az új életformát. Lehetne ugyan a falu nyilvánosságának, hírek, történetek továbbításának fóruma, a közösségi együttlét terepe – ám a bevezető mondatok nyíltan utalnak rá, hogy Varjút nem a társas élet lehetőségére vezeti ide. „Csak egy kupica törkölyre” lép be, a hideg szél elől menekülve. Menekülését-kiszolgáltatottságát tetézi, hogy a korcsmáros a haragosa, mégis hozzá kell fordulnia „segítségért”.

A végkifejletet: a verekedést már kettejüknek ez a feszült viszonya előlegezi. Ám egyetlen elszólás, mozzanat, a szöveg egyetlen eleme sem jelzi, hogy a szövetkezetnek, a „traktornak”, egyáltalán, a két ember világnézeti-politikai véleményének bármi köze is lett volna e viszony kialakulásához. Konfliktusuk a magánélet köreire korlátozódik, mégpedig úgy, hogy a feszültség fenntartója Varjú marad. Ahogy fokról fokra nő a konfliktus kirobbanásának esélye, úgy erősödik a bizonyosság, hogy Varjú e kirobbanást mint végzetet idézi a maga fejére, s hogy képtelen a feszültségnek azt az áramkörét megszakítani, amelyet a pusztá megjelenésével kapcsolt be.

A mitológikus novellák hőseihez hasonlóan, mintha jóvá akarná tenni azt a vétkét, hogy kiszolgáltatta magát a haragosának: a provokáló szerepében lép föl. „Jó erősen” bevágja a nyitott ajtót;

mustrálgatja az ellenfeleit, s van valami kihívó, a „tragédia” árnyékát előre vetítő abban, ahogy eredeti szándéka ellenére, kíváncsiságból is marad a kocsmában, s „kelletlenül” kér még egy kupica törkölyt. A büszkeség, a „tartás” helyett ez a tétovázás, ez a döntésképtelenség jellemzi egész viselkedését. Mint *A szökevény* címszereplőjének, neki se „jut eszébe semmi”, „forrt benne a méreg, hogy még mindig nem talált semmi visszavágást”; „csak állt az ajtóban”, „elbáméskodva”, hogy majd fel nem döntötték, „erre se tudott még mit szólni” – Varjút ez a bizonytalanság sodorja bele a verekedésbe. Vergődik a maga állította kelepcebén, képtelen kitérni az ellenfelek gúnyolódása elől, nincs érve azok csúfolódó megjegyzéseivel szemben. Nincsenek érvei amellet, hogy a munkaversenyekre szükség van; hogy az államnak haszna van abból, ha a parasztok akkor szántanak, amikorra előírták nekik; azt a támadást sem tudja kivédeni, hogy az állam akire akarja, könnyen ráfogja: szabotál. A hatalmat bírálókkal szemben Varjú nemcsak a szavak mezején marad alul: ő lesz az, aki előbb veszti el a fejét. Káromkodik, poharat tör. S neveltségessé is válik, amikor a pohár árát „határozza meg”, s amikor nem meri bevallani, hogy nincs pénze. A végén ez a felgyülemlett szégyenérzet tartja a kocsmában. „Az jutott eszébe, hogy ki kellene ugrani az ajtón, nem belekeveredni a verekedésbe, de a megfutamodást mégis szégyellte.”

Talán kitetszik ennyiből is: Varjú a Marszüászok, a névtelen szökevények, az önámítók fajtájából való. Amit amott a megnyúzás, a főbelövés, az akasztófa, azt a szerepet tölti be itt a meglékelés – *A pohártól a traktorig* története úgy is leírható volna, egy korábbi novellacímét parafrázálva, mint „az önámító meglékelése”.

Sarkadi csele, „okossága” tulajdonképpen abban van, hogy a poén „szövetkezetit” mond „gyáva”, „önámító” helyett. Tulajdonságjelző helyett osztálykategóriát használ. Egyetlen szó cseréje, és az egész novellának megváltozik a politikai töltése.

A novellában az az elképzelés öltött alakot, amely a nincstelen, forradalmi hevületű parasztok „dolgos gyülekezetének” szerette volna látni a termelőszövetkezeteket, pozitív emberi tulajdonságokkal magyarázta az összefogást, a közös munkát. *A pohártól a traktorig* nincs egyedül, amikor a másik véglet, a negatívumok, a gyarlóságok felől közelíti meg a szövetkezés hozta emberi-társadalmi változást. *A Két malomkő között* zárómondatát ugyanez a

szemlélet jellemzi: „Te boldog isten... hogy milyen egy lágymosó ember... oszt evvel kell majd nekem szövetkezetet csinálni?” A „miért törnénk magunkat?” dologkerülő, szolgálai beidegződéseket őrző felfogását illusztrálja a *Pihenő*. A hagyatékból előkerült *Varjú Károly* is a semmittevők gyülekezetének láttatja a szövetkezetet.

Ezek a valószínűleg mind 1949-ben született művek tanúsítják, hogy Sarkadit ekkor a Varjú Jánoshoz fogható figurák magatartása foglalkoztatta a legjobban. Más szempontból ez annyit jelent, hogy a tegnapi publicistát-szociográfust felülbírálja a mai szépíró: amit a cikkek elfogadnak, sőt a paraszti gondok egyedüli megoldásaként propagálnak majd – a szövetkezetek szervezését –, azt gyanúval, fenntartásokkal, erős bírálatokkal ábrázolják az elbeszélések. A „realizmus diadalaként” is értelmezhető ez: az elvek, eszmények, elméletek mellé vastag kérdőjeleket húzott a gyakorlat, a tapasztalat, a valóság. Sarkadi tegnap még a kunsági és a putnoki összefogás példájával érvelt, mára viszont – a szépírások jellemző jelzőit és leírásait idézve – a „pipogya fráterek”, a melázók, mulyáskodók hadát emlegette. Azokat, akik „csak szájjal” tudják, hogy mit kell csinálni, de egyébként „egy gazszálat keresztbe nem tennének”. Lusták, sunyik, kétszínűek. Otthon „emberszámba se” veszik őket. Önzők, akik a társas gazdálkodáson nyereszkdni, üzletelni akarnak. A Fekete Jánosok, Fekete Sándorok, Pap Gáborok, Sós Ferencek, Kóbor Ferencek, aztán a nevük sincs naplopók vannak többségben. Nyomasztó uralmuk alól vagy a visszakozás, a kivonulás árán szabadulhat a munkás ember (*Varjú Károly*), vagy külső segítséggel, a másik osztály, a munkásság agitátor képviselőjével (*Pihenő*). Az első megoldást a kényszer diktálja, a szövetkezeti szervezetlenség, összevisszaság, a másik, deus ex machina-szerű eljárást a „külső” kívánalmakhoz, a kor diktálta sémákhoz való igazodás.

A munkás embernek kedvét szegi, hogy fölösleges a szakértelme, nincs szükség a szorgalmára, és kezdi úgy érezni magát, „mintha cseléd lenne” s mint „aki hirtelen elfelejtette a gazdálkodást”. A kiszolgáltatottság és a tanácstalanság, a nemtörődomség veszélyei, az újból kísértő cselédsors elől menekül abba, amit épp a kezeügyében talál: eteti a tehenet, tapasztja a disznóól falát, meszel, új kerítést fon – a munkafolyamatok, fogások fölsorolásában ott az igyekezet heve, a hőssel való azonosulás láza. Ugyanúgy, mint majd

Gál János regényében. S erős a hasonlóság abban is, ahogy egyrészt belefeledkezve az apró-cseprő tennivalókba, mintegy kikapcsolják maguk körül a világot, másrészt ahogy sohasem eszmei, de érzelmi kötéssel egyvalakire – feleségre, kedvesre – mégiscsak támaszkodnak. Ám szembetűnő a különbség is: az ifjú Gál János „belső emberi adottságainak kibontakoztatása” dolgában is – az idősebb Varjú sorsa viszont nem kecsesget ilyen reménnyel. „Tulajdonképpen jobban bízott... a pár száz tő paradicsomban, paprikában, uborkában, paszulyban, mint az egész szövetkezetben, oda csak úgy járt el, becsületből, hogy ne mondják, nem megy, de ha tehette, csak lódult haza, hogy dolgozzon a magáiban.”

Varjú Károly nem is a fiatal, nincstelen, cselédsorsú Gál Jánossal, hanem a *Január* Pap Sándorával, az *Út a tanyákról* Fekete Antallával és a *Szeptember* öreg Siposával van igazán közeli rokonságban: pályája, élete az ő pályájuk, életük meghosszabbításaként, folytatásaként is fölfogható. Ott kezdődik, ahol a többieké végetér: Feketéék az új élet vállalása előtti döntés-tépelődés helyzetében mutatkoznak. Varjú Károly a vállalás, a döntés után. Milyen esélyeket kínál a termelőszövetkezet a mintagazdáknak, a homokdombokon, vizenyős laposokon, libalegelőkön „virágzó paradicsomot” teremtő, nagy szorgalmú, nagy szakértelmű, a maguk erejéből módosabb sorba lépett parasztnak? – voltaképp ebben a kérdésben összegződik a falusi-paraszti élet két döntő fordulata, a kulálikvidálás és a nagyüzemi gazdálkodás. És itt ragadható meg nemcsak ennek a pályaszakasznak, de az életmű egészének egyik központi gondolata: hogy az ember és a társadalom minőségét a *munka* jellemzi a leghitelesebben s a legmegbízhatóbban.

Nem is annyira a munkának mint az emberi létezés első és alapvető feltételének, hanem inkább a munkaszeretetnek mint erkölcsi tulajdonságnak ez a kiemelt szerephez juttatása, az axiológiában a legfelső csúcra helyezése vissza-visszatérően jellemzi Sarkadi világképét. A *Január*-szinopsis szemlélete a töredékéhez képest ebben is lényeges elmozdulást mutat; érzékeltetve az értékrend erős megingását, a válság mélységét. Hasonlóan az ugyancsak ez idő tájt született alkotásokhoz, nyomon követhető bennük, hogy mennyire lesz s marad értékmeghatározó, jellemminősítő tényező a munka.

A munka

Az életműnek B. Nagy László szerint a régi és az új *harca* a központi problémája és legfőbb karaktere. (1969:120) Hajdú Ráfis fogalmazásában: az emberi sors formálódása a változó világban. (1973:49) Ezt a többé-kevésbé *általános* jellemzést, a harc és a formálódás elvont fogalmát talán szerencsés odakötni a munka és a munkamorál történelmileg *konkrét* formájához. Még közelebről: a paraszti, mezőgazdasági munkáéhoz. Hiszen a szépíró Sarkadit szinte kizárólag a falusi emberhez, a faluhoz vonzotta ekkor az érdeklődése. Tamás Attila kifejezését használva, a kérdés úgy hangozhat, hogy a magát kiteljesíteni igyekvő, „cselekvő ember útjának keresése” közben egy társadalmi mozgás részesének érezhette-e magát, szolgálta-e a társadalmi fejlődést, illetve igényt tartott-e az a szolgálatára, megengedte-e a fejlődését. (1973:152)

A módszertani újságán túl három szempont kiváltképp diktálja ezt a megközelítést: *egy történeti, egy társadalomfilozófiai-lélektani és egy életrajzi szempont.*

Történeti értelemben nagyon is az adott kor szellemét követjük, s nem esünk a historizálás bűnébe, ha a munkát állítjuk a monográfusok fölvázolta harc és formálódás középpontjába. Bizonyosságul előadói beszédek, vezércikkek, tankönyvek fordulatait és frázisait, jelszavait végeszakadatlan lehetne idézni. Gerő Ernő patetikus szónoklatát 1948-ból: „A munka rendjének lovagai lesznek a mi népi demokráciánkban az igazi hősök, a társadalom legmegbecsültebb, leginkább köztisztelőben álló emberei”; Rákosi Mátyásnak az 1949 augusztusában, az alkotmány törvénybe iktatása alkalmából elmondott szavait a munkához való új viszonyról: „a munka ma becsület és dicsőség dolga”. Az etikakönyvek is azt húzták alá, hogy a munka olyan „új, kommunista erkölcsöt hív életre, amelytől távol áll a kapzsiság és az individualizmus, s amelyet az emberekről, a társadalmi érdekekről való gondoskodás szelleme hat át”. Transzparenszek, faliújságok hirdették: „tiéd az ország, tiéd a gyár”, magadnak építed. (Huszár, 1982:140, 149)

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az 1949–1953 közötti évek a munkának e glorifikált beállításával csak részben, az *elvek* oldaláról

írhatók le – a *gyakorlat*, a társadalmi praxis vizsgálatához elkerülhetetlen a társadalomfilozófiai-lélektani szempont érvényesítése. Közelebb vihet ez annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az egyénnek a szónoki emelvényekről meghirdetett eszmékkal, a párt által szentesített társadalmi célokkal való azonosulása mitől függően s mennyire volt-lehetett teljes. Ehhez viszont a munkamorál, illetve a munkásmagatartás olyan fölfogása szükséges, amelyik számol mind az egyéni, mind a társadalom szerepével. Az így értelmezett munka legalább annyira minősíti a gazdaságirányítás rendszerét, a politikai mozgástér által teremtett cselekvési lehetőségeket, mint a cselekvő embert (Huszár, 1982:153) – vagyis összefüggést tételez a társadalom objektív folyamatai és a dolgozó szubjektuma között. A munkát, a munkamorált az ember világnézetétől, értékeszményétől, életcéljától éppúgy elválaszthatatlannak látja, mint a gazdaságpolitika célkitűzéseitől, a társadalom értékrendjétől.

A külvilágnak, illetve az embernek önmagának az átalakítása – a munka e két oldalának szoros összeillése nem most foglalkoztatta először Sarkadit. (Márkus B., 1982a:48) Nem a lelkesítő szónoklatok vagy az erősödő jelszavak hívták fel rá a figyelmét. Nem farizeusságból fordult a társadalmi haladás és az egyén önmagavalósításának összetartozó kérdéseihöz. Nem a polgári író tette most az első udvarló tánc lépéseit a szocializmus felé. (Czine, 1981:550) Már az *Elementek, visszajöttek* eszmei középpontjában a munka értelme, célja állt. Fel kell tételeznünk, hogy Sarkadi legbensőbb hajlamaival, személyiségjegyeivel függött össze. Végző soron: neveltetésével, a családjából bőven sorolható életpéldákkal. Emiatt érdemes az életrajz érintése.

Kónya Judit monográfiája érzékletes képet fest arról, milyen szigorú erkölcsi normák szabályozták Sarkadi életét mind a szülői házban, mind a református gimnáziumban, ahol tanult. (1971:7–52) A monográfussal egyetértésben hangsúlyozhatjuk: az író nemcsak a család csonkasága, a létfenntartás gondjai szoktatták szigorúbb munkamorálra, hanem a protestáns etika is. Szoros kapcsolatot hirdetett ez a munka, az erkölcsös életvitel és a boldogulás, az üdvösség között; az „isten dicsősége” mellé a „munka dicsőségét” állította. (Huszár, 1982:20)

A segíts magadon, Isten is megsegít proféciájáról, a munkás élet

boldogulásáról legendák szálltak a családban, messzi évtizedekbe visszaröpítve. Az első, akinek neve piros betűkkel íródott a családi krónikákba, a nagypapa volt, az anyai ágon: Elek János. Legendába kívánczozott egyszerűsége, puritánsága; hosszú élete utolsó hatvan esztendejének minden vacsorája, a köcsög aludttejjel s fekete kenyérrrel. Fényesebb lapokat érdemelt ennél kitartása, munkabírása. Mert e tulajdonságainak (is) köszönhető, hogy még a céhes időkben mint falusi vándorlegényen megakadt rajta Tóth János városi gubás atyamester szeme. És nemcsak az övé. A lányáé is, Tóth Zsuzsannáé... – s innentől szerelmi románccá laposodna a legendárium, fekete kenyeres, aludttejes végkifejlettel, ha nem hozza úgy a sors, hogy a gubamesterség lehanyaglásával a városból tanyára, a távoli Kösüszegre kell menni, ellesni a gazdálkodás fortélyait, és keményen dolgozni, hogy gazdatiszt lehessen az ember.

Be lehetne hajtani a legendáskönyv első lapjait, ha nem rejtőzne itt a többi történet – és nem egy Sarkadi-mű – kulcsszava: az *újrakezdés*.

Ezzel nyitható a „Pápa”, Elek Imre életének titka: az első világháború hosszú szibériai fogsága sem szegte az anyai nagybáty, keresztapa kedvét, hogy megszállottan gyűjtse a távol-keleti növények magvait, nemesítse őket, kísérletezzen velük – azzal a csekélyke reménnyel, hogy egyszer majd itthon is folytathatja a kertészkedést. Igaz a frázis: a munka tartotta életben az *Elveszett paradicsom* öreg Sebőkjének modelljét. A hite, a drámából idézve: „Nincs olyan, hogy előlről ne lehetne kezdeni, akár abban a szál ruhában is.”

A harmadik, legendákkal övezett alak, Sarkady Pál, mintha csak másolni akarta volna a családi krónika első fejezetét: „benősült” egy módos családba. Szorgalmas, nagy szakértelmű és bikafékezően – lásd *Tanyasi dúvad* – nagy erejű volt, de vagyontalan. Anyósának viszont volt kétszázhetven hold földje... Amit már gazdaként, Károlyi Mihályos gesztussal, ő ajánlott föl a földosztáskor, hogy – most meg mintha a „Pápa-fejezetet” ismételtetné a sors – a hadifogságból hazatérve a maradék birtokon kezdje újra az életét, mutassa meg, kemény munkával, hozzáértéssel és a föld szeretetével mire lehet vinni.

Az újrakezdés hite, a Sarkadi család három legendás alakjában testet öltött gondolata azonban összeegyeztethetetlennek látszik a

protestantizmus–kálvinizmus fő tételével, az író gondolatvilágát is annyira betöltő predesztináció tanával. Az *Oszlopos Simeon* Kis Jánosának az eleve elrendeltség hittételében gyökerező véleménye – „Alig van ellenszenvesebb valami, mint az a törekvés, hogy az emberből mást akarjanak csinálni, mint ami” – valójában csak látszólag összebékíthetetlen a családi mintaképek megszállott „mást akarásával”, megújulási vágyával és erejével. Belül van ugyanis ez a tulajdonság, ez a hajlam a sorsszerűség körén. Mondhatni: alkatilag meghatározott, elrendelt ez a képesség, akárcsak Gál János, Bíró Máté, az öreg Sebők vagy Szabó István esetében. Akárhányszor újrakezdekhetik az életüket, nem lesznek mások, mint amik: munkaszeretetük s munkabírásuk mintegy örökletesen adott. Nem az a konfliktusok forrása, hogy mennyire változnak ők, hanem hogy mennyire változik körülöttük az idő, a társadalom, mennyire teszi ki próbának őket, vagy épít képességeikre. Cselekvésben, tettben megnyilatkozó személyiségértékük-eszményük mellé – vagy azzal szemben – milyen értéket, eszményt állít. Az egy jellegzetes tulajdonságra redukált Sarkadi-figurák ennyiben emlékeztetnek Mikszáth „egyszájbélű” alakjaira, s éppen e személyiségjegyük – munkabírásuk – miatt idegen tőlük a lelki gyötrődés, de a politikai latolgatás is. És mivel a munkához való viszonyuk alkatilag predesztinált, öröklött – „öröklök” az öntudatukat is, nem pedig a munka eredményeként alakul, formálódik az ki. Benne rejlik e személyiségképben a „munka mitizálásának” később majd annyit fölhánytorgatott esélye.

Mindenesetre: Sarkadi szűk mozgásterű, statikus jellemeinek a protestáns etika személyiségfelfogásában rejlő magyarázata olyan feltevés, amelyet az életműnek éppen ezzel a szakaszával lehet talán a legjobban igazolni.

A kálvinista–protestáns neveltetésen és a családi példákon kívül azonban más hatásokkal is számolni kell. Emberiekkel-irodalmiakkal.

Még a debreceni időkből, mezei jogász korából, egyetemista éveiből mindenekelőtt Karácsony Sándor szerepével szükséges számot vetni. A Tisza István Tudományegyetem egyik legnagyobb hatású tanárának előadásai, szemináriumai elméleti megalapozását adták az otthon, a család gyakorlati, élő példáinak. A magyar reformáció és a népi kultúra szoros egybetartozását valló professzor

nyomán pedagógiai, embernevelési alapelvvé avatódott „az ember a munkát (bármilyen munka legyen is az) ne a kenyérkeresetért, hanem magáért a munkáért végezze” (Karácsony, 1942:231) mélyen a protestáns teológiában gyökerező gondolata. Egy másik állítással együtt, amely Sarkadi – másutt elemzendő – messianisztikus hitét az idős szak „hivatalos” eszkatologikus-chiliasztikus céljaitól és eszméitől szembevetően megkülönböztette. Nevezetesen annak a már többször említett kételynek a továbbéléséről van szó, amely a „mássá tenni valakit, mint ami” igyekezetével, a külső neveléssel, a Luther idézte „külső pap”-pal szemben inkább a „belső pap”-ra, a lelkiismeretre és a bűnbánatra bízta egyén s nép megváltódását. Abban a szellemben, ahogy ezt „A bűn szerepe a nemzet életében” című értekezést szerző Karácsony Sándor sugallta (ld. Lendvai L., 1976:556), s ahogy ez, mint láttuk, eddig is rajta hagyta a nyomait Sarkadi művein, például a *Kőműves Kelemen*-töredékeken.

Nevelés-átnevelés; anyagi és szellemi világ

Hogy Sarkadi szerint az ember „jobbult önmagát” nem annyira külső hatásoknak, hanem sokkalta inkább belső törvényei követésének köszönheti – ez a felfogás az ötvenes évekre oly jellemző nevelési-átnevelési akaratoknak, az intézményesen kialakított kereteknek és formáknak a távolságtartó szemlélésében mutatkozik meg a legjobban. Már-már élesen külön válik ábrázolásában a kétkezi és az agitációs-nevelő, végső soron a fizikai és a szellemi munka. Hogy a pártprogramok megismertetése és teljesítése érdekében végzett agitációt, népművelést sokáig bizalmatlanul, távolságtartóan szemlélte, satírával, iróniával ábrázolta, arra nem a *Január* Takács elvtársa az egyetlen példa. Róla kimondatik: kevés köze van a valóságos élethez, idegen számára a falu s a paraszti nép. És nem is az *Igazság* párttitkára az egyetlen, aki mint egy módszer megtestesítője jelenik meg: a panaszokkal, sérelmekkel előálló provokálójaként, „hazudozóként”, aki „orránál fogva” vezeti az embert.

A *Gál János útja* csakúgy, mint a *Kísértetjárás Szikesen*, a bíráló éles fényébe állítja a pártfunkcionáriusok alakját. Erősebb, elítélőbb humorral közelít hozzájuk, mint a *Pihenő*, ahol pedig a falujáró csepeli motorost úgy csipkedik, hogy az arcába szalad a vér: „Jó munka lehet, agítani. Nem fárad el bele az ember.” A válasz – „Élmunkás vagyok én!” – érvényességét pedig a *Szerelem Rozkája* vonja kétségbe: „úgy gondolom, hogy ha valaki élmunkás, a még semmi. Mán nem úgy semmi, hogy nem lenne nagy dolog, hanem én még avval nem tudok arról semmit!” A korszak munkaversenyt, élmunkás- és sztahanovista mozgalmat hirdető és erőltető, proletárhegemón szellemiségétől elütve, Rozka tudatlanságnak álcázott kritikája mögött az a meggyőződés lappang, hogy az ember minőségéről nem a címek, nem a rangok döntenek, legyenek azok bár az új társadalom adományozta címek, nevek. A Rozka-féléknek, a Gál Jánosoknak, Fekete Antaloknak akkor oszlik el a bizonytalanságuk az agitátorokkal szemben, amikor azok a saját példájukkal érvelnek, amikor úgy mondják el gyári hétköznapjaikat, hogy szavukat áthévíti a munka szeretete, mint az *Út a tanyákról* párttitkára esetében.

Oldódás-módosulás figyelhető meg a pályaszakaszon végigtekintve is: az elején a hideget, szelet hozó, a falura kész sablonokkal érkező munkás életidegensége hangsúlyozódik, a közepe táján az, hogy hiába a szakértelmük, a buzgalmuk, más a gyár és más a falu – miként a *Rozi* mondja: – „Így könnyű politikát csinálni: jönni, rendelkezni, véleményt mondani nagyhangon, de maradna csak itt az elvtárs egy-két napra” –, a szakasz végén pedig az a felismerés lesz egyre erősebb, hogy nemcsak a kívülről jöttek, az „idegenek” erőszakosak és dogmatikusak a meggyőződésben, de a falu nevelte káderek, a paraszti sorból kiemelkedett párttitkárok is (*Igazság*).

Amivel – túl a világgépét meghatározó szemléleti elemeken – az is magyarázható, hogy miért válik el oly élesen az ez idő tájt született Sarkadi-művekben az anyagi és a szellemi világ, miért időznek el hosszan, ráérősen az előbbinél s futtatják át tekintetüket a másikon. Úgy tetszik tehát, hogy az irodalomtörténet emlegette „puritánabb realizmus”, „szociológiaiabb szemlélet” (Bata, 1964:266), a „dokumentáló epikusság” menekvés is a kézzelfogható, valóságos életben; hogy a „megfoghatatlan valami” ne nyűgözzön szólamaival és ködeivel. S ha a korábbi pályaszakaszt egyszerre jellemezte a

gondolati, etikai, filozófiai igény s a szociográfizáló, dokumentáló szándék (a mitologikus novellák, *A szökevény*, a *Felkelők*, valamint a *Népitélet*, a *Kezdet kezdetén* és a *Nehéz esztendő* együttes tanúsága szerint), s ha az *Oszlopos Simeon* töredékében a tudatáramregény, az asszociációs próza, a lélektani ábrázolás szélsőséges formája kísértette meg – az 1949-től 1953-ig terjedő időszakban a prózaíró bátorsága, kísérletező kedve, leleménye majdhogynem abban merült ki, hogy a termelészövetkezeti gazdálkodás, a falusi élet mások által alig-alig ábrázolt bajairól, nehézségeiről szól. (Hajdú, 1973:63) Ennek a próbálkozásnak elsődlegesen politikai-ideológiai, s nem poétikai-esztétikai természetű hozadéka volt. Mintha Sarkadi maga is feledte volna félbehagyott vállalkozását, Kis János regényét: a pszichikus jelenségek és folyamatok részletező rajzától – a kor parancsának is engedelmességgel – elállt, száműzte a tudat rezdüléseivel, a „szellemi” szféra tartalmának módosulásaival-változásaival kapcsolatos reflexiókat, eszmefuttatásokat. Aligha csak az időszak egyik legképtelenebb ellentmondása vezette ide: miközben folyvást a nevelés, a dolgozók politikai-elméleti színvonalának emelése, marxista-leninista öntudatának fejlesztése volt a kitűzött cél (Sztálin, 1948:623), aközben kétségbevittek a nevelés megalapozásához, módszerességéhez nélkülözhetetlen pszichológia létjogosultságát, „burzsoá áltudománynak” minősítették, s az egyetemi oktatásból is kitésték. Sarkadit – a fenti világnézeti-szemléleti elemek tanúsága szerint is – nem ilyen megfontolások hátráltatták a kor kívánta fejlődésképek, nevelődési-öntudatosodási ábrák megrajzolásában. A predesztináció tana, az cleve elrendeltség eszméje találkozott itt a szólamoktól, frázisoktól való idegenkedéssel, az átnevelés-nevelődés felemelő és könnyű és tömeges eseteinek kételkedve fogadásával. Kísérthetett a *Szerelem* Pap Lajosának felismerése: „En itt beszélek, beszélek, előadást tartok, maga meg, Szabó elvtárs, gondol közbe, amit akar”. A „Mán azt meg nem tilthatja” senki válasza a kétely mélységéről árulkodott.

Mindemögött meghúzódhat az az ismeretelméleti dilemma is, hogy mi által határozható meg a tudat köre, az ember pszichikuma, annak változásai. Úgy tűnik föl, e dilemmát a behaviorizmusra emlékeztető módon igyekezett megoldani: a lelki folyamatokat, a pszichikai jelenségeket fizikai alapokra vezette vissza. Amikor pedig a fizikai reakciókat-megnyilvánulásokat szinte kizárólag a

munkavégzéssel azonosította, a behaviorizmus és a marxizmus összeegyeztetésére tett – meglehetősen ösztönös – kísérletet. A tudatot szociális jellegűnek, a társadalmi élet termékének tekintette ezzel, látszólag nagyon is materialista értelmezést sugallva, megmaradva mégis az úgynevezett szociálbehaviorizmus talaján. (Ld. Rubinstejn, 1977:316) A tudat kialakulásának és fejlődésének alapjául ugyan a munkafolyamatot ismeri el, azaz nem tagadja, hogy a valóság megismerésének eredményeképp gyarapodhat-változhat a tudat tartalma – ám a másik oldallal, a tudatnak a valóságra való visszahatásával, célkitűző, jövőkép teremtő szerepével kapcsolatban már aggályai vannak. Finom iróniával jelzi ezt az *Út a tanyákról* egyik párbeszéde. „Nekünk dolgozik az idő, de úgy dolgozik, ahogy mi, kommunisták, kényszerítjük” – így a párttitkár, mire a szövetkezeti elnök: „Beszélsz te az időről... De hát a bornyút, azt kényszerítsd rá, hogy fél év alatt tehén legyen.”

Elmélet és gyakorlat, tudat és munka kapcsolatának, összefüggésének dolgában is mutat különbségeket Sarkadi c. pályaszakasza. A *pohártól a traktorig* úgy is értelmezhető, mint ahol csak a díszletek, jelmezek változtak meg, és az új kor teremtette új motívumok közé a régi hőst rakta Sarkadi, megvizsgálni, hogyan viselkedik. Varjú János története a verekedésig vezető utat mint a hőst ért ingerek és az ezekre adott válaszok-reakciók kapcsolatát láttatja. Ezzel függ össze, e viselkedésleírással a szövetkezeti dolgozó tudatrajának hiánya. De a munka sem játszik itt még halvány szerepet sem. Nem úgy a *Gál János útjában*, amelynek különösen a befejezése olyan értelmezést is megenged, sőt sugall, hogy a külső körülmények átalakítása az elsődleges, a lényeges, s az elmélet, a tudat fejlesztése csak másodlagos, kevésbé fontos lehet. Kállai és Gál János beszélgetése „fontossági sorrendet” is látszik diktálni. Kiderül, hogy alig olvas, sok mindent még a Szabad Földből sem ért, az államformával sincs tisztában ez a „kitűnő dolgú, kitűnő munkásember”. S a hangsúly félreérthetetlenül az utóbbin van. Mert a regénybefejezés azt is állítja, hogy az elméleti ismeretek megszerezhetőek – azért a tanfolyam –, de a szorgalma, a munkás kedve, a kitartása vagy megvan valakinek, vagy nincs. A *Rozi* viszont mintha azt kísértené meg, hogy egy ösztönösen, mintegy a maga erejéből fejlődő hőst állítson a középpontjába, aki mind a fizikai, mind a szellemi munkának megszállottja, akiben tehát a

tanulás vágya egyesül a munkakedvvel, az elmélet elsajátításának akarata a gyakorlat ismeretével, vagyis aki a tudatos fejlődés példája lehet. A munkának mint életelvnek, jellemminőségnek a centrumba kerülésével, Sarkadi szemléletének eme változásával – s aligha a dráma, illetve az epika közötti műfaji különbségekkel – magyarázható továbbá, hogy az *Út a tanyákról* főhőse az a Fekete Antal lesz, aki a címe szerint is konfliktust hordozó alapnovellában, a *Két malomkő között* címűben csak halvány epizódalak.

Veres Péter szomszédságában

Ebben a szemléletváltozásban nagy szerep tulajdonítható Veres Péternek is. A közös szülőföldön, vagy: a szülőhelyek közelségén, aztán az országjáró parasztpárti politikus mellett vállalt – az újságcikkekéből ismert – adjutánsi feladatokon túl döntően befolyásolta kettejük 1948–49 körüli kapcsolatát az a tény, hogy Békásmegyeren majdhogynem egymás szomszédságában laktak. Sarkadinak a későbbi feleségéhez írt levelei részletesen beszámolnak róla, mit jelentett ez a közelség. „Péter bácsinál” töltött egész délutánt, „okosakat beszélgetve” a levegő elektromos feszültségéről, magnetikus hatásokról; aztán, száz forintnyi „fizetést”, a könyve – valószínűleg a *Próbatétel* – „összeállításá körül végzett munkálkodásért”, ami, meglehet, csak az önérzetet nyugtató ürügy volt a jó alkalomra, a különben nehezen elfogadható baráti segítségre. (Levelek, 1981b:18, 20–21) A barátságot jelezte a készülő kötet kéziratának megbeszélése is. S ha ez a mű a *Próbatétel* volt, márpedig ez valószínűsíthető a leginkább, akkor nem nehéz kideríteni, honnan kaphatott Sarkadi döntő ösztönzéseket arra, hogy az ember igazi próbájának a munkát tartsa, ezt tekintse az emberség, a kiválóság alapjának. A *Gál János útjában* s a szövetkezeti novellák többségében, de elvont formában a *Kömüves Kelemen* drámatörredékeiben is az a Veres Péter-i gondolat fogalmazódik meg, hogy a szövetkezet is csak úgy ér valamit, „ha együtt akarják, és nemcsak a földjét és az erejét, hanem az eszét és a lelkét

is beleadja az ember". A munkától magától jókedve derülő Dankó Jánosban a Gál Jánosok, Varjú Károlyok őszükre ismerhetnek. Suli Kis Vargában és a többi „kutyaütő”, „mindenre szer”, „ugrifüles”, „csoszoli”, „makk-kopáncs”, „futrinkabogár”, „gazdák hazugja”, „sunyi” alakban pedig, aki „lapul, kullog, tájékozódik, a szeleket szaglássza”, nem egy, a rongyemberség megnevezésében hasonló leleménnyel és gazdasággal ábrázolt Sarkadi-figura, Fekete Jánostól Kis Kálmánig.

Veres Péter barátságának, szociografizáló, dokumentáló művei hatásának s – a *Pályamunkások* ajánlását idézve – az emberi munkát az „épülő szocialista világrend alapjá”-ul tekintő eltökéltségének is tulajdonítható, hogy a modern próza ösztönzései mindinkább elhalványultak Sarkadi előtt, és a nagyobb gondolati összefogásnak, a mítoszi egyetemesítésnek az akarata a pályaszakasz végén erősödött fel újra. Ekkortól látszik igaznak, hogy a hagyományos paraszti tárgyra „életfilozófias motívumanyag”-ot vetít rá (Bata, 1964:267), s hogy szakítani akart a régi fajta paraszti ábrázolással, a próza hagyományos, nagyon is meggyökeresedett „magyar módszerével”. (Béládi, 1962:591) Már a kezdetekor is közvetettebb, az írói módszerek dolgában távolságtartóbb volt ez a kapcsolat, mint például a Móriczhoz fűződő. A *Próbatétel* szerzőjének leíró-értelmező, bölcselkedő-filozófálgató hajlama mindvégig idegen Sarkaditól, a néprajzi hitelességre, pontosságra törekvés, a „sültrealizmus” se jellemezte; a körképek, tablók festése helyett szívesebben ragadott ki egy-egy drámai részletet – színházkritikáinak szavával élve: sorsfordulatot –, az ember ösztönvilágának megérzékítésében élvezetét tudta lelni csakúgy, mint az eseményesség, fordulatosság megteremtésében, a kalandok mesélésében.

Amennyire szembetűnők a módszer, a poétikai eljárások, az elbeszélőkészségek különbségei, annyira nyilvánvalók a világképet meghatározó szemléleti elemek hasonlóságai is. De túl minden bizonyítható vagy bizonyíthatatlan befolyáson, Veres Péter szerepe nem utolsó sorban abban jelölhető meg, hogy Sarkadit mintegy visszatértette arra az útra, amin egyszer már, zsenge korában, megpróbált járni: Móricz Zsigmond útjára.

Természetesen nem arra a felszíni, elhanyagolhatónak látszó, könnyen kideríthető ösztönzésre gondolunk, hogy – az egyik Sarkadi-levél tanúsága szerint (1981b:18) – Veres Péter Móricz-köny-

veit kérte volt el. A közvetítő szerep lényegibb: a világkép egészét meghatározó módon érvényesült. Móricz művészetéből Veres Péter azt a nemzeti jellemből ivódott vonást emelte ki, amely a protestáns etikába eresztette a gyökereit, s amely egyaránt jellemezte mindkettőjük szemléletét. A *munkaszeretet*, a mindenkori tisztaság szegénység iparkodása volt ez a példaként állított jellemvonás. (ld. Király, 1976:167) Nem véletlen, hogy az ez idő tájt Móricz iránt semmilyen különösen érzékenységet és érdeklődést nem mutató, s a későbbiekben is – igaz, politikai-ideológiai jellegű – fenntartásokat emlegető Sarkadi éppen ahhoz a regényhez fordul elsőként, azt tekinti mintának, amelyben a legteltebben zeng a munka himnusza, *A boldog embert*. „Én mindig rettenetesen szerettem dolgozni”, „Csak akkor éreztem jól magamat, ha kedvemre dolgozhattam és örültem a munkámnak” – mondja magáról Joó György, de mondhatná Dankó János is, Gál János is.

Nem a szerkesztési megoldások, nem a tömönatos párbeszéd, nem a néhol szóról szóra egyező leírások, nem a drámai helyzet-teremtés, nem a *Gál János útja* és *A boldog ember*, a *Rozi* és a *Kismadár*, a *Kútban* és a *Pillangó*, a *Tanyasi dúvad* és a *Sárarany* hasonlósága, de a munkának az emberség, a tisztesség mércéjeként való állítása vezetett a legbensőbb rokonsághoz. Mi a szegények morálja? Hogy kovácsolhatja össze őket a közös feladat? Tanulhatta Sarkadi Móricz Zsigmondtól is: „Nem az a testvér, aki egy anyától született, hanem aki egy szegénységben, egy életben, egy akaratban, egyforma gondolkodással van összeforrván”. S tanulhatta, hogy a nyomorúságok, gyötrelmek fölé képes emelni a szerelem; tündérvilággá változtatja a „hétköznapok komor, sötét táját”; idilli pillanatokkal ajándékoz meg. A munka emberformáló és morálteremtő erejének, etikai jellegének gazdag példáira lehetett a „nagy realista” művészetében. Vallhatta: „Az Élet legfőbb öröme a munkaöröm”.

Lobogónk: Móricz?

Eközben – ahogy az *Iszony* fogadtatása mutatta – Móricz életművének, írói jelentőségének és szerepének megítélése tele volt ellentmondásokkal és elfogultságokkal.

A Móricz-émlékkönyv kritikái visszhangja tanúsítja ezt. A kommunista párt fóruma, a *Szabad Nép* szóra sem érdemesítette a kötetet; a szűk körű *Társadalmi Szemlében* viszont Lukács György – igaz, monogramos, tehát formailag nem eléggé nyomatékos cikke (1946) – méltatóan szólt róla. Kiemelte, hogy hitet tenni Móricz Zsigmond mellett nagy lépést jelent előre a városi-falusi, urbánus-népi ketté szakadás megszüntetése, a magyar irodalom demokratikus fejlődése érdekében. Nagy Istvánnal egyetértésben cáfolta azt a „baloldali körökben közkeletű kifogást”, hogy Móricz a múltba menekült a jelenkor nagy kérdései elől. Éppenséggel „korszakos jelentőségét” hangsúlyozta, Ady mellé állította abban, hogy mindketten felülemelkedtek irodalmunk régóta létező kettészakadásán. A másik munkáspárt, a szociáldemokraták híveit a múlt bujkálva is erős előítéletei és az új helyzet leplezetlenül megnyilatkozó igényei közös álláspontra szorították a polgári demokratákkal és radikálisokkal – két lényeges dolog: a program nélküli, „szabad” művészet és a népi irodalom értékelésében is. Együtt hadakoztak a szolgálat, a hasznosság, az irányítás követelményével szemben; jószerint egyforma erővel támadták a népi írókat. (Irodalmi élet és irodalomkritika, 1981:78, 98) Sarkadi szemléletének „kettőssége” korábban abban is megnyilvánult, hogy miközben a népi írókkal tartott, a *Választ* szerkesztette, aközben a szolgáló, politizáló irodalom eszményét elutasította magától. Móricz művészete a parasztpártban gyülekező népiek, valamint – helyel-közzel – a kommunisták számára volt tehát irodalmi s nem politikai, nem „pártköltészeti” példa, a polgári sajtó és az SZDP lapjai viszont idegenkedve szóltak róla. Ha szóltak egyáltalán.

Mert az emlékkönyvről például sem a *Népszava*, sem a munkáspárt támogatásával kiadott folyóirat, a *Kortárs*, sem a *Haladás*, a Magyar Radikális Párt hetilapja, sem a polgári demokrata *Világ* nem vett tudomást. Igaz, a kiközösítő közömbösség módszere egy

buzgó következetesség első nyomaként is fölfogható: a Móricz-bibliográfia a következő esztendőkből sem talál egyetlen egy *Népszava*-, *Kortárs*- vagy *Világ*-beli cikket sem!

Az elhallgatás mellett kísértett a Fábry Zoltán emlegette „proletárforradalmi offciális sematizmus” veszélye is. Meglepő módon éppen ott, ahol a legkevésbé volt várható: a *Válasz* hasábjain. Mintha feltámadtak volna a parasztirodalmunk csődjén kárörvendezők: Homoródi József arról beszélt, hogy „íróink parasztjai és a magyar irodalom parasztjai csak a regények lapjain élnek, de nem lelhetők fel a magyar társadalomban”, s hogy Móricz „az őserő túlzóan naturalista ábrázolásával rugódik el a társadalmi valóság talajáról s a valóság tükrözése helyett végeredményben romantikus ábrándot fest”. (1947:188)

Szóba sem került Móricz írói magatartásának kulcskérdése, művészetének jellemzője: népközelsége, népisége. Mintha Veres Péter emlékeztető szavai – *Móricz Zsigmond a magyar népért harcolt a szellem és a lélek erejével* – végérvényesen ott rekedtek volna a parasztpárt napilapjának hasábjain. (1945) Pedig ha nem erre visszhangozva is, ha ritka kivételként is, de másutt is, mások is a figyelem középpontjába emelték az író népiségét. Előbb Gaál Gábor, 1946 legelején az *Utunkban*, majd rá egy évre Király István a *Valóságban*.

Gaál a „gyalogolni jó” programadójának egyre időszerűbb és nélkülözhetetlenebb magatartásáról beszélt. „Az az íróasztalától szakadatlanul népe közé járó, de a népe közé korántsem csak a témáért, figurákért vágyó író magatartása ez, aki a faluba (vagy gyárba) népe történeti-társadalmi (nemzetiségi) sorsának helyes felismerése és helyes irányítása miatt megy. (1971. III:34) Király azt ecsetelte, hogy a kigúnyolt társadalmi reformer, a szociológiai, statisztikai adatokat rögzítő naturalista mögött „ott rejtett az igazi Móricz, a néppel eggyé vált, a nép életének döntő kérdéseit megélt és művekbe ötvöző nagy író, Móricz, a példamutató”. (1976:139)

Az itthoni, Lukács törekvésével kapcsolatban felhozott irodalmi megosztottságnak a Király-esszé egyszerre volt kifejezője és elmélyítője. Az időszaknak a Móricz-örökséghez való viszonyára mélyen jellemző, hogy végső soron a Móricz (illetve a Németh László és Déry) megítélésében mutatkozó eltérések vezettek a marxista Lukács-kör felbomlásához, emiatt szakadt ketté a kommunista

kritikusok nagy számú csapata; az ellentétek oly annyira elfajultak, hogy végül a pártvezetés közbeavatkozására volt szükség. (ld. Szerdahelyi, 1976:27)

A Móriczot érintő érdemi vita Szigeti József és Király István között kezdődött. Szigeti számára *A befejezetlen mondat* arra nyújtott alkalmat, hogy alkotójának jelentőségét József Attiláéval állítsa párba, egyszersmind tagadja Móricz példaszzerűségét. Közelebbről Királyra sem, a tanulmányára sem hivatkozva, általánosítón beszélt arról, hogy „még a demokratikus kritika egy része is úgy képzei, hogy Móriczot éppen úgy követendő eszményként lehet odaállítani az új irodalom elé, ahogyan Petőfi, Ady Endre vagy József Attila líráját”! (Szigeti, 1948:15) *Az Útban a valóság felé* különös előszavának replikája ez. A különösség oka: a kötet egyik tanulmánya *A befejezetlen mondatot* még mint követésre csábító, nemzedékek útirányát kijelölő mintaképet emlegette (uo. 250) – az előszóban viszont már az szerepelt, hogy sem Déry, sem Móricz alkotói módszerét nem lehet odaállítani a magyar írók elé.

Itt fejtette ki híressé lett elméletét Móricz realizmusának problematikus voltáról – hogy a jelző aztán hosszú évekig szinte állandó minősítésként tűnjék fel. Honnan került mármost az előszóba e gyanús kifejezés?

Az előszó a szocialista építés megindulásával kiéleződő osztályharcra, Sztálin elméletére hivatkozott, és vállalta, magáévá tette Rákosinak azt a gondolatát is, mely szerint a reakció minél inkább kiszorul a hatalomból, a gazdasági-politikai területekről, annál inkább „igyekszik befolyását a dolgozó tömegek gondolkozására az irodalmon... át biztosítani”. (Rákosi, 1949:369)

A kultúra minden területén éleződik az ideológiai harc – véli Szigeti –, ennek a megvívására kell felkészülni. A bizalom helyett a bizalmatlansággal azonos éberséget kell parancsként kitűzni. Az irodalom egysége megteremtésének Lukács György-féle programját – még jóval a munkássága körül kibontakozó vita előtt – így kezdi felváltani, ha nem nyilvánosan, ha nem meghirdetve is: a szektánsdogmatikus irodalompolitika programja.

Ennek az „új”, a népfrontgondolattal leszámoló, a népi demokráciát a proletárdiktatúrával azonosító elképzelésnek lett az áldozata Móricz öröksége. Így lett „problematikus” a realizmusa: a proletariátushoz való megoldatlan viszonya, a társadalmi fejlődés

súlypontjának meg nem találása miatt. Az a nézőpontja hiányzott, ahonnan a magyar társadalom egészét át tudta volna tekinteni – szól Szigeti ítélete, együtt a munkásosztály érdemét hangoztató „védőbeszéddel”, hogy csak a proletariátus osztályharcai tisztázhatták azt a bizonyos nézőpontot. Azaz: Móricz helyzete „objektíve kedvezőtlen” volt (Szigeti, 1948:10) – a proletariátus osztályharcainak megvívása előtt nálunk nem is lehetett mást, mint „problematikus” regényt írni.

E sajátos felmentés ellenére a *Rózsa Sándor* alkotója is besorolódott azok közé, akikkel szemben – Nagy Péteré a kép (1950) – magasra illett és kellett tartani „pártos kritikánk éles fegyverét”. Ezután szinte közhellyé vált vele kapcsolatban arról beszélni, még az egyébként túlzott rokonszenvezéssel vádolt írásokban is, hogy „nem ismerte a munkásosztály forradalmi erejét és hivatását”, hogy éles bírálata „az urak iránt érzett részvét, sőt itt-ott nosztalgia tompítja”. (Nagy, 1950) Darvas József is a parasztság írójává fokozta le korábbi példaképét. Halálának tizedik évfordulóján megismételte a „problematikusságot” szülő fő kifogást: „Nem tudott találkozni a forradalmi munkásosztály szemléletével”. (Darvas, 1956:135)

A Rudas-cikk után cseppet sem meglepő, hogy a „problematikus-ságról” érkezett Lukács György is. Ő, aki *A magyar irodalom egységéről* szólva Petőfinek és Adynak, Móricznak és József Attilának a mély gyökereiről beszélt, azaz a prózaírókat „beállította” a forradalmi-demokratikus hagyomány élvonalába, és aki lényegében ugyanezt ismételte meg 1948-ban, *A magyar irodalomtörténet revíziójában* – a *Bírálat és önbírálat*ban már Jókai, Tolnai Lajos és Mikszáth mellé sorolja a *Rokonok* szerzőjét, használja a korántsem elismerő jelzőt. (1949:592)

Amit a Lukács-vitát követő időszak egyik vezető ideológusa, Horváth Márton talán csak azért került el, mert szava se igen volt az íróról. Oda kötötte ahhoz a népi-paraszti mozgalomhoz, amelyik – úgymond – a harmincas évek második felében teljesen elszakadt a munkásságtól, és túlnyomórészt a reakció, a magyar fasiszmus befolyása alá került. (Horváth, 1950:96) Ha a fasiszta jelzőt nem lopták is vissza Móricz neve mellé, odakerült ellenben – a két háború közötti baloldali ezoterikusok véleményére emlékeztetve – a „kispolgár” megjelölés. *Az Irodalomtörténet* című folyóirat áttekintése minősítette így az 1949/2. számában.

Mindez talán elégségesen bizonyítja: népiség és problematikusság vitájában az utóbbi kerekedett felül. Résztanulmányok, aktualizáló írások, Móricz nagysága előtt tisztelgő esszék, cikkek – kis számban – sorolhatók volnának, egy sem azonban, amely érdemben szólt volna hozzá a „problematicusság” kérdéséhez. Sokatmondó tény, hogy 1947-től, Király István tanulmányától 1952-ig, ekkor is Kozocsa Sándor bibliográfiájáig, valamint Rónay György Vigiliabeli esszéjéig a kézikönyv sem, de Czine Mihály (1970) és Vargha Kálmán (1971) monográfiái sem találnak kiemelendő műveket a Móricz-irodalomban!

Híven érzékelteti a helyzetet Veres Péter figyelmeztető írása: *Móricz Zsigmond – él.* (1949:129) Azt hangoztatja nyomatékkal, amit természetes hangsúllyal illetet volna ejteni: egy szellemi örökség továbbélését. Hogy az 1945-ös ébresztés után újra szükségessé vált az élő hagyományra figyelmeztetni – önmagában is sokat elárul.

A GÁL JÁNOS ÚTJÁN

Ennyi is mutatja talán: korántsem volt harmonikus a Móricz életművéhez való viszony. Sarkadi, a *Gál János útja* előszóírója is úgy érzi, illik korholnia a példát: *A boldog ember* „kielégítetlenül hagyja az olvasót”. De kritikájában s magában a vállalkozásban ott van Sarkadi „cselvetése” is: Móricz köpenyébe bújva önmaga „narodnyik múltjának”, a népi irodalomhoz való kötődésének vállalása. A folytonosságteremtés és nem a szakítás szándéka.

A cselvetés kihívással fölerő ötletesség, találékonyság: miközben a művészetpolitika kánonjai – politikai hasznosság, nevelő hatás, közérthetőség – a közvetlenül, *áttételek nélkül* „beszélő” művek alkotását írják elő, aközben Sarkadi az *áttételes*, közvetett közlés módú *A boldog embert* veszi mintául. A jobbágytudatú, *nem lázadó*, meghúzódó Joó Györgyre tekint, mintha nem a *harcos* pozitív hőst követelnék tőle. A jelen, a ma diadalát kellene zengenie, a *jövő* távlataitól kellene megittasulnia, s ő olyan regényre támaszkodik, amelyik a *múltat* festi szépnek, a *jövőt* pedig csüggesztőnek látatja, a jellel együtt. A politikai oktatás, szakmai nevelés szemináriumi *napiparancsai* helyett az *időtlen törvényekre*, a munkára, a szerelemre hallgat. A *tudatosság* elé helyezi az *ösztönösséget*. Egy politikától áthévitett korban a családja körébe húzódó, politizálástól távol maradó „boldog ember”-re néz vissza. Amikor az ideológus arra figyelmeztet, hogy *álmodni* a realista írónak is kötelessége, akkor veszi elő Móricz regényét, benne a vallomással: „Hirtelen elmúltak a fantázia játékából, a terméketlen és legtöbbször *meddő ábrándozásból* született írások.” Amikor feladat: az *egész nemzet életéről* festeni távlatos képet, ő az *egy darab élet* megismerésére, megértésére és lerögzítésére vágyó mestert idézi. Az *össz nemzeti irodalom* és a *proletárhegemonia* céljainak hangoztatása idején azt a Móriczot, aki éppen itt írja: „vontaképpen az

egész magyar világnak leghűbb és legbiztonságosabb, *ezeréves alapja: egy paraszt élete*". Egy parasztfiú sorsát mintázza a *Gál János útja* is. Híven Móriczhoz, a *munka* áll a regény világképének középpontjában. Az első bírálók egyike, Boldizsár Iván észre is vette: „Sarkadinál maga a munka, maguk a megváltozott termelési viszonyok változtatják meg az embert”. (Boldizsár, 1950)

Történelmi távlatból is úgy látszik, a munka, a kis közösségekben végzett munka volt az a téma, amelyt a sematizmus voluntarizmusa nélkül lehetett kifejezni. Az ősi népi morál ösztönös megnyilvánulásáról, életnemesítő szerepéről, a munka apoteózisáról írni mégis kivételnek számított, nem válhatott általánossá, mert nem engedte a kultúrpolitika. (Történelmi jelen idő, 1981:89–96)

A sztahanovista mozgalmak, munkaversenyek, ezerszázalékos tervteljesítések időszakában éppen a munkát dicsőítő alkotásokat érte volna a legtöbb elmarasztalás? A szűk látókörű, csak osztályszempontok s nem az emberi minőségek szerint kategorizáló, a jellem kiválóságát – nem a gondolkodás, de – a beszéd tudatosságával mérő, az ösztönösséget megszüntetni – „átnevelni” – siető voluntarizmus „jó szemmel” vette észre: van ezekben a munkát himnikus hangon megszólaltató művekben bírálat is. A társadalmi gyakorlat s a politika bírálata.

E kettősségről, dicséret és kritika együttlétéről metaforikus erővel beszélt, 1950-ben Juhász Ferenc költeménye, az *Apám*. Munkában ő volt az első, öröm volt vele a munka – az Édesapa jellemvonásait a *ködlő fényben* elmerülő-fölvillanó kezek látványa jelezte meg. A ködlő fény metafora egyszerre jelzte egy periódus kialakulatlan értéktudatát és bizonyosságkeresését – a ragyogást, a szemkápráztató, vakító fényt, de az irányvesztés, céltévesztés homályát-ködét is. A munka emelhet eligazodási-tájékozási pontokat; a bátor és konok kitartásban, a folytonos munkában látta Lukács György is a közvetlenséget, a spontaneitást túlhaladó, új, magasabbrendű politikai, társadalmi és emberi magatartás kialakulásának lehetőségét. Célképzet és spontaneitás nem voltak még egymással gyökeresen ellentétes fogalmak (*Megjegyzések egy irodalmi vitához*), a munkában általában örömeiket lelő hősök íróit majd csak három-négy év múlva éri szemrehányás. Amikor az irodalompolitika magára vonatkoztatja az Illyés-vers, *Az építőkhöz* befejező sorait – „leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek,

/ de nem, amit a munka megteremtett” –, nem feledvén a korábbi költemény, a *Két kéz* „problematikusságát” sem: a testvérmillióké helyett egyetlen ember, az apa élő-eleven példáját idézte. Két kézről beszélt, mely többet jelent, „mintha egy óriás nép nyújtaná biztatásképp” az – Illyés jelzőjét használva – „holt” kezét. „Lélekg szimatolni”, a másik embert igazán, mélyen megismerni úgy lehet, ha a keze, a munkája az „útjelző ábra” – hangsúlyozta a vers. Lényegében a munkát az ember emberré válásának középpontjába állító engelsi gondolat kapott itt nyomatékot, a társadalmi lét döntő kategóriájaként fölfogott cselekvés. A dogmatista-vulgármarxista felfogással szemben annak a költőnek volt – ontológiai igaza, aki úgy nézte a munkát – Lukács Györggyel szólva –, mint ami az életért folytatott harc kellős közepén keletkezik, s mint aminek minden szakasza emberi öntevékenység eredménye. (Lukács, 1976. II:13) Az életért folytatott harcot a „konfliktusmentesség” korában a múltba képzelte az „irodalomvezetés” – ezért volt értetlen Veres Péter hőseivel szemben is.

A dolgos, munkás, szorgalmas ember kerül az egyik oldalra. A másakra a sunyi, szószátyár, demagóg „brosúraembereket”, vagy ahogy Gál János mondja, a közösből disznót hizlalni akarókat állítja oda – Veres Péternél határozottabban: – Sarkadi Imre.

A *Gál János útjának* az eredetisége abban rejlik, hogy a munka „tengelye” mentén nem csupán felállítja a hőseit, de meg is ütközteti őket.

Nyelvi és látványrétegek; „tér- és időproblémák”

Gál János és a traktoros összetűzése jellemző példája annak, hogy ideológiai-politikai jelentést hordoz a munkához való viszony. Tóth Sándor a kulákokkal való cimborálással vádolja meg a legényt – pusztán az alapján, hogy az egy hetvenöt holdas paraszttal beszélget. Tóth ismeri Leninnek azt a mondását, hogy jobb lenne szocialista emberekkel építeni a szocializmust, de hát azokkal kell dolgozni, akik vannak, akik megtanultak lopni, csalni, de majdesak

megjavulnak, ezért hát segíteni kell rajtuk, s nem elvadítani őket. Tudja az *elméletből*, hogy abból élt az ember, hogy dolgozott, látástól vakulásig. Szűcs Károlyban mégsem veszi észre a dolgos, munkás embert, de „még” Gál János gyámját, „mostohaapját” sem – csak a kulákot. A lényegre tapint a fiú kérdése: „Tán pap maga?” – ő ugyan a megbocsátásra, a segíteni kell az embereken belátásra céloz, de azt a szólásbeli ájtatoskodót is emlékezetbe idézi, aki bort iszik, és vizet prédikál. Kettejük között ez a feszültség okozója. Tóth más mércével mér, mint Gál János, akinek a gondolata is mindig a munka körül forog.

Már az szembetűnő, hogy a regény legalacsonyabb jelentésegységeiben, a nyelvi szinten milyen gyakori a munka kifejezés, hány mondat fejez ki dologgal vagy dologtalansággal kapcsolatos „kvázi-ítéletet”. „Hanem dógozni, azt még semmit se dógóztunk. Én csak néztem is, hogy mi lesz mán ebből”; „mit csináljon az ember egész nap”; „megjött a traktor... dógunk evvel se sok akadt”; „nem akadt megintcsak semmi dolog”; „közbe meg nem vót nekünk semmi dógunk. Folyton járni kellett az ember szemének, hogy mi munkát tanál”; „Ezen a gyűlésen azt beszéltük meg, hogy mit is csináljunk mi ezután” – a nyelvi megformálás nemcsak arról árulkodik, hogy a „stílus demokratizmusa” jegyében Sarkadi is az egyszerű, közérthető, itt-ott már monoton ismétlésre épülő stílust dolgozza ki. Beszédese a többes szám első személyek, a „mitudat”, a közösségre utalás nyelvi formái: a másokért egyedül cselekedni igyekvő hősré mutatnak. Arra, aki az egyedüllét elől, hogy valakivel „ellegyen”, „szót váltson az ember”, ment a termelőcsoportba, ám akit az a hit is vezetett, hogy „majd együtt csak jobban boldogulunk”.

A magáért való munkától a másokért végzettig: ezt az ívet rajzolja ki a regény három, ugyancsak a munkáról „szóló” kulcsjelenete is, bizonyítva, szerves összefüggés van a regény nyelvi és látványrétegei között.

Az első jelenet: szántás Szűcs Károly gazda földjén. Rövid párbeszédben villant fényt két egyéniség jellemére, a segíteni a barátjának is rest Csulik Jánoséra, valamint Gál Jánoséra, aki virtusból is, belső kényszerből is, merthogy így szokta, hajtaná a munkát, noha nem magának, hanem az „urának”, gazdájának

dolgozik. „Tán a tatár kerget?” – hangzik Csulik kérdése, mire a válasz: „Az nem. Csak a dolog.”

Az irodalompolitikus Révai ezt nevezte a „munka mitizálásának”. Gál Jánosra is igaz, amit a *Két kézzel* kapcsolatban mondott, hogy időtől és tértől függetlenül áll ki *általában* a dolgozó ember mellett. És Gál „kiérdemelné” a „buta” jelzöt is, merthogy úgy dolgozott a „kulák” Szűcsnek, ahogy magának dolgozott volna – vele kapcsolatban is idézhető a Czuczor Gergely feljegyezte közmondás, amit Veres Péter Balogh Janijával kapcsolatosan citált: „Aki úr dolgában megszakad, annak f...gal harangoznak” (Révai, 1952:153). Ez a blaszfémiás vélekedés éppen azt hagyta figyelmen kívül, ami a Sarkadi-regénynek is középponti gondolata: a rongyemberek nem osztályonként oszlanak meg.

A következő jelenet (a legény szerelmi évődés közben beleesik a moslékos dézsába) szerepe sem csupán annyi, hogy egy kapcsolat kibontakozását, közös – még ha szégyelt, komédiába illő – titokra épülését érzékeltesse. Nemcsak a fiatal, de a munkás ember társra találásának ígérete, a mégiscsak érdemes dolgozni gondolata is megfogalmazódik itt – finoman ellenpontozva a korábbi szégyen pillanatait, a trágyahordás képsorait, amelyekben Gál nevetség tárgya lett: nem volt, aki óvja-védje, nem volt, aki igazolja buzgólkodása értelmét.

Munkája értelme kérdőjeleződik meg a harmadik jelenetben, a Pap Andrással folytatott vitájában. A felszínen arról folyik a szó, hogy ki mennyit dolgozik, ki ér így többet, a pénztáros-írnok vagy Gál János, aki fölényesnek, hetykének is tetszhet, amikor arról beszél, nem tudja, mi lett volna a dologgal, ha ő nincs. Az öszszeszólalkozás lényegi kérdése azonban: „Hát akkor mit változott a világ”, ha Gál János még a saját pénzét sem kaphatja meg, ha gyerekként kezelik? Ugyanúgy, ahogy Szűcs Károly bánt vele. Nem igazolta a munkájával, hogy felnőtt már, önálló ember?

Egész igyekezete, küszködésének értelme lesz kérdésessé. Az ezt az eszmecserét ellenpontozó zárójelenet szerepe így nő meg: Gál kétségeit oszlatja el. Önbizalmát adja vissza. Munkája hasznát, de „ösztönösségét” is igazolja, hogy tanfolyamra küldik. Hogy emberszámba veszik, mégis. Emberszámba veszi – Kállai elvtárs, a Párt. Pap András ellenében rájuk hivatkozhat. A szűkebben vett kollektívával szemben a szélesebb értelemben vett kollektívára. A

közösséggel szemben a társadalomra. A Gál János vilásképe korántsem naiv tehát: a történelemformálást nemcsak az egyén és a közösség nagy ügyének, hanem egymással vívott nagy csatájának is láttatja. (Juhász, 1977:128)

Ezt a küzdelmet hagyják figyelmen kívül, akik a befejezést sablonosnak, sematikusnak mondják. Pedig a pátosza nem kívülről, nem a Pártból, nem a kommunizmus eszméjéből fakad. Nem az általános tételből indul ki az író, hanem az egyesből. Gál Jánosnak abból a hitéből, hogy a dolgozó, lelkes, az „úr” dolgában is, de a közösség ügyében is megszakadni kész ember otthonra találhat, kibontakoztathatja a képességeit az új társadalomban.

Idilli pillanat idilli hite ez.

Ezért érthetetlen, hogy az az irodalomkritika, amelyik a forradalmi romantika pátoszától áthatott, az egész társadalmat átfogó tabló megrajzolását sürgette, egy soha-nem-lesz műfaj, az extenzív idill körvonalait rajzolgatta – a megvalósult intenzív idillről egyszerűen tudomást sem vett.

Nem azt kifogásolta, hogy a paraszti munkát és a természeti ember megszállottságát emeli ki a regény; „tér- és időproblémái” voltak.

Regénytérként a magába gubózó falu, az eldugott tanya éppen olyan elhasznált, elkoptatott „toposz” volt pedig, mint a rövidre szabott, összcsumált regényidő. Nyestát, az *Isten malmai* faluját is késve érik a világ rezdülései; *Dankó Jánosék* tanyáján is keveset tudnak a háborúról, közvetlenül csak az érdeklőket, ki jött már haza s ki maradt oda (*Próbatétel*); a munkás vagy a traktoros hozza az új élet szellemét s híreit Asztalos István, Cseres Tibor, Sándor András regényeinek helyszínére is (*Szél fúvatlan nem indul*, *Tűz Hódréten*, *Huszonnégyen kezdtek...*). Rideg Sándor hőse szintén a tanyán élve jut hozzá brosúraízű ismereteihez (*Tűzpróba*).

Ami az időmetszetet illeti: a *Gál János útja* (formálisan nézve az idő múlását) még inkább azok közé az – irodalompolitika sürgette – „fejlődésregények” közé tartozik, a *Tűzpróba*val, a *Próbatétellel* és némiképp az *Isten malmaival* együtt, amelyek cselekvésideje több évet fog át, nem pedig egyetlen vékony időszak kímésítésére épül, mint az Asztalos-regény, aztán a *Tűz Hódréten* vagy a *Huszonnégyen kezdtek...*

Idő és tér – e két regényelem különben is csak más epikai alap-

tényezőkkel való kapcsolatában jelentéssé: mindenekelőtt az alakok jellemzésével, lelki fejlődésével összefüggésben. A modern regény egyik legmélyebb problémáját, a *tudat*, az idő és az események kölcsönösségének, egymásra hatásának dilemmáját, „gordiuszi csomóját” Nagy Sándor-i módon oldotta meg a periódus legtöbb regénye. Még a jobbak közül való Asztalos-mű hőse is büszke, hogy egy hét alatt mennyit okosodott, a Cseres-regényben is „türtőzteti” a hős frissen szerzett elméleti tudását – arról árulkodva, hogy az ötvenes évek elejének voluntarisztikus szemlélete szinte szolgai függőséget tételezett fel – mit sem törődve a pszichológia tényeivel – az időrend és az ember szellemi tevékenysége között, holott csupán az események vannak „kiszolgáltva” az időnek.

Az időnek ezt az egymasmellettségét – s nem mechanikus egymásutániságát –, az asszociációk, emlékek irányíthatatlanságát: tudat, idő és esemény bonyolult összefüggéseit, „többdimenziós” voltát az időszak regényei közül a *Gál János útja* tudta a legjobban érzékeltetni. Mégpedig úgy, hogy közben az *elbeszélés rendjét*, oksági látszatát, az egymásutániság illúzióját is megteremtette. Ahogy Gál János elbeszéli, kronologikus sort tartva, élete „eseményeit”, azzal a szükségszerűség képét is mutatja, az egyenesvonalú, „egydimenziós” megjelenítéssel a „rendjén mennek a dolgok” nyugalalmát is árasztja.

Ezt az „egydimenziós” ábrázolást, egyszerűsítést szolgálta az is, hogy Sarkadi a hőseit is „egyszerűsítette”: egyetlen karakterjegyét, jellemminőségét – munkaszeretét – emelte ki. A személyiség belső tulajdonságainak zsugorodásával együtt ment itt végbe – a viszonylehetőségeinek elsorvadása, önmagántúli kapcsolatainak ritkulása, illetve egyszálúvá, együteművé válása. (Sükösd, 1971:152) A *Gál János útja* czzel a következetes redukcióval is kitűnik korabeli társai közül.

Huszonnégyen kezdtek... – jelzi már a regénycím is: a termelőszövetkezeti csoport tagjainak tablószerű bemutatására, sok szereplő mozgatására vállalkozik Sándor András. A figurák együttes akcióba hozása nem csak neki okoz – megoldhatatlan – gondot. Nagyjelenetbe, képbe „állításukkal” – statikussá merevítésükkel – kénytelen megelégedni a *Tűz Hódréten*, de a *Szél fúvatlan nem indul* is. Az *Isten malmai* úgy akarja megoldani a szereplők összefogásának, együttes mozgatásának gondját, hogy ritkán lépteti

föl az összes főalakot, ehelyett egy-egy hős köré „rendez” jelenetet. Veres Péternek is szembe kell néznie ezzel a mesterségbeli problémával: ezért a „regényt” novellákra, mégpedig eltérő személyiségeket – Suli Kis Vargát, Dankó Jánost – középpontba helyező novellákra osztja fel, hogy azután így fűzze össze őket. Sarkadi eljárása – és szemlélete – a *Próbatétellel* mutat szoros rokonságot. Idegen viszont tőle a politikai ismereteknek az az írói mindentudásból származó halmozása, ami a korszak másik énformájú regényét, a *Tűzpróbát* mára olvashatatlaná teszi.

Egy termelőszövetkezeti csoport megalakulásáról és munkájáról írva Sarkadi számára is „próbatételt” jelentett, hogyan kerülje el a „tömegmozgatás”, a csoportjellemzés buktatóit – a merevséget, az állóképszerúséget. A *Gál János útja* kitűnő érzékkel az epikus folyamat egységei, az elbeszélői közlés építőelemei közül a kevés szereplőt mozgató, drámai erőterű jelenetet részleteti előnyben, s nagy leleménnyel, mondhatni feltűnő tudatossággal kerüli el a tablószerű bemutatás buktatóit. Pedig a korra annyira jellemző gyűléseknek, ünnepségeknek és szemináriumoknak, a nyilvános élet természetes vagy kényszerű alkalmainak adekvát elbeszélő-egysége a tabló volt.

Sarkadi téacszejének tablóján sok hely üresen marad, egyszerűen azért – de mennyire jellemzi ez az író, s tárgyához való, kritikai viszonyát –, mert sokak tagsága csak annyiból áll, hogy aláírták a belépési nyilatkozatot, ám a tanyai központba ki sem költöztek, akik pedig kinn laknak, azokkal se igen találkozik a főhős. Ezért bosszankodik Gál János: „úgy beszélnek ezek mind, mintha csak szívességet tennének a csoportnak avval, hogy itt vannak”, ezért kritizál: „sehogyse vótunk” – ám ami a csoport eszmei fejlődése szempontjából hátrány, bírálendő negatívum, az az epikus folyamat tagolása szempontjából előny: kevesebb szereplőt kell mozgatni, a mozdulatlan, ünnepélyes tablók helyét az élettel teli jelenetek s képek foglalhatják el. Hogy mennyire idegenkedik az író a tömegbeállításoktól, a sok szereplő felvonultatásától, még szembetűnőbben bizonyítja a gyűlés-, illetve a báljelenettel. Az előbbiről egyszerűen elkésti a hősét, az utóbbiról pedig csak halvány, elmosódott körvonalú emlékképeket őriztet meg vele: „én olyan berúgott vótam”. A bensőségesebb, meghittebb, hitelesebb hangulat megteremtését szolgálja ezáltal is.

Az egyenes beszéd és az idill

Egyetlen főalakra koncentrált történet, első személyes vagy egyenes beszéd – a *Gál János útja* e két tényezőjével is elút a korabeli regényektől. Megkülönbözteti magát a mintától, *A boldog embertől* is: elhagyja a keretet, az élettörténet beszélgetésekre való mester-séges felosztását; az alkalomhoz kötöttség helyett a spontán kitarulkozást hangsúlyozza. Megszünteti azt a fikciót, hogy a hős az írónak mondta tollba élete regényét – megteremti viszont azt a látszatot, hogy Gál nemcsak a sorsa, de mondanivalója fölött is tud uralkodni, hiszen ő maga szabja meg elbeszélésének tagolását, a jelentéshordozó események, csomópontok kiválasztását, s övé a viszonyítás-ítélkezés munkája is, nincs szüksége rezonőrre, aki bírálja-értékeli a „boldogságát”.

A keret elhagyása korántsem csak formai mozzanatként értékelhető. Ezáltal válik lehetővé az író és hőse közötti távolság csökkentése, a két nézőpont közelítése, majd – látszólagos – feloldódása egymásban. Az elbeszélői álláspont egyetlen személyiségbe helyezését s következetes érvényesítését szolgálta az első személyes előadásmód, az egyenes beszéd. Valóság és hős közül kiiktatódott a közvetítő-komentáló „közeg”, az író. Sarkadi pozíciója csak abban a tágabb értelemben írható körül és értelmezhető, amennyiben tökéletesen „beleépül” az egyes első személyű elbeszélő álláspontjába. A regényszemélyiség ezáltal mintegy a nézőpontváltással dolgozó modern regény narrátor-rezonőr írójának (Sánta: *Hűsz óra*; Fejes: *Rozsdatemető*) feladatát is magára vállalja: különböző nézőpontokat – a mellékalakok nézőpontjait – szembesít egymással. Nem igazságot osztva, „csak” meghallgatva-bemutatva az igazságokat.

E szembesítés révén derül fény a figuráns, csaló, semmi ember, Kis Kálmán igazságára – „A bentiek kapnak pénzt, ő nem kap semmit, a bentiek a körmüket piszkálják, ő meg dolgozzék a saját lovával ingyen? Vagy hozamra?” –, a Kis Elekérc: „... családos ember, nem potyázhatja csak úgy az idejét”. A ravasznak és lustának rajzolt sógor, az egyéni gazdálkodó Vas Gyula állítása sem légből kapott – „Oszt mit gondolsz? Mindig így megy majd? Ingyen kaptok min-

dent? Miből? Abbul, amit mi fizetünk adóba” –, ha melléje állítjuk a csoport pénztárosáról festett képet: „nagyon beleszokott, hogy mi hitelbe kaptunk mindent, vetőmagot, lovat, szántást”. Sőt, a történelmi távlat megnövesztette a szószátyár Csulik részletigazságát is: „kell a szövetkezet a parasztnak, de nem ilyen. Hanem olyan, amit sajátmaga csinál. Ezt meg csak úgy rákényszerítik... Összeszedni kubikusokat, akik nem értenek a földhöz, a semmi”. Hitele lett Cs. Nagy felismerésének: „ez az egész a kulák ellen megy csak”. A regény jelzéseit, a hatalmi erőszakosságokról (lásd a kulák „elvitetés”, a lakatleverés, a szalmaszerzés, valamint a báli verekedés rendőri ügyét) 1953, illetve 1956 után a hivatalos határozatok mint a „szocialista törvényesség” megsértését „igazolták vissza”.

Az ellentétek, ellentmondások felsorakoztatása is bizonyítja, hogy erős túlzás a termelőcsoport boldog, derűs életéről beszélni. Sarkadi itt is a negatívumok felől közelíti meg témáját, kritikai realista módjára végleteket szembesít. Az elbeszélő mintegy feszültségeket „vezet” be önmagába, hogy egyszerre lendítse előre a cselekményt, és ösztönözze személyisége fejlődését. Az így kivívott, a különböző regényalakok véleménye-gondolata által megerősített magasabb pozícióból érthető s ítélhető meg például Gál Jánosnak az a „hazugsága”, hogy Szűcs Károly előtt eltitkolja, nem nagyon dolgoznak a termelőcsoportban – és Szűcs „csak nézett egyre, hogy mi lett énbőlőlem”. Innen, a csoport érdekeivel való belső, senki által elő nem írt, mások által csak szavakban meglévő azonosulásból magyarázható, hogy a szereplők álláspontjait „rangsorolja” a regény: a hierarchia csúcsára Módos, a kubikusból lett csoportelnök és Monoki Zsuzsi kerül.

Az elbeszélő egyedül az ő álláspontjukat, karakterüket, munkához, közösséghez való viszonyukat nem ütközteti a másokéval – csupán csak a magáéval, a munka diktálta erkölccsel. Igaz, egyszer teret enged az egyik asszony kifakadásának („Mer Módos a FÉKOSZ-nál vót, hát mindjárt ő foglalta el a legjobb helyet”), de ez sopánkodásként is fölfogható, jöllehet, igazságtartalmát nem von(at)ja kétségbe az elbeszélő. Módos, a vezető hozzá nem értése éppen a Gál Jánossal közös jelenetekben – a trágyahordás és a malacszállítás jelenetében – derül ki. Gál türelme és jártassága készletti beismerésre: „Hát szép kis elnök vagyok én... agrárproletár voltam

egész életembe, nem értek én sok mindenhez, amihez kéne”, s az elbeszélő úgy tünteti föl az elnököt, mint akinek a szavai és tettei *közelítenek* egymáshoz, ám aki e kettő harmóniájához Gál ellenőrző tekintete alatt sem ér el, kissé demagóg marad a végén is. („Azt akarjuk mi, hogy tízen-tizenöten megmutassuk a környéknek, hogy lehet jól dolgozni közösen” – mondja Módos, mire Gál „kommentárja”: „az mégiscsak szeget ütött a fejembe, hogy minek mondja ezt itt most, mikor inkább azt mondaná, hogy mit csináljunk?”).

Monoki Zsuzsi, akit a szalmaszerzés jelenetében durvának, nyersnek láttatott, s akire később is csak azért gondolt, mert ő volt a közelben, nem véletlenül emelkedik Gál János mellé társnak. A paraszti munkához való hozzáértése, ötletessége, tapintata (nem neveti ki a „bajbajutott” fiút), természetessége és nem utolsósorban az, hogy ő is egyedül van – fokozatosan tárulkozik fel. Mégis abban válnak eggyé, abban igazán egyek, hogy szorgalmasak, dolgozók, állandóan a tennivalót keresik. „Munka közbe tötjük itt az időt!”, „a napot lopom”, „Nem haladunk” – ismétli a lány, mintha csak a fiú korábbi szavait, gondolatait visszhangozná. A két személyiség – a nyelvi réteg is jelzi ezt – eggyé válik, feloldódik egymásban.

Gál János, az egyetlen jellemminőségében: munkaszeretében meghatározott személyiség nézőpontja úgy szűnik meg a regényvilág meghatározója lenni, hogy beleolvad egy másik személyiség nézőpontjába. Gál János és Monoki Zsuzsi egymásra találásával szükségszerű befejezéséhez érkezett a regény.

Az egymásban való tökéletes feloldódás, a tűnékeny, rebbenékeny boldogság – a szerelmi idill is ezt a befejezést hívja elő.

De valóban idill-e Sarkadi regénye? A kérdés annál inkább jogos, mert a többször citált Révai-beszéd tétje is az idill életképessége (és a munka mitizálhatósága) körül forgott. És a regényről szóló kritikák eszmei-politikai természetű megjegyzéseinek háttérében is ott húzódott meg, erősen takarva, az esztétikai jellegű tanácsatlanság, a műfaj dilemmája.

Önmaga számára sem tudatosította a korabeli kritika, hogy ha a poétika-műfajesztétika „nyelvére” lefordítja, amit a szemléleti-ideológiai fogyatékoságokról mondott, akkor a *realista idill* legfőbb formálólveiről: a *térbeli és időbeli leszűkítésről* beszél. Nem szűklátókörűséggel, nem az önkéntes kirekesztettséggel, nem a szándékos elzárkózással – nem a negatívumokkal – hozza kapcsolatba

akkor a regény helyszínét, és idejét sem úgy tünteti föl, mint amelyik a teljes emberré fejlődés folyamatát erőszakosan megszakítja, a keletkező új távlatait elzárja a tekintet elől. Ellenkezőleg: e „zsugorított” teret s kimerevített pillanatot éppen úgy értelmezi, mint – Schiller fogalmait használva – eszmény és valóság, természet és mesterkéeltség összhangba kerülésének megformálásbéli feltételeit; olyan keretként fogja fel őket, amelyek között természet és eszmény nem a szomorúság, de az öröm tárgya lehet, valóságként képzelhető el, ám amely keretek önmagukban is jelzik: tünékeny, átmeneti, kivételes ez a harmónia. A bensőséges, nyugodt, meghitt élet oda van kapcsolva a tér s az idő korlátaival – a realista idill a realizmus igazságkritériumát, végső soron a valóság törvényeit követve nem abszolutizálja a harmóniát, nem hazudja tartósnak a pillanatnyit, nem mutatja egésznek a részletet. (ld. Király, 1970:613)

Ilyen ritka pillanat hozta, hogy Gál János életének eszményét igazolta a valóság, találkozott az új társadalom igényével. Emelkedetté tehetta a kivételes pillanatként az az öröme, hogy az érték, ha buktatókon, bajokon át is, de megvalósulhat, nem csupán szűk körben, a magánélet köreiben, de a történelemben is. Otthonra találhat az ember – valóban „boldog” lehet – a Móricz-regény ihletése így kapcsolta be a közéleti szférát a *Gál János útjába*. Az idill ezzel teljeseedik ki – a regény a sokat kárhozottatt befejezés nélkül megmarad egyszerű szerelmi idillnek: Móricz *Pillangója* szürke másának. Monoki Zsuzsi jelenléte, közelsége feledtette volna a bajokat, kínládásokat, szerelmük boldog és vak káprázata mögött azonban ott villogtak volna a valóság kegyetlen kései – miként Czine Mihály mondta Hitves Zsuzsika és Darabos Jóska történetéről (1970:119) –: a termelőcsoport tagjainak egyáltalán nem derűs és boldog – vagy csak annyiban az, amennyiben dologtalan – élete került volna reflektorfénybe.

A munkaszeretet, mint jellemminősítő emberi tulajdonság és a szerelem, mint a fiatalság természetes érzése együtt van ott a Sarkadi-regény centrumában. Törvényszerű: természetinek és társadalminak, eszménynek és valóságnak ez a tökéletes összhangja pillangó-létű csupán.

Az életmű vitás pontja

A Gál János útja „az emberi adottságokat mozgásba hozó, kibontakozásra készítő, társadalmi átalakulásokkal kapcsolatos változások” „sértetlen” művészi hitelességű rajza (Tamás, 1973:155); „kedvező történelmi pillanat és írói ráhangoltság szerencsés találkozásából született” (Béládi, 1974:482); Sarkadi „megírta a paraszti fölemelkedés optimális lehetőségét, hitelesen, a kor valóságos tendenciáit oldva bele hőse lelkébe”. (Juhász, 1977:104)

Gál János története Sarkadi Imre legkevésbé vitatott regénye. Megítélésében nagy az egyetértés, mind az életműben elfoglalt helyét, szerepét, mind önértékét illetően. Úgy értelmezik, mint amelyik az írói egyéniség „újjászületés”-ről, „tematika- s hangnemváltás”-ról, „új téma” felfedezéséről tudósít, „fordulatot” jelez. (Béládi, 1974:480) B. Nagy László hasonlóképpen az új, a lényegesen eltérő, a gyökeresen különböző elemek meglepetésszerű felfedezését emeli ki. Azt írja: mintha lidércnyomás alól szabadult volna Sarkadi, úgy csodálkozott rá a felszabadulás utáni parasztság életére. (1969:133) Monográfusa, Hajdú Ráfi szerint is „szinte egy csapásra szakít” itt az 1946–48-as években kialakított írói stílussal, létszemlélettel. (1973:49)

Az egybehangzó vélemények a folytonosság, a szerves épülés, a belső, öntörvényű fejlődés helyett a szakításra, a hirtelen váltásra, a szervetlen illeszkedésre, a külső körülmények hozta ideiglenes választásra rakták a hangsúlyt. Akarva-akaratlan a „két életézés – két egyéniség” dialektikátlan tételének felállításához vezettek. (Szabolcsi, 1964:213)

Rejtett módon a törést, az újjal szemben tanúsított belső ellenállás megalapozatlan és indokolatlan feladását, a tudatos alkalmazkodást nyomatékosították a regény világszemléleti újdonságát nyugtázó szavak is. Hiszen „az egyetlen sikerült idill”-ként (B. Nagy, 1969:135), a „szövetkezeti tag boldog, derűs életé”-nek rajzaként (Hajdú, 1973:54) fölfogott művet mint közvetlen előzményhez, a „következetes individualizmus”, a „társadalom-ellenes gonoszságba” vivő út regényéhez (Márkus I., 1962:1093), az 1948-as *Oszlopos Simeon*-hoz társították. E párhuzamba állítás burkoltan tartalmazta a Gál János útja önértékeinek kisebbitését is.

Az irodalmi átváltás termékének, az átmenetiség jegyeit magán viselő, éppen ezért jelentőségében erősen időhöz kötött alkotásnak tüntette föl.

Másrészt – bármennyire paradoxonként hangzik is – jelentőségcsökkentő, a belső értéket viszonylagossá tevő szerepet töltöttek be a boldogság, a derű, az optimális lehetőség, a diadalmas ének, az idill kifejezések is. Korszerűtlenné váltak ezek a fogalmak. Az idillnek mint perifériára szorult, az „irodalmi lakkozást” szolgáló műfajnak a fölemlegetése még inkább egyetlen egy időszakhoz: az eszményesítést szinte kötelezően előíró személyi kultusz korához kötötte oda a regényt.

A *Gál János útját* – akár a múlttal való szakítás regényeként, akár diadalmas énekként értelmezték – mint kísértet követte a sematizmus árnyéka.

Mintha Sarkadival megtörtént volna a csoda, megismétlődött volna a mítoszi tett, s ahogy Pallasz Athéné Zeusz fejéből, úgy ugrott volna elő Sarkadi művészetéből Gál János – teljes fegyverzetben, az „individualista-anarchista szemléletű” pályakezdő írások után a marxizmus-leninizmus, a Párt eszméinek fegyverzetében.

Nem a karikírozó kedv túlozta itt el a *Gál János útját* kísérő szélsőséges véleményeket. Az ún. Sarkadi-vita szikráztatott össze ilyen végleteket. (1962)

Az az indulatos (és félbemaradt) eszmecsere, amely – lényeges erre emlékeztetni – nem az életmű egészéből, hanem a közvetlenül az író halála után megjelent *A szökevény* című kétkötetes válogatásból, a B. Nagy László összegyűjtötte és szerkesztette könyvből indult ki.

S mert *A szökevény* kihagyott az író életében önálló kötetben megjelent írásokat is, már ez elegendő ok lehetne a gyanúra: a vita – s azóta a Sarkadi-kritika jórésze – olyan gyűjteményen alapult, amely csupán B. Nagy László értékrendjét, a Sarkadi-pályájáról kialakított szemléletét tükrözte, az írói pálya egészén viszont hézagokat hagyott, fehér foltokat a fejlődésrajzon.

Okunk van továbbá gyanítani, hogy e hézagok, hiányok miatt is látszott gyökeresen újnak, előzmény nélkülinek, Pallasz Athéné-i születésűnek Gál János.

Kimaradt *A szökevény*ből a Falusi könyvtár sorozat 4. és 7. köteteként 1948-ban megjelent két hosszabb elbeszélés, a *Holló a*

hollónak... és a Nehéz esztendő. Hiányzik a *Veréb-dűlőben*, az író első novellás kötetében ugyancsak 1948-ra datált *Kezdet kezdetén*, ugyaninnen nem szerepel az egy évvel későbbi novella, a *Két malomkő között* sem. Nem került a kötetbe az 1946-ban, illetve 1949-ben a *Szabad Szóban* közzé tett két regény, az *Elementek – visszajöttek* és a *Száz éve Segesvárnál*.

Hat, nagyobb terjedelmű alkotás.

Nem valamiféle, a kritikai kiadásokhoz fogható teljességet kérünk – utólag – számon kiadón és szerkesztőn. Nem az a baj, hogy *A szökevény* mellőzi a hat írást. Hanem, hogy tudomást sem vesz róluk. Hiányukat – létezésüket – nem tudósítja a kísérő tanulmány, B. Nagy László utószava sem. Ami ennél is meglepőbb: a későbbi pályaképből (*Élő irodalom*) sem sorolja fel még a címüket sem.

Lehetett ebben a szerkesztői-tanulmányírói mozzanatban gesztus is: a „legjobb Móricz-epigon”-nak titulált (ld. Czine, 1981. 1:553) Sarkadi életművéből kihagyni-kifelejteni legalább a „korai” sematikus írásokat, ha már a „késeiek”, a *Kísértetjárás Szikésen*, a *Rozi* s egy-két elbeszélés úgy is ott van az olvasói emlékezetben.

Mert a hat mű mindegyike: tömeg és egyén, politika és magánélet viszonyát sémákban elgondoló, társadalmi s emberi folyamatokat leegyszerűsítő, bonyolult konfliktusokat könnyedén feloldó alkotás. Ahogy Sarkadi írja – nem önmagáról –: „szociológiai tételek megismerésére illusztráló” ezek, „az egésznek az okszerű valóságáról” keveset mondanak. (1974:457)

Az *Elementek – visszajöttek* a „nem volt alapjában rossz dolgunk” megkonstruált tételéhez gyűjti össze a hadifogságot s a jobb sorsot illusztráló képeket; a *Nehéz esztendő* s a *Kezdet kezdetén* a „nem elég egyedül a föld” általános tételét vezeti le a paraszti összefogás, az urakkal, gazdagokkal való szembeszállás egyes tételeire.

Valaki felnyitja „kicsit az emberék szemét”, és a szegények ezután egyre-másra játsszák ki volt urukat, egy-kettőre lerázzák magukról a szolgaság gönceit, megszabadulnak gátlásaiktól, feledik félelmüket, s még az a csoda is megeshet, hogy valaki, tegnap még szolgálóember, az érdekek különbözőségéről kezd szónokolni, „mint-ha hirtelen megszállta volna a szentlélek” (*Népitélet*).

Hamar öntudatosodnak itt a hősök, hamar fölismerik, hol a helyük, s hogy nincs, ki pártjukat fogja a módos gazda, a malmos, a főjegyző: az urak ellen. Megvilágosodik előttük, hogy „holló a

hollónak” – az elbeszélés még a címével is tanít – nem vájja ki a szemét. „Láttam az urakat számíthatni, a jobb eshetőségre spekulálni, láttam a parasztokat, amint felcsillant szemükben a remény: mi is lesz hát azzal a szabadsággal!” – összegzi a történelem kulisszái mögé bújva a *Száz éve Segesvárnál* diákhőse az 1949-ben aktuális mondanivalót.

És másutt is, hol kevésbé direkt, hol túlzó didakticizmussal, „korszerűsített mondanivalókat” ismételtetnek a művek, agitatív szándékkal.

Megítélhető talán ennyiből is: a szerkesztő B. Nagy okkal hagyta ki eme korasematikus, a pozitív társadalmi tartalmakat mintegy „kikalkuláló” írásokat. Az utószóíró B. Nagynak azonban a hat alkotás kimaradásával támadt űrt – az időbelit is – valamiképpen ki kellett töltenie, hogy a *Gál János útját* nélkülük is beágyazza az életmű egészébe. Társtalannak, előzmény nélkülinek – noha egy meg gondolt és mélyen átélt választás eredményének –, a fordulat évének tényéből szinte szabályosan következőnek, de a sematizmus időszakától is szabályosan elhatárolhatónak, végül pedig sikeresnek rajzolta a regény útját. A *társtalanság*, a *siker* és a *szabályosság* auráját vonta köré.

Társtalanság, siker, szabályosság

A *társtalanság* legendájához tartozik, hogy Gál János történetét mások is mondták már előzmény nélkülinek, a múlttal való szakítás könyvének.

A múlt, a személyes múlt lehet a fő oka, hogy – amint erre Hajdú Ráfi is felfigyelt (1973:83) – Sarkadi, különös módon, nem tartozott sem a kultúrpolitika, sem a kritika kedveltjei közé. (Az sem mellékes, persze, aminek a kifejtése itt messzire vezetne, hogy a művészeti irányítás mindenekelőtt a proletárirodalom – azaz: munkásirodalom – hegemoniájának megteremtését, a kommunista munkás és a kommunista vezető típusának megrajzolását tekintette a fő feladatnak 1950-ben is, a parasztírókról pedig úgy beszélt, mint

akik „baráti támogatásra és ideológiai megsegítésre” szorulnak.) (Révai, 1955:80–95) A parasztpárti múltú Sarkadi korán részesült ilyen ideológiai megsegítésben; a szektás balosságtól hamar megkapta a magáét.

Mert ahhoz a *Válasz*-körhöz tartozott, amelyik Horváth Márton szerint „elvtelen irodalmi zsoldosokat”, urbánus „lézengő ritte-eket” toborzott, „siratófallá” vált, a „tudomány területén is... az imperialista szemét hatalmas választékát” kínálta s az irányzata „lényegében ellenforradalmi” volt. Horváth a *Vita* közben című Sarkadi-esszé ellen is kikelt, szerzője helyett azonban azt a Szentgyörgyi Albertet nevezve meg, aki az „amerikai magazinokból ellesett »ötletéből«” gyártja magának a „biológista-realizmus” elméletét, az amerikai irodalom „klinikai realizmusával” egy töröl metszett „badarságot”, „melyet mint pornográf, emberellenes, rothadt álirodalmat leplez le a szovjet kritika”. (Horváth, 1950: 162–165)

A cikk hangneme, „tárgyilagossága” sejteti, mekkora súllyal esett latba az első regény megjelenésekor Sarkadi „előélete”, a *Válasz*hoz való kötődése. Mert nem egyetlen cikk, nem az *Iszony*-méltatás miatt vörös posztó a „hivatalosság” szemében. Hanem, mert ahhoz a folyóirathoz tartozott, amelyről az 1950 körül nyilvánosságot kapott értékelések, állásfoglalások szinte egyöntetűen mint a népi demokrácia legártalmasabb lapjáról beszéltek. Még az egyébként kritikátlansággal vádolt, Aczél Tamás által (1950:4) nem eléggé harcosnak, leleplezőnek nevezett Király István-tanulmány is azt hangoztatta, hogy „A *Válasz* körül az ellenforradalmi évek népies írói táborának liberális-burzsoá, sőt fasiszta befolyás alá került jobbszárnya tömörült” (*A népi demokráciánk irodalma*). (1950:33)

Innen is látszik: a lap egykori munkatársának volt miért vezekelnie! Hát még ha bűnei közé sorolta – miként sokan sorolták is –, hogy a világháború idején jobboldali napilapnál dolgozott. Hivatalos személyek, hivatalos fórumokon nem is mulasztották el ez idő tájt fölemlegetni az „eltévelyedésekkel” kapcsolatban a „becsületes önkritikát”, hozzátéve, némi farizeussággal, hogy „nem elsősorban mi követeljük ezt tőlük, hanem – ha van (!) – *saját* írói becsületességük, *saját* lelki és írói fejlődésük igazi folytonosságának érdeke”. Mert „furcsa lehet annak az írónak a *saját műve* iránti becsületessége (a nép iránti becsületességről nem is szólva), aki

nem tartja szükségesnek, hogy szembenézzen önmagával és ki-
elcmezze saját régi ballépéseit". (Révai, 1955:88)

Az „éberség, hűség” irányelvét követte tehát a *Gál János útjának* recenzense, Pándi Pál, amikor az 1950 márciusi Révai-beszédnek ezt a passzusát Sarkadira vonatkoztatta, s azzal kezdte a bírálatát (1951), hogy az író messziről indult el, néhány évvel korábban még homályos, a mitológiák kódébe vesző írásokat írt, kritikai cikkeit pedig a marxizmus tagadása, antirealista elméletek hirdetése jellemezte, s hogy új könyvében ezzel a múlttal szakít.

Ha a bíráló legalább a *Válaszban* publikált szociográfiákat, a *Parasztársadalmunk fejlődését vagy az Elbürokratizált forradalmat* emlékezetébe idézi, vagy ha olyan, a Szabad Szóban megjelent riportsorozatokat, publicisztikákat is újraolvas, mint az *Új jobbágyság felé, A földreform nyomában*, „*A parasztság nevében*” vagy mint a *Magyarok, fogjunk össze!* – akkor talán óvatosabb a marxizmus tagadásában, sőt tán még marxistának is minősíti az írások egyikét-másikát.

Hangsúlyozni kell: az írások némelyikét csupán. Talán azt, amelyiknek a tanító hőse figyelmezteti a falusiakat, hogy meg kell tanulni a harcos igazságot, s hogy ne hagyják becsapni többet magukat (*Nehéz esztendő*). Talán azt a cikket – 1947 februárjából valót –, amelyikben egyetlen összefogást ismer el, mégpedig „az elnyomottak és kizsákmányoltak” összefogását „az elnyomók és kizsákmányolók ellen”, „azzal a menthetetlenül igaz látással, hogy vannak itt Magyarországon is és másutt is osztályok, akiknek azonos az érdekük, és megint vannak osztályok, akiknek ellentétes az érdekük”, s – egy másik írásból citálva – „igazi parasztpolitika csak az, amelyik a másik nagy feltörő osztály, a munkásság szövetségét találja meg”. (Sarkadi, 1974:222)

Félreértés ne essék: még a negyvenes évek végének Sarkadi Imrétjét sem akarjuk marxistává avatni. Csupán azt igyekeztünk eddig is bizonyítani, hogy a *Gál János útjával* kapcsolatban minden, a mitologikus novellákkal való párhuzamba állítás, az antirealista s antimarxista elméletekre való utalás, a múlttal való szakítás erős hangsúlyozása – az életmű *egy bizonyos részének* ismeretén, azaz a *nagyobbik hányad* nemismeretén alapszik. Nem konkrétan egy-egy riporthoz, szociográfiához, regényhez vagy előbeszéléshez, hanem általában a *Válasz-körhöz*, az „ellenforradalmi irányzatú”

folyóirathoz kellett kötni az első regényt, hogy Pándi Pál az írói fejlődés igazi folytonosságának érdekében az önkritika szükségességére intsen.

Úgy fest tehát: B. Nagy Lászlót a megszépítés, a pálya „kiegyenesítésének”, a korasematikus művek elfelej(te)tésének szándéka vezette, s ezért mondta társtalannak a regényt. Pándi Pál viszont az ötvenes évek legelejének szellemében számon kért minden korábbi – vélt vagy valós – ballépést, tévedést, „elhajlást”.

A korábbi B. Nagy-tanulmány még nem beszél *sikerről*. Az *Élő irodalom*-beli esszében tűnik fel a szó (1969:133) – anélkül, hogy taglalná a szerző, a nagy és erős olvasói visszhangot, a meleg méltatásokat, elemző kritikákat vagy a hivatalos elismerést érti-e rajta.

Ellenőrizhetetlen, milyen *olvasói* rezonanciája támadt a regénynek. Ha az újrakiadások alapján következtetünk a visszhangra, nem lehetett az nagyobb, mint a *Kísértetjárás Szikesené*. Ez utóbbi gyorsan egymás után háromszor jelent meg, a *Gál János útja* első, Athenaum-beli megjelenését viszont csak négy év múlva követte a harmadik kiadás.

Az 1945 és 1955 közötti évek irodalmi *kritikáiból* válogató *Irodalom és felelősség* újraközli például *A szabadság árnyékában*, *Az Úr jó vitéze* (Aczél Tamás, illetve Nagy Sándor könyve), a *Terjed a fény* című Devecseri-verskötet, Illés Béla két műve (*Fegyvert s vitézt éneklek*, *Kárpáti rapszódia*) kritikáit – óhatatlanul is mércét állítva, értékrendet sugallva ezzel –, a Sarkadi-regényt viszont nem emeli ki az átlagtermésből. Ami azért is különös, mert a szerkesztőbizottság tagjai között ott van az a Nagy Péter, aki elsőként mondta egyértelműen kiemelkedő alkotásnak a *Gál János útját*. Szerinte Veres Péter *Próbatétele* és az Asztalos István-regény, a *Szél fúvatlan nem indul* mellett van a helye, ha azt vizsgáljuk, az 1948 és 1953 között született regénycink közül melyek tudták a legmaradéktalanabban megszólaltatni a jelenkor problematikáját. (Nagy, 1956:66)

Talán ennyiből is sejthető: a napi kritika nem a korszak nagy teljesítményének kijáró elismeréssel fogadta a regényt. Kiemelte az író fordulatos előadásmódját – olvashatjuk egy, a *Roziról* szóló méltatásban (Szabolcsi, 1951:1574); hangjának melegségét, egészséges humorát dicsérte, de rámutatott hiányosságaira is. Mindezekelőtt a regény szűk horizontját kifogásolták. Azt, hogy Gál János

tanyája elszigetelődik nemcsak az ország munkájának lüktetésétől, de a falu eleven életétől is, ezért a magyar paraszt főbb kérdései közül nem egy „csak hullócsillagként kerül” ide (Tolnai, 1951), s nyom nélkül el is tűnik. Másodszer: elnagyoltnak mondták a falu vezető embereinek, kommunistáinak ábrázolását, hiányolták a „keletkező új iránti teljes-lelkes odaadást” (Pándi, 1951), de azt is, hogy a kulákság veszedelmes és elszánt tevékenységére nem irányítja rá a figyelmet, a kulák nem lesz „igazi ellenség” a regényben. (Illés J., 1951) Harmadszor *A boldog emberhez* való visszanyúlás miatt kárhoztatták, merthogy Móricz az osztályharc bonyolult összefüggéséből csak bizonyos részterületeket tudott kiragadni, és lényegében Sarkadi is megtapadt itt: „a valóságról csupán bizonyos aspektust ad” „egy tudaton keresztül (...) szinte lehetetlen a sokrétű valóságot ábrázolni”. Végül szó érte az írórt azért is, mert hőstét csak az „új élet küszöbéig” vezeti el, „éppen elindul a szabad ember új útján” (Boldizsár, 1950), vagyis az öntudatossá vált Gál Jánost nem mutatja be. A regény „lemarad az élet mögött” – összegez Boldizsár Iván kritikája, a *Három falusi jelentés*. Gergely Sándor *Falusi jelentése* példa a számára. Úgy közelít hozzá, mint a kollégája: „Ami ehhez az új s minden eddiginél különb Gesta Hungarorumhoz fogható volna – nincs az az Iliász!... Amit Gergely Mihályiból megírt, de szívesen olvasnám Illyéstől, a *Puszták népe* Illyésétől”. (Rónai M., 1950) Boldizsárnak is a „régébbi szociográfiák” jelentik a mércét, hogy megállapíthassa: Gergely „túltesz elődein”. Sarkadi és a *Tűz Hódréten* Cseres Tibora viszont „mintha nem is olvasták volna Babajevszkijt, Pavlenkot, Azsajevet”, „hiányzik az egyes emberekből már megvalósult szocialista jövő megérezékeltetése”. (Boldizsár, i.m.)

Bár roppant kétséges, hogy B. Nagy mérvadónak, igazi érték-mérőnek, a tehetség elismerésének tartotta volna – utólag – az ötvenes évek elejének kitüntetéseit, díjait, hivatalos fórumokon elhangzott dicsőreteit – a fentiek, főként a kritikai visszhang ismeretében csak azt feltételezhetjük, hogy a *hivatalos elismerésre* gondolt, amikor a sikerre hivatkozott.

Révai József a magyar írók I. kongresszusán a típusalkotás kapcsán beszélt is a „Tóth Annák, a Kovács Istvánok, a Gál Jánosok” egyéni életéről és sorsáról, hogy bennük kell megtalálni azt, „ami közös a dolgozó emberek legjobbainak életében”. (Révai,

1955:113) Elismerésként különös ez a néhány szó. Bizalmatlanságról, őszintétlenségről, a „nyílt szó, földetlen arc” hiányáról is árulkodik. Büszke is lehetett rá Sarkadi, meg nem is. Veres Péter Balogh Janija, Szabó Pál Birtalanja vagy Mezeije helyett ismeretlen alakokkal került egy sorba Gál János. Az író saját hőseire is gondolhatott, meg arra is, hogy a szónok az általánosan elterjedt, szokványos nevekkal, általánosságban beszélt a hétköznapi irodalomba kíváncszó hőseiről. Hiszen ki tudná, irodalmi hőse egyáltalán ez a Tóth Anna s ez a Kovács István! Különös volt aztán a dicséret azért is, mert Sarkadi nevét ki sem ejtette a felszólaló, másokra viszont név szerint hivatkozott.

Mégis, minden – szándékos? – többértelműség, homály ellenére elismerést kellett, hogy tartalmazzon a Révai-beszéd: az írókongresszussal egyidőben osztották ki a József Attila-díjakat, és elképzelhetetlen, hogy Révai József ne tudta volna: Sarkadi Imre a kitüntetettek között van.

Igaz, hogy „csak” a harmadik fokozatot kapja meg, Máriássy Judittal, a *Kis Katalin házassága* című film forgatókönyvírójával, Cseres Tiborral, a *Tűz Hódréten*, Gáli Józseffel, az *Erős János* szerzőjével, aztán a *Csongor és Tündér* tanulmányt író Mészáros Istvánnal, a tanulmánykötetért jutalmazott Somlyó Györggyel, továbbá Keszthelyi Zoltánnal és Szeberényi Lehellel együtt – és igaz, hogy a második és az első fokozatban részesülők között viszont ott vannak például a *Dalolva szép az élet* forgatókönyvírói, és ott van nem egy „vaskosan sematikus” regény szerzője – néhány évvel később Nagy Péter minősít így néhány „sikerkönyvet” –, vagyis a fokozatot méltánytalanul alacsonynak tarthatta B. Nagy, ám a József Attila-díjra mint kitüntetésre gondolva mégis okkal hangoztathatta a sikert.

1949 helyett 1950

Mi jelenti mégis a problémát?

Egyrészt az, hogy ha annyira-amennyire lehet is dicsőségről beszélni, semmiképp sem helytálló „a 49-es sikert” emlegetni. (B. Nagy, 1969:135) Másrészt: nagyobb koncepció részének sejtjük, nem pusztá elírásnak, hogy B. Nagy László mégis éppen 1949-hez köti a Gál János diadalát.

A „dicsőség” az 1951-es esztendőt övezte: a korszak vezető irodalompolitikusa, ideológusa, maga Révai József ekkor, az áprilisi kongresszuson *célzott* (a) Gál Jánosra, a József Attila-díj kiosztása is ugyanezekben a napokban volt, s még a dicsérettől nem túl hangos kritikák is ebből az esztendőből – nem pedig 1949-től – valók.

Mi lehet mármost a „tévedés” forrása? – Forrása, hiszen a szakirodalomban annyira elterjedt a regény 1949-es keltezése, hogy Hajdú Ráfi is elfogadja, igaz, némi megszorítással: 1950 a megjelenés éve, 1949 pedig a megalkotásé. (1973:53) Honnan eredhet tehát ez a megjelölés, s honnan ez a különbségtétel?

Tudomásunk szerint a negyvenkilences év először *A szökevény* gyűjteményében tűnik fel a regény alatt. Ismételjük: nem az író, hanem a szerkesztő állította itt időrendbe a műveket, a *Gál János útja* első kiadásának Sarkaditól származó előszavát – fontos mozzanat – egyszerűen leahagyva. Kimaradt a móríci hagyományok ápolására és továbbfejlesztésére vonatkozó utalás, kimaradt az előszó megírásának időpontja: *1950 augusztusa*.

A szökevény-beli esszé írásakor ez a kihagyott előszó s ez az időpont bizonyára még ott motoszkált B. Nagy tudatában – s ezért sincs ott szó se sikerről, se 49-ről, se arról, hogy az *Oszlopos Simeon* kisregényváltozata után közvetlenül született volna a *Gál János útja*. A két, „tökéletesen más világú” regény (B. Nagy, 1969:132) szoros kapcsolatba állítása, egymásra vonatkoztatása, a dilemma fölvetése – hogy következhetett a Simeonból a Gál János? – és a feloldása – a gyökeresen újnak, a szakításnak a hirdetésével – kétségkívül *A szökevény* nyomán megindított 62-es vita „érdeme”!

Volt róla szó: a vitakedv a gyűjtemény és nem az életmű alapján serkent fel – B. Nagynak, a szerkesztőnek az „önkénye” így ütött

vissza B. Nagynak, a tanulmányírónak a fejére. Nem kerülhette meg, hogy ne feleljen a – hamis – kérdésre, hogy ne hárítsa el a vita legsúlyosabb vádját, miszerint a muszáj-szeropjátság kétes és kínos processzusa kezdődött volna a Gál Jánossal. A védő még Sarkadi személyes életéből vett motívumokat is fölhozott érvként, de most már azt magyarázandó, amit kritika nélkül átvett vitapartnereitől: miképp állhat Kis János történetének tőszomszédságában a Gál Jánosé. És már ő is abból indult ki, hogy csupán „néhány hónap” választja el egymástól a két művet – feledve, hogy korábban, a *Sarkadi Imre emlékezetében* 1949 (!) októberét, Dömsödöt, a jéghideg Duna-vízbe való ugrálást, az első termelőszövetkezetekről szóló filmforgatókönyv írását még úgy idézte, hogy „készült” – készült csupán, nem pedig elkészült – a *Gál János útja*. (B. Nagy, 1966:131) Az *Élő irodalom* Sarkadi-pályarajzában egybecsoszónak hónapok, évek: 1949 nyarára már nemcsak a forgatókönyvírást teszi, hanem a Gál János publikálását is. A megjelenését, s nem a megírását – ami hangsúlyos „tévesztés”.

Szerintünk semmi sem indokolja a feltételezést, hogy máskor született volna a bevezető és ismét máskor maga a regény, mi több: hogy hónapok, sőt egy teljes év választotta volna el a „kettőt” egymástól. Az *1949-es keletkezésű írások (Száz éve Segesvárnál, Két malomkő között, A pohártól a traktorig, Pihenő stb.)* szemléletéből – láttuk – éppen a kiküzdött harmónia, a megszenvedett vállalás, az újnak az igenlése hiányzott. A „két malomkő között” őrlődés, a taktikázó tétováság ott még az ábrázolás középpontjába kerülhetett, főhőssé léphetett elő a kétkulacos figura, a „lágymosó ember” – Sarkadi nem jutott még föl arra a szemléleti magaslatra, ahová a Gál Jánossal érkezett, s ahonnan mind egyértelműbben ítélte meg a húzóó óvatosságot, a tutyimutyi önállótlanyságot.

Az *1950-es keletkezés ellen* szólhat az a tény, hogy a regény az esztendő végén már meg is jelent. Augusztustól novemberig roppant rövid az átfutási idő –. Hogy egy könyv három hónap alatt elkészülhetett, példák sora bizonyítja. (Márkus B., 1981:98)

Ezek egyáltalán nem zárják ki, hogy az 1950 végén megjelent *Gál János útját* Sarkadi ugyanez év augusztusában fejezte volna be. Inkább az látszik bizonyosnak, hogy B. Nagy László az emlékezetére hagyatkozva előbb rossz évszámot írt a regényhez, majd nem ellenőrizve memóriáját, erre a tévedésre koncepciót épített.

Egyetlen év „elírása”, „eltévesztése”, és a szabálytalan pályarajzot máris *szabályosra*, a rendhagyó sorsot átlagosra kerekítette le az esszéíró! Pedig milyen átéltséggel beszélt, milyen hitelesen a szabályok vonzásából magát mindenáron kivágni igyekvő, a szokványokat felrúgó barátról! Kis János szavaival szólva: micsoda széles margót gondolt e kivételes egyéniségnek, a margókon való ugrándozás mekkora művészi szabadságát! – s amikor szembe találkozott a Gál János útjára lépő Sarkadival, még őelőtte sem rémlett föl: az írónak ebben az utazásában is lehet szabálytalanság.

Az 1950-re datált Gál János-történet így nem szolgálhat bizonyítékul a vádra – Czine Mihály megfogalmazásában (1981. I:550) –: egy jó szándékú polgári író lelkes vendégszereplése ez – a szocialista irodalomban. Alkalmatlan rá, hogy szorosán a fordulat évéhez kötve, sejtessen-sugallja az író (pál)fordulását, hirtelen, elhamarkodott választását. Mindazt, ami ellen B. Nagy László erős meggyőződéssel harcolt. Ám vívás közben bevált sablonhoz folyamodott: az 1950-től 1953-ig tartó esztendők lényegi természetlenségéről beszélt – mintegy „igazolta”, hogy az ötvenes évek legelejének öncsonkító volt az irodalompolitikája. A személyi kultusz politika- és irodalomtörténeti periódusához igazította – az effajta korszakolást, korlátok közé szorítást nehezen tűrő Sarkadi-életmű egy darabját.

A pálya kivételes jelentőségű és szépségű alkotásának meg is adta és vissza is vonta a jogát, hogy – születésében is kivételes lehessen. Az egészet, pálya és életsors ritka, már-már idillbe illően harmonikus pillanatának szülötteként ismerte el, ám kihordásának igazi idejétől, a „terméketlen” ötvenes esztendőől megtagadta a „termékeny pillanatot”. Esélyt sem igen adott, hogy a *Gál János útja* az újjászületés regénye legyen. Az újjászületését, amikor az író kiszabadul a mitikus erők, végzetes elrendelések vonzásából, de leveti magáról korasematizmusának terhes nyűgeit, koloncait is – amikor nemcsak a tartós vereségek szorongásaival, de a könnyű győzelmek derűjével is leszámol.

KÍSÉRTETJÁRÁS SZIKESEN: A KOMIKUM PRÓBÁJA

A Gál János útja és a következő elbeszélés, a *Kísértetjárás Szikesen* egyazon lendület szülötte: Sarkadi „új életénck” elszántságáé és reményéé. A személyes sors kivételesen kiegyensúlyozott helyzetében, a magánéletnek szinte már idilli pillanatában fogantak. A megtalált család örömétől, a megtalált munka önbizalmától erősödtek. A majdnem egyszerre vállalt férji és apai szerep feleségében a társra, mostohafiában a „kis barátira” találást jelentette; a családfenntartás felelősségét. A Gál János az író jó útra lelésének ígéretét, kedves szavával: a „főmű” megalkotásának hitét táplálta benne. A „tanulni, dőgozni kell az embernek, nem hencegni” felismerése, önfejelemre intő meggyőződése éltette.

A „tudnom kell, hogy feladatom van nékem” eltökéltsége. A Gál János befejező sorait idézve: örülni tudott családnak, munkának, „meg mindennek”; a széllel támadt versenyezni kedve.

Belső készítés a komikumra

A *Kísértetjárás Szikesen* is mintha versenyben íródott volna. Születésének tanúi legalábbis így érzékeltetik. Azt a benyomást keltve: emlékezetesebbnek tudják az alkotás módját, körülményeit, mint magát a művet. „Kedvvel, mosolyogva hozta össze pár nap alatt” az író – a feleség szerint (ld. Hajdú, 1973:73); Szeberényi Lehel meg egyenesen úgy tudja: a munka csupán „egynapi gépuskaropogást”, azaz gépelést igényelt. (Szeberényi, 1972:1283)

Ami önmagában véve csak a tempót minősíthetné. Nem magát a művet. Hiszen ahány ismerős, kolléga, barát, annyi csodálkozó-elismerő emlékezés: Sarkadi csaknem olyan gyorsan tudott gépelni, mint ahogy gondolkozott; gondolatai együtt pattogtak az írógéppel; feledhetetlenül, mint az őrült, úgy gépelt. (Cseres, 1971:358, Horvai, 1981:63) A „leggyorsabban gépelő magyar író” – ahogy Cseres Tibor nevezte – akár egyetlenegy nap, különösen pedig néhány nap alatt könnyedén papírra „géppuskázhatta” az ötven oldalnyi elbeszélést. Ez a kurta alkotásidő éppúgy tanúskodhat erőfitogtatásról, siető szertelenségről, a téma, az írás könnyelmű, komolytalan felfogásáról, mint az alkotói fejelem roppant összpontosításáról, a tények, események, személyek hirtelen összefüggésbe kerüléséről, a lényeg gyors „megvilágosulásáról”, a felszínre törő élménynek ha nem is egyetemes szerepéről, de személyes fontosságáról. Jó művek születtek így – az író nem egy tiszta, alig javított novellakézirata tanúskodhat róla –, ám Sarkadi abból sem csinált lelkiismereti ügyet, hogy gyors megrendelésre felszines, elnagyolt – ahogy maga nevezte – „mindenfélét” írjon: „kecskedramái” ékes bizonyosságai ennek. (Levelck, 1981b:21) Az önkínzó igényesség és a könnyed igénytelenség váltott vagy egymásba nyúló szakaszaiként is tagolható Sarkadi-pályán a *Kísértetjárás* az önéletrajzban is említetlen marad, bizonyára csekély jelentőségének következtében.

E periódus Sarkadi-művei közül a legkevésbé rajta mutatható ki közvetlen Móricz-hatás; de az is „egyedülálló”-vá teszi, ami viszont mindenekelőtt jellemzi: a humora.

Szoros összefüggés látszik az életrajzi tények, az alkotómódszerek és az esztétikai minőség között? Nemcsak a rövidre fogott alkotásidő jelezte a szerző felfokozott lelkiállapotát, szinte lírai hevületét. Ezek jelenlétét, meghatározó voltát bizonyította a komikus ábrázolás is. A tegnap még az Oszlopos Simeon-i kételyekkel, a kiüresedéssel, a nihillel, a cinizmussal is birkózó Sarkadit annyira lekötötte és elfoglalta személyes élete jó értelmű változásának érzése és gondolata, hogy most éppen ez az elégedettség, ez a boldogság juttatta közel a közösségi élet iránti közömbösség, érzéketlenség állapotához. Az ő lobogóját is fényes szellők fújták, s nem észlelte a veszélyt, hogy arcul csaphatja a zászlórúd: ez a nyugodtság, kiegyensúlyozottság is közel vitte a derűhöz, a humorhoz. Megteremtődtek számára a komikum kialakulásának Bergson felsorolta fő feltéte-

lei (1971:37): kikapcsolódtak mintegy az érzelmek, az értelem fölüllemelkedett az élet dolgain, a társadalom változásain. Tudomást vett róluk, megmérte őket, anélkül, hogy minden mozdulásukkal együtt rezdült volna. A komikum – paradox módon – így lett közösségi jellegűvé; az önmaga érzelmeivel szűk körbe zárkozó lélek a „többi értelemhez” szólásnak ezzel az ugyancsak Bergson emlegette feltételével szüntette meg önmaga elszigeteltségét. Nem indult fel a külső világ, a társadalom, a közösség ellentmondásai, konfliktusai, *osztályharcai* tapasztaltán – mintegy kisebbitő, jelentéktelenítő, békéltető szándékból is: nem élezni, hanem feloldani, csendesíteni igyekezett őket. Jelezték a Gál Jánosban az „intézményesített” kulákgyűlölet csitítására kieszelt elbeszélői fogások: Sarkadi tisztában volt vele, hogy a falura nehezedő nyomásért nem lehet csak a kulákokat okolni; igazságtalanság a mezőgazdaság, sőt az ország elmaradása miatt őket kiáltani ki főbűnösnek.

Az igazságtalanságoknak, ésszerűtlenségeknek ez az érzékletes rajza is bizonyosság: Sarkadi szemléletében adva volt a komédiaírás egyik lehetősége, a kívülálló írói magatartásé. Megfelelt a történelmi anakronizmusról mint a komikum forrásáról szóló marxi tételnek.

A kor praktikus gondolkodása, uralkodó politikája, hatalmi gyakorlata azonban magát az osztályharcot múltba utaló, attól derűsen megválni szándékozó szemléletet minősítette – egyértelmű keménységgel – történelmi anakronizmusnak. A konstruált perekkel, az ellentétek mesterséges szításával épp a legjelenebb jelennek, a legmaibb mának nyilvánította ki, amitől Sarkadi mint a múlt, a tegnap egy darabjától vett volna búcsút: a véres osztályharcot. Az irodalompolitika fórumán megvilágosodott Schiller tézisének értelme és igazsága: „Nem a terület, melyből a tárgyat vették, hanem a *fórum*, amely elé a költő azt hozza, teszi *ugyanazt* tragikussá vagy komikussá”. (Idézi Mészáros, 1954:47)

Külső késztetés: közérdekű és közérthető irodalmat!

Tragikum vagy komikum? A művészetpolitika az irodalom tükrében a „felszabadult munkás és boldog” életet, az „új, bizakodó, vidám, fiatalos, erőt sugárzó” nép arcát kívánta látni. Nem az élcelődő, az egésznek görbe tükröt mutogató, hanem „az örömtől elfúló, meg-megbicsakló hangú” krónikásokat dicsérte-követelte. (Horváth, 1950:251) Azokról a pozitív hősokról óhajtott fényképet látni, akik a felemelkedést példázhatták, a jelszó – „felső határ az égbolt” – valóra válását. „Az új szocialista drámában – hangoztatta Révai József (1951) – a Fortinbrasok nem végszóra jönnek, ők a főhősök az első felvonástól az utolsóig.”

A közösséghez tartozás mindent legyőző érzése, a „viszony minden ember között baráti” hite egyaránt kizárta, hogy igazi, mély konfliktusok keletkezzenek, vagy hogy szánivalóan nevetéssé válják az egyén. Sem igazi tragikus, sem igazi komikus érzést nem volt mi keltsen. A szélsőségek hiánya, az emberi jellem-minőségek ellentétes értékeinek középre szorítása – a középszerű, az átlag uralmához, hamis heroizálásához vezetett. A hamis hősieítés, az egyes ember és a társadalom folytonos fejlődésének tévhite, a valóság mitizálása egyenes következménye volt annak a romantikus koncepciónak, hogy nem azt kell ábrázolni, ami van, hanem, ami lesz. Hogy mi lesz, az viszont az e koncepciót duzzasztó hit szerint egyesegyedül az egyén öneszméletétől és öntudatától függött.

Ez az öntudatra alapozó célképzet és jövőhit taszított magától minden humorizáló-ironizáló kételyt, minden konfliktusos válsághangulatot. Ezért sem született igazi komédia vagy tragédia ekkor. Pedig – az előbbi műfajnál maradva – a komikum eszközeire emlékeztetett maga a módszer is: valaminek, tudatosságnak, öntudatosságnak az elszigetelése és kinagyítása. Az elméleteknek is volt valami „karikaturisztikus” jellegük (Hermann, 1970:462); a cél felé törő buzgóságnak és jószándéknak is „egy árnyalatnyi vígjátéki színezete”. (Hubay, 1950:49) A jó, a helyes cselekvés felismertetésének, a „fejlődésre” való serkentésnek adekvát műfajként kínál-

kozott továbbá a könnyedebb hangú, humoros hatású, nevelő célzatú példázat, tanítómese is.

Az irodalompolitika azonban a „demokratikus színvonal” elérését lebegtetta a szeme előtt; a „közérthető és közérdekű” irodalomét. A komikus ábrázolás, a példázat, a tanmese lényegi ismervét: az áttételes beszédet, a metaforikus szót, a kétértelműséget egyszerűen erkölcstelennek kiáltotta ki. Nyílt, egyenes, következetes pártosságot sürgetett. Leninre hivatkozva harsogta: „átkozott ideje az aesopusi beszédnek!”, véget kell vetni a ravasz „rabszolganyelvnek”! (Horváth, 1950:182)

Ez a szemlélet mind szűkebb körökbe szorította vissza a hibák ábrázolását. A bajok helyett az esetlenségeken, súlyos tévedések helyett megbocsátható botlásokon óhajtott mulatni. A társadalom nem, csak az egyén lehetett mulatságos. De itt sem mindenki. Aki kitartóan a „jövőbe tekint”, az sohasem, csak aki – az akkortájt divatos jelszó szellemében – a múltjától válik meg, nevetve. Az időszak feltáratlan és hozzáférhetetlen „kecskedrámáiban”: népnevelő céllal íródott egyfelvonásosaiban, jeleneteiben ez a fajta humor buzgott.

A kisparcellák történetei, a vándorló mezsgyekövekről, az elszántott barázdákról annál inkább mulatságosak voltak, minél inkább a közös gazdálkodás nagyparcellái lettek a darab boldog befejezésének színhelyei. „Szervezők, irányítók, ilyen-amolyan felelősök neveltették városi hallgatóikat a kollektivizálás groteszk történeteivel – emlékszik Sütő András. – A nagy történelmi kísérlet alanyai olyan drámát éltek át, amely felülről-kívülről nézve humorosnak tetszett, következésképpen mellékesnek is a valóságos drámák színterein. (...) Oly erősen hittük, hogy a közös gazdálkodás minden falusi dolgozót kiránt a nyomorból, hogy a kapálózást, a tétova útkeresést valóban komikus csetlés-botlásnak láttuk.” (Sütő, 1979:10)

A múlttól való önkéntes vagy kényszerű megválásukon nem a parasztok nevettek – teszi hozzá Sütő, azt sejtetve, hogy a neveltető író nemcsak önnön erős hitének rabja, de a hatalom eszköze is volt. Vagyis az örömtől elfúló ódai szárnyalás magasából nem a hatalommal való szembefordulás, nem a dezillúzió érzése és szándéka eresztette lejjebb a hangot. A lelkesedés nem csökkent attól, hogy a hangszín változott. A humor új megszólalási formáit nem

az eszmei, hanem a művészi igény kereste. Juhász Ferenc 1952-es védekezése is erről tanúskodik: szándéka volt „humorban, színben (...) elég szegény költészetünket gazdagítani egy vidám elbeszélő költeménnyel”. (Vita irodalmunk helyzetéről, 1952:63)

Elvéve mutatkozik még ekkor valaminő társadalomkritikai szándék, eszmei korrekció. Mintha erre az időszakra nem volna érvényes Tóth Dezső megállapítása: „a mindenkori hatalommal szemben viszonylag legnyíltabban mindig a komikum nyelvén lehetett fellépni” (idézi Julow, 1982:268). A humor megnyilatkozásának ez idő tájt leggyakoribb műfajai, az anekdoták és a mesék többsége nem a hatalommal szemben, de a hatalom oldalán sorakozott fel, és a hatalommal egyet nem értők rovására nevetettet. Az anekdotára és a mesére jellemző laza kompozíció, a történet-bonyolításban a kivételcs, a szokatlan, az önmagának ellentmondó vagy az öncélúan s enyhén groteszk kedvelése, a furcsálkodó s egyben elnéző komikusság (Julow, 1982:273) tompította ugyan itt is és most is az osztályharcos jelleget, súlytalanította a konfliktust. Ez azonban nem annyira a műfaji sajátosságokkal, mint inkább az időszak általános jellemzőivel függött össze. A „konfliktusvita” hozza felszínre 1952-ben: az összeütközések határfokának csökkentése, a drámai hév mérséklése, a „konfliktusnélküliség” a periódus egészének jellemzője volt.

Ha nem vonható is kétségbe Tóth Dezső állításának általános igazsága: eszmei-tartalmi jelentősége van és éppenséggel politikai vonatkozásban annak, hogy valamely társadalmi konfliktus súlyos, komoly vagy komikai fekvésben fogalmazódik-e meg – ez az ötvenes évek elejére vonatkoztatva mégis csak korlátozott értelemben használható. A „nehézségek arra valók, hogy legyőzzük őket” jelszava, a „mesék valósággá válnak” hite: a „konfliktusmentesség” miatt.

Az új élet új konfliktusai a maguk élességében sem a mese, sem az anekdota műfajában meg nem fogalmazódhattak. Az érdeklődés ezért is fordulhatott eleve ezekhez az évszázados vándorműfajokhoz: motívumokat próbált felújítani, toposzokhoz nyúlt, közhelyeket fogalmazott át. Aktualizált. Ha a kritika úgy vélte, nem eléggé nyilvánvaló ez az időszerűsítés, akkor a kispolgári irányzatok újjáéledésének veszélyét festette. Az osztályharcos szemlélet megakadályozta, hogy a harc résztvevői egyformán a komikum tárgyává

legyenek. Az egyik oldalon, a maradiság pártján állók a gúny, a szatíra durva ítéletére is érdemesítették, a haladás hívei viszont még az enyhe iróniának is ritkán voltak a szenvedői. A megsemmisítő fölény érzését csupán az előbbi tábor válthatta ki. Az utóbbi – Schiller felosztását használva – nem hogy egy komoly vagy büntető, de még egy derűs szatíra szereplőivé sem léphetett elő. (idézi: Mészáros, 1955:69) A szerzői szemlélet miatt eleve ketté szakadt így az ábrázolandó világ, lehetetlenné téve az egynemű ábrázolást. S lehetetlenné, hogy a szektás pártosság szolgálatába rendelt műfajok a neveltségesség tárgyává tegyék – önmagukat is. Kiürült formáikat, elkoptatott szerkezeti elemeiket, kifakult motívumaikat, stílusuk megszokott fordulatait.

A jégvirág kakasa és a Megbékélés

Aki megkísérelte mégis, hogy műve egészét humorisztikusra hangolja, az mindjárt „öncélú”-nak minősítették. Juhász Ferenc következetesen a komikum törvényei szerint alakította *A jégvirág kakasát* – súlyos elmarasztalás járt érte. Nagy Sándor *Megbékélése* csak a stílus felszíni rétegeiben s ott is következtelenül érvényesítette a humort – és Sztálin-díjat kapott. Pedig mindketten *A helység kalapácsához* kapcsolódtak. Juhász az egészhez, programosan – írói magatartását „felelőtlen”-nek bélyegezték (Gimes, 1952:10); Nagy Sándor ötletszerűen ragadott ki egy-egy almanachlírás fordulatot – s ő lett „a reszpublika érdekeit” szem előtt tartó író. (Urbán E., 1952)

De Juhásznak mint *A Nap és a Hold elrablása* című mese szerzőjének is azt kellett tapasztalnia, hogy minduntalan visszaparancsolják a humor birodalmából. „A mesékről olyan megrovóan beszélnek velem az elvtársak” – panaszkolta az Előadói Iroda 52-es vitáján. Arról nem beszélt, azért rótták-e meg, mert úgy vélték, a minden napok valósága elől menekült a mesék birodalmába, vagy mert mások is rákaptak a mese, a vidám, anekdotikus történetek írására.

Juhász maga öt mesére kötött szerződést; Illyés 1953-ban a *Hetvenhét magyar népmesét*, egy évre rá *A csodafurulyás juhászt*, Kolozsvári Grandpierre Emil ugyanakkor majdnem „ugyanezt”: *A csodafurulyát* adta ki, előtte meg *A csillagszeműt* – s akkor még nem volt szó az *Erős Jánosról*, Gáli József mesejátékáról, Urbán Ernő *Tuskó Danijáról*, aztán *Az eltűszentett birodalomról*, Török Tamás művéről, Rideg Sándor novelláskötetének, *A tükörszívű huszárnak „új meséi”*-ről.

Hogy a kritika mennyire tartotta magát Horváth Márton „korszaknyitó” cikke, az *Író-diplomaták* előbb idézett intézéséhez: legyen vége az aesopusi beszédnek, a kétértelműségnek – az kiderült Rideg meséinck fogadtatásakor is. *A Kapanyányi Monyóban* és *A gyalogjáró püspökben* a csodás elemek szerepét kifogásolta: „menynyivel realisabb, konkrétabb, hatóbb lenne, (...) ha a társadalmi igazságszolgáltatáshoz nem a madarak nyelvének megértése, és a mesebeli kincs nyújtana segítséget”. (Pándi, 1950) A konkrét, realis témák elszalasztásától féltették Kónya Lajost, a *Szép Anna lakodalma* című verses elbeszélés szerzőjét is. A koreai háború kitörése idején miért nem békeharcos költeményt írt, miért „időtlen” mesét? – vonta kérdőre Kuczka Péter az *Irodalmi Újság* legelső számában. Pedig ez az időtlenség legfeljebb annyiban volt igaz, hogy Kónya ajánlása így hangzott: „Phaedrustól hallottam mesémet” – különben nagyon is aktuális küzdelem állt a közép-pontban: egy kuláki és egy szegény legény Annáért vívott küzdelme. Igaz ugyan, hogy ezt a harcot a szegény Tar Bálint számára dönti el, „ő” az, aki „okosabb” a gazdájánál, s a lakodalmi menetből Bálinthoz menekíti Szép Annát. A kritikának a számára igazságtévő szerepbe állításával mégsem lehetett baja. Nemcsak Tamási Áron szép novelláját (*Himnusz egy számmal*) idézte ez az eljárás, megoldási mód, hanem az időszak legmagasabbra értékelt elbeszélését, a *Megbékélést* is. Az alapszituációjukat tekintve ugyanis lényegtelen a *Szép Anna* és a *Megbékélés* eltérése: amit amott egy számar, itt egy ló végzi el: igazságot szolgáltat. Amott Tar Bálint és Anna a számartól tanulta meg – a költeményt idézve –, „hogy avatkozzunk aktívan sorsunkba”, „Döntsd meg magad sorsod korlátait”. A csaci rohogott ott „Hangosan iázva (...) a szép végkifejlés felé” – itt a Táltos nevű ló kényszeríti ki Hajdú István egyéni gazdának a téeszcsével való megbékélését. A Sztálin-díjas műből

citálva: Táltost „néha elfogta lósorsának szomorúsága, ilyenkor világotát borította el, csökönyösödött”, s egy ilyen szomorúbb pillanatában úgy elragadta gazdáját, szekereit, hogy meg sem állt a téeszcsé takarmányban gazdag istállójáig, ahonnan aztán nem volt hajlandó mozdulni egy tapodtat sem.

Ezt az anekdotikus történetet a *Megbékélés* helyenként Petőfi komikus eposzában modorában adja elő, helyenként viszont a leírás realista részletezését, a lélekrajz hitelességét, a mélyreható jellemzést tűzi ki célul. Stílusegyveleg áll így elő, ilyen leírásokkal és jellemzésekkel: Bari „a termelőcsoport csikainak abrakolója”, Juhász Kálmán csoportelnök „búbos képe-közepétől fanyari szájáig szaladt két határozott ránc”; előbb úgy tűnt, „teljesen beleszáradt a bosszú: ez már egyenest a gyűlölet kínhegedűje”, utóbb viszont „a buzogó szeretet forrása megfakadt benne, s kicsordult szemegolyóhisán a könny”.

Látható: Nagy Sándor alkotása a stílus dolgában *A jégvirág kakasával*, anekdotikus magvát tekintve pedig a *Szép Anna lakodalma*val tart közlebbi rokonságot. A különbségük pedig abban ragadható meg, hogy mind Kónya Lajos, mind pedig Juhász Ferenc alkotása következetes saját választott műfajához, a *Megbékélés* viszont nem az. Ami a három mű hivatalos elismerésének különbségeit korántsem befolyásolta. A Schiller idézte fórumról bebizonyosodott: *ugyanazt* nemcsak tragikussá vagy komikussá tudja tenni, hanem képes különbözőképpen értékelni is. A hatalmi célok direktebb követése, tételesebb-időszzerűbb megfogalmazása szerint. Mert nem az esztétikai megformáltság, az egyneműsítés döntött. És nem is a valóságfeltáró erő, a „teremtett világ”-nak a tapasztalati valósággal való szorosabb egyezése.

A *Szép Anna lakodalma*, *A jégvirág kakasa* ugyanis csak részben támasztja alá azt az anekdotával és a mesével kapcsolatos vélekedést, hogy a népi igazságok kimondására való alkalmasságuk miatt fordultak volna hozzájuk a szerzők. S bár igaz, amit a magyar irodalom „nagy anekdotázó”-járól szóló Király István-monográfia tárgy, hogy ott állt ez a műfaj a realista elbeszélő irodalom bölcsőjénél (Király, 1952:87) – most nem a realizmus felé vonta az írókat, a valóságos gondoknak nem a felfedezését, hanem az elleplezését segítette. „Átsiklatott” az észlelt problémákon, ahogy ez Mikszáth esetében is történt. Vagy ahogy ezt az időszak nagy

anekdotázójának, Illés Bélának a munkái tanúsítják. A komikai-anekdotikus hangvétel a rosszul felfogott pártosság és nem a népi-ség szolgálatába szegődött. A kettő diszharmóniája: komikumba kíváncsozó valóság.

Pamflet? Mese?

Érzékelték Sarkadi ezt a diszharmóniát, amikor vidám művébe fogott? A *Kísértetjárás* valóban rejtett vita, polémia, bírálat volna? Hajdú Ráfis műfaji megjelölése – pamflet – legalábbis erre céloz. (1973:73) Anélkül, hogy fogódzókat adna: mitől s miben gúnyirat Sarkadi műve; miket, kiket gúnyol ki s milyen eszközökkel. A monográfus kategóriájának esetleges érvényessége mellett szólva Kolozsvári Grandpierre Emil különös tanúidézhető. Mesésen színes emlékezetében a pamflet nem mint műfaj, hanem mint műsorfajta jelenik meg; az ötvenes évek legelejének divatos formájaként említi. (1981a:13.) Néhányan – mondja – szokatlanul bátor hangon bírálták egymást, a vezetőket, a minisztériumot. A szeánszok résztvevői között ott voltak annak a *Művelt Nép* Kiadónak a dolgozói is, ahol Sarkadi 1950-ben állást kapott: ilyen alkalomra készült volna a *Kísértetjárás*?

A föltételezést megengedi a mű már a címével is. A politika éberségre intett; a mindig, mindenhol jelenlévő ellenséggel fenyegetett – Sarkadi pedig „kísértetjárásá” törpítette a veszedelmet. Hol van ez a gyerekes-kócos ijesztgetődsdi, ez a szellemalakokkal játszadozás, ez a borszeszegetős rémisztgetés, ez a lepedős mese a korszak irodalmában ábrázolt osztályharc véres összeütközéseitől, gyilkos veszekedéseitől, kazalgyújtogatásaitól? – kérdezhetnénk, ha a *Kísértetjárás* párját a realista regények, a társadalmi rajzok között keresnénk mi is, miként az egyetlenegy (!) napi kritika tette

(Hunyady, 1950); ha Móricz Zsigmond valamely művét vélnénk itt is ihlető forrásnak, és nem Petőfit, *A helység halapácsa* elbeszélőjét, kit „földöntúli izék földöntúli izékbe avattak”; ha nem gondolnánk, hogy a Petőfiével azonos szellemű, ám ellentétes irányú travesztia a *Kísértetjárásé*: amott Erzsók asszony ötvenöt éves bájaiért zajló vitézi csetepaté kap (víg)eposzi külsőt, emitt a „maradiság felszámolásáért”, az „ország felvirágoztatásáért” folyó osztályharcos küzdelemre borul a kísértetjárás leple. Ha Hajdú Ráfissal együtt hinnénk, hogy a művet „a népnevelő, harcos politizáló szándék teremtette”, nemigen láthatnánk Sarkadi törekvésének az efféle harcosan politizáló felvilágosító írások parodizálását, kifigurázását is.

Mert lényegében ennyi a mű cselekménysora: Bodor Fridolin, az „aranyszájú” és bővérű pap felbuztatja Sóvágó János kulákot, hogy krétával keresztet rajzoljon a párttitkár, a békevédelmi bizottság, az MNDSZ és a termelészövetkezet elnökének, Köröskenyinek, Forgó Marcinak, Asztalosné Kapusi Juliskának és a DÉFOSZ-titkárnak, Tóth Mihálynak a kapujára. Majd amikor a keresztet felírását a falusi babona a kísértetek megjelenésével hozza összefüggésbe, Sóvágó vérszemet kap, és most már kuláktársával kettesben „kísértik” a falut, lepedőbe bújva, a hamari lelepleződésig.

A nevetetés, a kifigurázás a meghatározó írói szándék. A „földöntúli izékről” s a bennük hívókról szóló mesélés. A választott pozíció – noha a gyermektegy történethez tudákos ez a fogalom – leginkább a naiv mesemondóéhoz – a Kolozsvári Grandpierre említette „pamflet” előadójáéhoz? – áll közel. A fordulatokat az elmondás ideje, helyszíne szerint is változtató, rögtönző, a történet folyását betétekkel, szándékolt ismétlésekkel, nagyotmondásokkal is irányító „narrátor” a „No, ha már...”, a „No de mindegy”, „Na most” sajátos, az előbeszédet idéző szófűzéseivel lendíti előre a cselekményt. És az „isten tudja, mi lett velük azóta”, a „De ne vágjunk a dolgok elébe”, a „nyilván nemcsak eddig tart ez a história. Következik itt még sok cifra egyéb is. Ki tudja, mi” elbeszélői fogásaival tartja ébren a kíváncsiságot. Hogy aztán egy falusi kisbíró pletykás jólértesültségével dobolja ki Szikes lakóinak véleményét. Az egyik alak „ugyan azt mondja”, „de a felesége azt mondja”, a másik meg már „egész másképpen beszélt”: az események monoton menete, a mesemondó földhöz tapadtsága, tényekhez ragaszkodása talán az egész történet dokumentumszerű hitelességének

illúzióját lett volna hivatva érzékeltetni. Kialakítani azt a fikciót, mintha az egész mű néhány jegyzőkönyv „bővített változata” volna.

Mesei titokzatoskodás; tényszerűsége törekvés – e két pólus között helyezkedik el az elbeszélői álláspont. Mind ezt, mind pedig az elbeszélői modort tekintve azonban nagyon is szükséges az óvatos fogalmazás: a *Kísértetjárás*sal kapcsolatban sem következetesen érvényesített mesélői-krónikamondói vagy dokumentumfogalmazói stílusról, hangnemről, sem pedig szilárdan rögzített nézőpontról nem lehet beszélni. A mű távol van az egységes átformáltság speciális esztétikai értékének megvalósításától. Néhol csak bizonytalanságban hagy: az írói henyesség, sietés, felületesség következménye-e vagy a jegyzőkönyvmásolás írói fikciójához tartozik a sok tévedés, pontatlanság, pongyolafogalmazású mondat. Kapusi Juliska kétszer hall „először” a kísértetekről; kétszer megy „először” a párttitkárhoz; aztán: egyszer a herében, másszor meg a lucernásban sárgállik föl ugyanaz a bűnös aranka. A mesélő hangtól idegenek a több helyen feltűnő direkt politikai utalások, kiszólások; a peckesen járó, nem parolázó kulákról vagy a félszeg újgazdáról, Bacsó Jánosról brosúraízűen beszél, mintha nem a túlzás, nagyítás, nem az elrajzolás, hanem csak a szürke rajzolás volna a célja. Ennek a szürkeségnek, a könnyű rutinnak köszönhetően sok figura árnyalatlan marad. Több alakot mozgat, mint amennyit – terjedelme miatt is – jellemezni, helyzetbe hozni képes.

A tettetetten is együgyű mese igazi hősök nélkül nem juthat el az igazságszolgáltatásig, a mesei igazság beteljesüléséig. „Nem a jó győz, megdicsőül, a rossz pedig elbukik, megbűnhődik” boldog végéhez vezet el az író. Pedig a két tábor szembeállítására erre adhatna alkalmat: a leleményes és bátor Köröskenyivel, a párttitkárral az egyik oldalon, a másikon viszont a naplopó, más munkáján hízó pappal és kulákkal. A *Kísértetjárás* inkább „a hiszékeny ember ráfizet, póruljár, a csaló meg lelepleződik, felsül” példázata.

Az elbeszélés merészsége, szokatlansága épp abban van, hogy egyaránt kíméletlen a pappal, kulákkal és a párttitkárral szemben. Sőt, a végelszámolást nézve mintha az utóbbit fricskázná erősebben. A befejezés az egész kísértethistóriát mint egyszeri „szenzációt” említi; nincs azon, hogy valamiféle harcosszándékból politikai esetté, a „bűnösök” szigorú elítélésével örök memontóvá dagassza föl a puszta érdekességet. A papot egyszerűen eltünteti a mese

színterétől. A tanulságok levonásától, a direkt népneveléstől ódzkodó írói igazságszolgáltatás pedig ha tanul a korabeli receptekből, akkor legalábbis a börtönablakon kukucskálatná ki. Vagy a bíróságon mutatná vigyázállásban. Sarkadi azonban azt mondja: „ennyire nem érdekelte már az embereket” Bodor Fridolin sorsa. És a kulákoké sem! Pedig őket – ugyancsak a korszak irodalmának szokásos sablonjai szerint – még legalább az arankaügybe belekeverhette volna a könyörtelen osztályharcos szempont. A szabotázst szagoló Köröskenyi kideríti ugyan, de nem hozza a „jegyzőkönyv”-olvasó tudomására, miért arankás a termelőcsoport lucernája vagy heréje – ehhez azonban Sóvágónak már nincs köze. Az újabb szenzáció, Szikes első helyre kerülése a járási terménybegyűjtő versenyben Bodor Fridolin és Sóvágó János közös reakciós akcióját jópofa csínytevéssé fokozza le.

Takarja a jótékony feledés homálya Köröskenyi alakját is; az egyszer volt, hol nem volt, talán igaz sem volt békés nyugalma idézze csak fel a példáját – somolyog az elbeszélő. Milyen is ez a párttitkár-portré? Egyszer az ösztönösen cselekvő funkcionáriust jeleníti meg, a „Hogy itt valaki beöltözzék kísértetnek, ezt már nem tűrhetem. Hanem várj csak vele holnapig” Pató Pálos ráérőségét; máskor az, amiről nem beszélünk, az nincs is bürokratikus szemléletét, a „Te nem hallottál még róla, Köröskenyi elvtárs? – Nem is akarok hallani róla” struccpolitikáját; majd a lázas semmittevéssel takarózót, a „Talán szervezzünk kísértetellenes bizottságot? Mikor itt a nyakunkon a békeügy, az ifjúsági szervezetek ügye, a ... – és itt beszédesek a pontok! – a könyvtárügy” központi utasításainak szajkózóját. Azt a pártfunkcionáriust mutatja, aki éppen abba a hibába esik bele, amibe az elődje: eleinte „semmiről se vesz tudomást, ami a faluban történik”, mégis folyton szabotázst szimatol, aztán pedig úgy kell figyelmeztetni: orra előtt az ellenség.

Az elbeszélés lehangsúlyosabb jelene ezt a rövidlátást veszi célba, akár humorosan-meseien túlzónak, akár realista hitelességűnek ítéljük a párbeszéd valóságtartalmát. Kapusi Juliska vágja Köröskenyi fejéhez a Szikcsen túlmutató érvényű jelenetben: „... a fél falu beszéli, meg hiszi a kísértetjárást, akkor édesmindegy, hogy te mit tudsz róla. – Mi az édesmindegy? – háborodik fel a párttitkár. – Hát talán a hazugságokra kell nekünk politikát építeni?

Mi! " A kérdés is, a válasz is ismerős a Sarkadi-életműből: főképpen a Kőműves Kelemen-változatokból. Bizonyítja, gondolati-eszmei-szemléleti szempontból mennyire szervesen illeszkedik még a *Kísértetjárás* is az életműbe. Kapusi Juliska válasza tehát: nem a hazugságokra kell politikát építeni, „hanem arra, hogy ne csak mi higgyük, hogy nincs kísértet, hanem más is”. Még egy kis igényű műben is intő szavak ezek: a tömeg, a „más” az öntudatosodásnak nem azon a fokán van, ahová a politikai beszédek, szónoki fordulatok-frázisok helyezik. „Szikes” lakói nem olyanok, amilyeneknek Köröskenyi hiszi őket, hanem amilyeneknek a tetteikben mutatkoznak: könnyen megtéveszthetők, megfélemlíthetők. Nem a kommunizmus kísértete járja be Szikest – a *Kommunista kiáltványt* citálva –, hanem a feudalizmusnál is ősbibb rendé, a tételes vallások előtti babonáé.

Egyetlen jelenet s nem a „műegész” sugallata ez. Az elbeszélői hang következetlen használata, az elnagyolt cselekményvezetés, a töredékes jellemrajz: az egységes átformáltság hiánya is okozza, hogy a *Kísértetjárás Szikesen* nem tud egységes hatást kiváltani. Bizonytalanságban hagy, mint Bodor Fridolint a nyelvhelyességi hibáira figyelmeztető okos rendőrőrmester: a pap „nem merte elhinni, hogy komolyan beszélnek ezek a derék emberek itt, arra meg gondolni rossz volt, hogy gúnyolódnak”!

Az ismertetett példák, így Köröskenyi jellemzése is tanúsíthatta: a gúnynak, de még inkább a szelíd iróniának, és elsősorban is a humornak jut kitüntetett szerep. Amit korábban az életrajzi tények, az alkotómódszerek és az esztétikai minőség összefüggéseiről, Sarkadi szemléletéről, komikumra készítéséről mondtunk, megerősíthetjük a művészi eszközök vizsgálatával is.

A *felnagyításra*, az ad absurdum fokozásra volt példa már a párttitkár megszállott ellenségkeresése, az, hogy a szabotázs „kivirágzását” gyanította a sárga élösködőben. *Akontraszthatásra* épül a pap cselekedeteinek leírása. Elmélkedésről, lelki megvilágosodásáról suttog az elbeszélő hangja, áhítattal növeszti föl a „nagy dolgokon tűnődő” Bodor Fridolin alakját, hogy rögtön kiderüljön: a pap legmélyebb töprengései közül való, hogy a vadszóló vagy a termőszőlő tart-e jobb árnyékot. *Amechanizálásban* bizonyos mozzanatok gépies ismétlődése *a félreértések* forrása: ilyen, amikor

Köröskenyi folyton letagadja a kísértetjárást, s amikor a pap és a szolgálóleány hancúrozását valaki a nagytisztelendő úr sátánnal való viaskodásának hiszi; a sátán létezésének bizonyítékát látja abban, hogy „bentről... kísérteties zaj üti meg a fülét, lábdobogás, dulakodás, nyöszörgés hangja”. Ugyanide tartozik Kállai Pálné esete, aki a kísértetben azt a Takács urat ismeri fel, akivel annak idején vétkezett, s izgalommal gondolja, hogy a kísértet ezt a szerelmeskedést jött most megismételni. A leggyakrabban a *rétegkeverés* és az *átvetítés* eszközeivel él. Ilyen a nyelvörkődő rendőr esete, vagy Börcsök Sáráé, aki – jellemkomikum forrása ez – annyira kiművelődött, hogy a „szolgálót tunikán rúgással fenyegeti”, a kocsist meg „az anyja piros csizmájába küldi”. Rengeteg példa idézhető a nyelvi komikum köréből, a magasztos és az alantas, az egyházi és a közönséges, a pártzsargonba való és a liturgiába illő szavak keveredésére, a frivol szójátékokra. „Délután a közzel törődik a nagytisztelendő úr, az este a magánéleté. Börcsök Sára aggódva figyeli, hogy ennek a magánéletnek mennyi köze szeretne lenni Zsuzsihoz”; a lány szívét egy „nagytisztelendő tenyér” tapogatta; Bodor Fridolin egy „ájtatos rúgást se sajnálna”; „ne álljon be ordítani a béke farkasai közé”; „megtanítja ő a kísértetet kesztyűbe dudálni”. A pap a részegen kísértetni akaró kulákról: „így idetámitani? Talán tisztességről sohase hallott még?”, végül fohászkodásáról: „ha az úristen ki akarja húzni ebből a csávából” és „Mit ér ez a nyomorult élet, ha még saját főzésű pálinkája sincs?”

Talán ennyi alapján is elmondható: nincs még egy írása Sarkadinak, ahol így buzogna a jókedv, ahol ekkora öröme volna a mesélésben, az olvasóval való incselkedésben, hősök és jelenségek kifigurázásában, ahol ennyi szellemes, ötletes nyelvi fordulattal, szójátékkal élne, s ahol annyire építene – igaz, nem túl eredetien – a helyzet- és jellemkomikumra.

A *Kísértetjárást* és a hozzá legközelebb álló két művet, a *Szép Anna lakodalmát* és *A jégvirág kakasát* változó mértékben ugyan, de éppen a stilizálás foka, a komikum esztétikai minősége különíti el azoktól a művektől, amelyek pedig az emberalakjaikat, a környezetüket, cselekményüket, főként pedig a motívumaikat tekintve igen közeli rokonok lehetnének. Mindenekelőtt az *Anikónén' felébred*, Sütő András elbeszélése, ahol szintén fontos

szerep jut két motívumnak, a „békeív” aláírásának és a „lüdére”-től való félelemnek. Se szeri, se száma a „falusi osztályharc” efféle ábrázolatainak, a kulákok és a papok ármánykodásait leleplező írásoknak, akár a nálunk mindmáig igen túlértékelt Asztalos István-regényre (*Szél fúvatlan nem indul*), Kovács György *Foggal és körömmel*, Szentiványi Kálmán *Bontakozó világ*, Gyárfás Miklós *Eltűnő múlt* című alkotásaira, akár pedig Sándor András írására (*Huszonnégyen kezdték...*) gondolunk; a „mélypontról”, Gergely Sándor *Falusi jelentéséről* nem is beszélve.

A cselekményt „lebegteti”, noha a tapasztalati mezőkön tartja, az események mesei, költött voltát bizonygatja amaz; a valóság-illúzió tökéletes kialakítása a célja emennek.

A „lebegtetés”, a mesei titokzatosság, nem utolsósorban a humor, a tréfa segítségével törekedett az egyik a lényegszerűség esztétikai értékének a megteremtésére, az igazság, az őszinteség alapvető esztétikai normáinak a betartására. A másik csoport a valóság-szerűségérték kialakításában bízhatott. Ami *A jégvirág kakasát* – netán a *Kísértetjárást* – leginkább éltetheti (persze: a *Falusi jelentéshez* vagy a Szeberényi Lehel-könyvhöz, a *Napheltéhez* viszonyítva), ami „olvashatóvá” teszi őket, az a humoruk.

A már idézett *Magyar Nemzet*-beli kritika egyenesen Arany János-i mélységűnek mondta a *Kísértetjárás* humorát, az elbeszélést pedig – „Ötvennégy oldalon teljes társadalmi rajzot ad egy alföldi magyar faluról”! – a *Gál János útjánál* sokkal sikerültebb alkotásnak. Az elsők között biztosít helyet írójának a felszabadulás utáni irodalmunkban – jövendölte a kritikus. Jóslatára azonban csúnyán rácáfolt az idő – ami a művet illeti. Az „utókorban” nincs, aki el ne marasztalná, mégpedig kemény határozottsággal. Hajdú Ráfis mélypontnak tartja a pályán, egyetértően idézi B. Nagy László véleményét: olvashatatlan, rossz írás ez. B. Nagy még megtoldotta ezt az ítéletet: a mű szerinte a „göregáborkodás legrosszabb hagyományát veszi át”. (1969:135) Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Kónya Judit meg sem említi a könyvet, s hogy az 1956 előtti gyors háromszori kiadást azóta nem követte újabb, de olyan életműkiadás, válogatás sem akadt, amelyekben vállalták volna a szerkesztők – akkor fészenghetünk a rossz érzés miatt: ágyúval lőttünk verébre.

Nevetséges elfogultság vezetett volna? Németh László tanácsa inkább: remekírók gyengébb műve remekművek legjobb széljegyzete. A *Kísértetjárás* kétségtelenül gyengébb, sőt: gyenge mű, ám szemlélete, humora miatt így is megérdemli a figyelmet. A korszak terméséből így sem rí ki túlságosan? Noha nyilvánvaló, nem az esztétikai, hanem a történeti értéke élteti.

AZ ÁTDOLGOZÁSOK KORA

Kevés képzelőerővel is fölgerjeszhető a látomás a kívánalmaknak megfelelni siető szerzőkről s az eléjük magasodó lektorokról, bizottságokról és zsűrikről, a szerkesztők kísértetiesen visszhangzó javaslatairól: a mű átdolgozása megfontoltatik. A nyomasztóbb látomásban a szerzők már csak vázlatokat hoznak – „ha elutasítják a művet, nincs kárba vesztett munka, ha viszont elfogadják, az elhangzó javaslatok alapján fogják kidolgozni”. (Tokaji, 1983:52)

Látomás? Tényekkel alátámasztható gyakorlat is.

Amikor a vázlat, a „tervezett fejtegetés”, az „abbahagyott fogalmazás”, a „nem végleges forma” mögé húzódott a végleges mű elutasításától, megsemmisítésétől való félelem. Amikor az „álkollektívizmus” formái terjedtek el. Külön munkacapat – igazgató, színész, dramaturg –, s ha ez sem segített, még egy ifjú drámaíró is dolgozott azon, hogy „a darabnak nem jó, de anyagnak használható” színművet bemutatthassák, mégpedig „eredeti” szerzője, egy mérnök nevéén. (A magyar írók első kongresszusa, 1951:175)

Amikor a szerzői munkaközösségek, konzultatív bizottságok, aktívák más művészeti ágban is ismeretes intézmények voltak; feladatuk, például az Új Zenei Szemle 1951 júniusi száma szerint: „a szocialista haza megvédésének gondolatát kifejező szerzemények kollektív kiértékelése, javítása”. Amikor az olyanfajta minisztériumi rendelkezések sem álltak egyedül, amelyet a *Becsület és dicsőség* című film írójának címeztek: „Dallos Ferenc párttitkár nem lehet sportember”. (Uo.: 203) Amikor a lektori vélemény azt kifogásolta, hogy a beküldött regény hőseinek szerelme „nem eléggé pártszerű” (uo.: 230); amikor az írói munkába való túlzott beleszólás, a „nyírbálás” ellen tiltakozó cikket „megnyírbálták” a „kényes passzusok”-tól. (Uo.: 203) És amikor az írókongresszus felszólalója „zúzdalovagok”-nak titulálta azokat a bürokratákat, akik leg-

szívesebben az egész irodalmat zúzdába küldték volna, az „ami nincs, abból nem lehet baj” elve alapján. (Uo.: 174)

Az ötvenes évekhez hozzátartoznak immár az átdolgozások és átdolgoztatások legendái. A József Attila-díjas regényé, amelyeknek a végleges formája távol esett a kéziratától, s csak azért nem a lektor neve szerepelt szerzőként rajta, mert ő még így is szégyellte volna érte a díjat; a nem létező kambodzsai regény magyarra ültetésének történetéé s a „négerkérdés” megannyi komédiás fordulatba vivő, jópofa meglepetéseket szülő „derús borzalmi”-é. (Rubin, 1982) Csokorra való történetet, tarkát, színeset lehetne összeszedni arról, hogyan avatkozott bele az irodalompolitika, konkrétan Révai József az írói munkába. Hogy követelte például Déry Tibortól a *Felelet* második kötetének teljes átírását, s aztán milyen kifogásai voltak a regényből készülő filmforgatókönyvvel kapcsolatban. A hűvös hangú levél, amelynek elejéről még a máskor szokásos „elvtárs” megszólítása is elmarad (ld. Ungvári, 1973:212), lakonikus stílusban foglalja össze Révai utasítás számba menő ellenvetéseit. Az „Abban egyeztünk meg”, „A megállapodásunk az volt” szemrehányó megjegyzései után valóságos feloldozásként hat a „Dolgozz rajta még nyugodtan, értesíts a véleményedről” formulája.

Más esetekben is a feddő-számonkérő szavaknak ilyen „fona-lából” készülhetett az a hurok, melyet a sematizmus korának mesélőkedvű „obsitosai” utólag minden író nyakán lógni láttak (Kolozsvári G., 1981a:48) Hogy aztán a magát a javításokban „kép-mutató”-nak nevező Déryt (Hornyik, 1982:28) mennyire szorongatták meg e hurkok, hogy Révai milyen „hosszú ideig tanította írni, a maga türelmetlenségéhez képest példamutató türelemmel”, s hogy Illyés Gyula valóban „harmincegy néhányszor” módosította-e, ugyancsak Révai kívánságára a *Föltámadott a tenger* című filmjének forgatókönyvét – ez az emlékezés rejtélyes alagútjaiban csakugyan elveszhet „az árnyak között”.

A kortársi tekintet csaknem kizárólag ilyen „alulexponált”, sötétben tartott pillanatokot rögzített erről az időszakról. Elvértve, igazán ritka kivételként fordul elő, hogy a művészetpolitikuskok, köztük is Révai József ekkor vitt szerepe kapcsán a gondolkodói igényt, a színvonalra nézést és a minőségérzéklet, az ellen- és rokonszenveken felülemelkedni tudó intelligenciát is kiemelje valaki, s ne az írói munkába való beavatkozásra, hanem az azzal

való törődésre, ne a kicsinyességre, de a nagyvonalúságra tegye a hangsúlyt. (Király, 1981:9)

Sarkadi mindenesetre elmondhatta, kétszeres büszkeséggel: az írókongresszus után a maga jószántából, mások kívánságát meg sem várva, kezdte átdolgozni a műveit, aztán pedig személy szerint a miniszter adott tanácsokat – az átdolgozottak átdolgozásához. Méghozzá öt vagy hat pontban. Az *Út a tanyákról* című darabban kapcsolatban – az emlékezet szerint – például ilyeneket: „ahelyett, hogy lelkiznének és morálizálnának, miért nem agítják a parasztokat, miért nem buzdítja a párttitkár jobban a versenymozgalomra őket”. (Horvai, 1981:61)

Kitetszhet ennyiből is: az átdolgozást, módosítást nemcsak irodalompolitikai okok motiválták. A külső, erős késztetés mellett szerepe volt a belső készségnek, a Sarkadi alkotómódszeréből következő hajlandóságnak is. „Az alkotás munkájába magába” programszerűen beavatkozó párt vezetésének óhaja – a mű „mérték után”, a nép „rendelkezéseinek”, szükségleteinek és bírálatának megfelelően, „testére szabva” készüljön – úgy teljesült, hogy valóban nem lehetett vele szemben a „dróton-rángatást, parancsolgatást, ledorongolást” vádként felhozni. Mert igaz, hogy meghirdetett elveitől eltérően elsősorban éppen nem az *eszméivel* irányított, hanem nagyon is konkrét ellenvetései, javaslati és követeléseivel voltak – de az is igaz, hogy Sarkadi korábban sem berzenkedett a „megrendelésre” dolgozás, az alkalom diktálta szempontok követése ellen. Az *Elementek, visszajöttek*, aztán a „kecskedrámák” vagy a *Száz éve Segesvárnál* a bizonyosság erre. De a töredékben maradt drámák sok változata, az olyan műveknek, mint *A viharban* és *A gyáva* különböző variánsai is a végleges szövegért sokáig küzdő, az alkotást önmagával folytatott nyílt vitának, a kézirat első betűjét az ismeretlen, a bizonytalan felé való elindulásnak tekintő, az átdolgozásra, újrafogalmazásra általában kész írókat mutatják.

Ezt az eléggé szokatlan, a művészi meggyőződéssel, a nyílt, célra törő szerkesztéssel, az egyértelmű mondanivalóval szemben kétségeket támasztó hajlékonyságot nem másutt, mint a *Válasznál* leshette el. S nem mástól, mint az őt „reménységem”-nek és „okos vitatársam”-nak nevező Illyés Gyulától. (Idézi Kónya, 1971:219) Az a beavatkozásokra nem kényes, sőt azokra egyenesen buzdító művészi önérzet vagy alázat, amely a művek folytonos csiszo-

lásában, javíthatóságában nyilvánult meg, s amely például a Dózsa-témában két teljesen különböző mondandójú és felépítésű drámát is kínált a rendezőknek, vagy más esetekben két-három változatot is egy-egy jelenetből – a nyitottságnak ez az eszménye is ott lebeghetett például a novella- és drámavariációk egész sorával kísérletező Sarkadi előtt.

Fontos szempont persze, az alkotói módszer *kialakulását* nézve, hogy miként a fiatal Illyés Gyula esetében, összefüggött ez az „előzékenység”, nyitottság azzal a többfelől érkező ízlésbeli, esztétikai, világnézeti és intellektuális tájékozottsággal is, amelyik a kiegyenlítődség, az egységbe rendeződés állapotát kereste. (Izsák, 1982:81) Nem a szerepek felöltésében kedvét lelő művész mutatta itt, kívánság szerint, magát. A kiforrott, találékony művész helyett a kiforratlanul próbálkozó bújtt új s új alakokba. Nem a szemlélet képlékenységeivel hivalkodó, hanem annak megszilárdulásáért küzdő.

A *Gál János útja* utáni s a *Rozi* és az *Út a tanyákról* előtti rövid periódus alkotói közérzetét, vérmérsékletét feltűnő módon meghatározza-jellemzi a léleknek olyanféle hangoltsága, beállítódása, amilyennek pár évvel korábban, a rádiós üggykor, a regénytöredék írása körüli időkben mutatkozott. Talán az első regényt követő kritikák hatására, válságérzetet sejtetett ez. Mintha a művészi érzékenység siker helyett inkább enyhe kudarcként, vereségként könyvelte volna el Gál János történetének fogadtatását.

Sarkadi 1951-es levelei mind a *Rozi*, mind a dráma dolgában különös adalékokkal szolgálnak (1981b:22–23) – egyenesen cáfolni látszanak azt a nyilatkozatot, amelyet a nyilvánosság számára adott az író. (*Magyar írók elmondják: min és hogyan dolgoznak az Írókongresszus után?*, *Magyar Nemzet*, 1951. június 5.) „Az Írókongresszus előtt már készen voltam egy színdarabbal és a kisregénnyel. *Most mindkettőt átdolgozom*. Bizony, amikor Révai József részletesen kifejtette mai parasztabrázolásunk fogyatékoságait – én egy kicsit a magam írásaira ismertem. *Felfedeztem műveimben azt a sematizmust*, amelyet ott a kongresszuson oly nagy szorgalommal mutattunk ki – egymáson. A darabom a falusi osztályharc éleződéséről és a különböző egyéb ellenséges mesterkedésekről szól, egyelőre *Gyűjtogatók* a címe. A kisregényt *Rozi*-nak nevezem, és egy parasztleány életét beszélem el benne 7 éves

korától 20 éves koráig. A leány 1945-ben elhagyja faluját és a városba megy. Érzi ugyan a felszabadulást, de úgy véli, hogy ez az ő helyzetén nem változtatott eléggé, ő csak a városban érvényesülhet igazán. Szerelmi csalódása is eltaszítja őt falujától. Évek múlva aztán traktoristaként tér vissza szülőfalujába és éppen a legnehezebb feladatokat kell megoldania ott, ahol 45-ben még azt hitte, nem lehet komoly tennivalója.”

E nyilatkozat után az az erős benyomás támadhat az olvasóban, hogy Sarkadi megfogadta az Írókongresszus és Révai József útmutatásait, és – az ideológus kifejezést használva – szárnyakat kapott. A levelek stiláris fordulatai, kifejezései viszont nem a lelkesültségről, a „fogyatékoságok” kijávitásának sürgős igyekezetéről vallanak. Ellenkezőleg. „Vánnyadt kedély”-re, az érzület borús állapotára, kiszámíthatatlan hullámzására, szabályozhatatlan szélsőségeire utalnak. „Iszonyú kétségbeesés”-t emlegetnek; „ez maga a pokol!”, mondják; az „irtó fáradt vagyok, embertelenül, rohadtul, piszkosul” vagyok érzését árasztják. A kedélynek ezt a nyomott egyhangúságát töri föl egy-két önbiztató gesztus: az „A darabból másfél felvonás van kész..., de változatlanul irtózatossá” felhevített bizakodásáé, vagy a szélsőségbe csapó dühé, a „rém mérges lettem” indulatáé.

Mutatták a gesztusok: Sarkadi az alkotói válságon úgy igyekezett úrrá lenni, mint az időszak legtöbb szerzője, átlagírója: nem befelé, hanem kifelé fordulva; nem önvizsgálatot tartva, hanem másokat támadva; nem szívós, fegyelmezett munkával, hanem az ötletek, a „gyorsírás” csábításainak engedve. „Íróink, a disznók... összevisz-sza hazudnak nekünk az új nőtípusról” – írja 1951 július végén a felcségének. Annál megsemmisítőbb ítélettel, minél inkább kénytelen belátni: az „átdolgozott” *Rozi* is „hazudik” bizony „egy keveset”. Feltűnő, hogy a levelek alapján kirajzolódó írói önértékelés ellentmond a nyilatkozat állításainak. Ezekben úgy látja, hogy a *Rozi* idealizáltan szól az „élenjáró asszonyaink”-ról, a főhős „benne végig egy angyal, egy búbáj, szóval a kiemelt eset, a romantikus eset”.

Ez az elégedetlenség is sietősnek, kapkodósnak, hevenyészettnek sejteti az „átdolgozás” munkáját. Bár ennek komolysága felől már az is kétséget hagy, hogy a nyilatkozat júniusban még az átírás szándékáról tájékoztat, a levél viszont – egy hónappal később –

már a kész műről számol be. Azon is fenn lehetne akadni, hogy az *Út a tanyákról* egy augusztusi levélben félig kész darabként említődik, az interjú szerint pedig már három hónappal korábban megvolt a teljes szöveg. Az ellentmondások könnyen feloldhatók.

A regény esetében: a feleségének valószínűleg ugyanazért kell elmagyaráznia, hogy miről szól a mű („tudniillik erről szól” – veti közbe), ami miatt az átdolgozást is említetlenül hagyja: mert mindkettő valóban sebtiben, különösebb művészi terv és fegyelem nélkül íródhatott. Az alapszöveg is alighanem a korban oly jellemző, hogy nyilvánosan is szóvátett (A Magyar Írók első kongresszusa, 1951:101) sürgős megrendelésre készülhetett. Egy mégiscsak József Attila-díjas szerzőtől a Gál János változataként – követve Révai József intelmét, aki az egész nép nevében sürgette, hogy állítsák elé azokat a típusokat, akik az életből már ismerősek, az irodalomból még alig: például a magyar dolgozó asszony típusát. Azt, akit „a régi világban kétszeresen is elnyomtak – kizártak a termelőmunkából és a közügyekből –, s ki most megnő, szárnyakat kap és egyenrangú társává lesz a férfinak a termelésben s az országvezetésben”. (Révai, 1955:112) Mindegy itt, hogy a sürgető szó csak visszhangja volt a női mozdonyvezető-jelölteket, a tsz-elnöknőket és a traktorista lányokat a színpadon is viszont látni kívánó Rákosi-beszédnek (1950:518–520) – a lényeges az, hogy mind a kiadókra, mind az íróra hatott ez a sürgetés; megvolt bennük a készség az uralkodó kultúrpolitikai igények kielégítésére. A Gál Jánossal egyenrangú Kovács Rozi történetének megírásában hevenyészettségre utalnak aztán a máshonnan átvett betétek, *A szökevénynek* és *A népitételnek* a szinte szó szerinti beépítése a regénybe. Erre utal a kompozíció lazasága, a négy részre és negyvenkét fejezetre osztott szerkezet aránytalan tagolása (az I. rész 8, a II. 14, a III. 15, a IV. pedig 5 fejezetből áll); továbbá a hagyományos mesemondói alapállásból induló elbeszélés mind szaggatottabbá, kihagyásosabbá válása (az I. rész 70, a II. 97, a III. 85, a IV. viszont csak 34 lapnyi terjedelmű).

A dráma esetében még egyértelműbb a helyzet. Különösen, ha a tisztázáshoz segítségül hívjuk a nyilatkozat és a levelek után a dokumentumok harmadik fajtáját, az emlékezést is. Hajdú Ráfis monográfiájából (1973:68), valamint Csontos Sándornak Sarkadi egykori barátjával és rendezőjével, Horvai Istvánnal készített

beszélgetéséből (1981:60–61) tudható, hogy a műnek fennmaradt egy korábbi, a végső szövegtől lényegesen eltérő változata. S az annak idején is köztudomású volt, hogy ezernél több kéziratoldalt írt meg Sarkadi, különféle variánsokat, aztán ezekből válogatták-állították össze Horvai Istvánnal a ma ismert darabot. A tömértelen munka, a Horvai emlegette „örületes mennyiségű... példány” így fér össze Sarkadi keserűségével: „Olyan lassan haladok vele, hogy az elképesztő”.

Ha mármost megpróbáljuk fölvezetni 1951 második felének főbb eseményeit, a következő csomópontok ragadhatók meg:

Révai József írókongresszusi felszólalása megerősíti a Gál János kritikusaik két fő kifogását. Egyrészt, hogy a falu szocialista átalakulásának ügye dramatikus küzdelemként, harcként kell, hogy megjelenjék; másrészt, hogy nem szabad megállni az új élet küszöbénél, nem szabad „belcragadni a jelenbe”, hanem meg kell mutatni a jövő csiráit. Realizmus *romantika* nélkül – hangzik Zsdanov nyomán a kulcsszó – elképzelhetetlen.

Sarkadi az egymást fölerősítő vélemények után szeretné elkerülni, hogy a *Rozi* és az *Út a tanyákról* ugyanazon „hibák” miatt marasztaltassanak el, mint a *Gál János útja*. Mintha magának szánta volna intésül türkevei riportjának jelszavát: „Ki kell tépnünk magunkból azt, ami visszahúz a múlt felé, ami akadály az előbbre jutásban”. (Sarkadi, 1974:247) Új műveinek hőseit igyekszik is *harcossá, romantikussá* formálni. Ami annyit jelent, hogy kiemeli – ami a Gál Jánosból hiányzott – a kulákokkal vívott osztályharcos küzdelem fontosságát és a Párt előrevívő szerepét. Nemcsak e művek átdolgozásakor – riportírás közben is az előrehaladás útján tőpreng. „Harccal jár az, nem kiegyezéssel, nem belenyugvással, nem visszahúzódással” – fejezi be *Szabad Nép*-beli reportsorozatának (*Cegléd, 1951 nyara*) beszédes című fejezetét, az *Osztályharcot* (1951. augusztus 18.) A harcos kötelessége, hogy ne csak az előrevívő, de a „visszafelé” húzó erőkről is adjon számot, vegye tekintetbe a világnak „nem az irodalmi, hanem a valóság részét”.

Árulkodott az ellentétezés is: Sarkadi tudatában külön vált irodalom és valóság. Ceglédi „látomásában” úgy jelent meg a *Rozi*, mint aminek nem a valósághoz, hanem az irodalomhoz van több köze. Mert – ismételjük – hazudik egy keveset, mert „romantikus eset”-et ír le. Mert követte a romantikát követelő irodalompolitika

szavát? Sarkadi nem tartja bűnnek ezt a követést. Szükség van erre is – mondja, hozzátéve, „szükség volna a másikra is”. A realistára. A valóságot hitelesen ábrázolóra. A Gál János útját folytatóra.

Az *Út a tanyákról* írásának – Sarkadié a kifejezés – „elképesztő” munkája ezek után fölfogható úgy is, mint hosszúra nyúlt meditáció, „pokoli” őrlődés: melyik „esetet” írja, a romantikusat-e vagy a realisat. A *Rozi* megjelenés előtt felismert felsikeréből levonhatja-e azt a következtetést, hogy szerencsétlen dolog a részleges átírás is, vagy ne riadjon vissza a teljes átdolgozástól sem? Hallgasson-e a tanácsadók szavára, vagy legbensőbb véleményére adjon? Tanulhat-e magatartást az álmodozótól, vagy maradjon meg a tények szigorú valóságánál? Emlékezzék rá, hogy mily következetesen azonosította az érdektelenséggel a romantikát? A más vonatkozásban már idézett, saját romantikus fellángolásaival és tévhiteivel is szembenéző cikkében (*Jókai ürügyén*) néhány évvel később nyíltan kijelenti majd, hogy „ábrándozótól magatartást nem tanulok” – most viszont, 1951-ben éppen ezt teszi. Szinte annál nagyobb fizikai igyekezettel, minél inkább érzi: lelkileg még nem sikerült betörnie magát. A hajszott munkatempó a döntést halasztja el.

Ezt a döntést teszi aztán elodázhatatlanná a *Rozi* megjelenése, illetve az *Út a tanyákról* színpadra kerülése.

ROZI, ÚT A TANYÁKRÓL: A TRAGIKUM PRÓBÁJA

Sarkadi familiája arról a tájról származott el, ahonnan ifjúkora bálványa, Ady Endre jött. Ifjúkorában szerette is magát Nagysarkadynak becézni és becéztetni. Pályakezdő íróként viszont megérte, hogy kísértetiesen ugyanazokkal a szavakkal jellemezzék, mint a költőt. Két életézés – két egyéniség, írják majd az ő élete és életműve fölé. Lényegében Révai Józsefnek a „két lelkű” és „két meggyőződésű” Adyról szóló véleményét visszhangozva. (1950:105)

Amennyire eleven közhellyé lett egy időre Sarkadi munkáságának ellentmondásossága, a kettősség hangoztatása, annyira feledésbe merült mára: volt ennek a pályának olyan szakasza is, amelyikben a kurrens kritika lelte föl újra meg újra a kettősség nyomait.

Az esztétikai ítéletek az 1948-tól 1953-ig terjedő periódus műveivel kapcsolatban beszéltek folyton erről. A regények, a *Gál János útja* és a *Rozi* kapcsán kétvonalú cselekményt, két részre szakadást emlegettek. Az előbbiben a hős magános, sanyarú tengődésben eltöltött idejét aránytalanul hosszabbnak tartották, mint a közösségi élet leírását (Hunyady, 1950); a „lányregényt” ugyanígy két félre osztva tárgyalták, s a jelenben játszódó fejezetek művészi színvonalának „mélypontra süllyedése” miatt marasztalták el. (Gimes, 1951) Mások az életanyag vegyes voltát kifogásolták: a falusi életképek között mindvégig idegenként ható téesz-jeleneteket; (Molnár, 1952:984), az egésznek valami „politikai kellék mellékizé”-t. (Veres, 1954:252) Akadt, aki a kompozíció két részre töréséből két, egymással ellentétes értelmezést olvasott ki.

E kettősség dolgában telibe talált a vélemény: az *Út a tanyákról* legnagyobb szerkezeti hibája, hogy a föld elvesztésének tragédiájára

és egy párttitkárról szóló „tessék-lássék históriára” esik szét. (Háy, 1952:1260) És mert a *Rozival* kapcsolatban is lényegében azonos kifogás hangzott el – ezért sem intézhető el a két mű azzal a lakonikussággal, hogy a sematizmus mélypontját jelölik Sarkadi pályáján, olvashatatlanok, kézbevehetetlenek stb.

Ráadásul e mögött a nézet mögött ott húzódik a feltételezés: Sarkadi műveinek unalomba fullasztó sematizmusát nem annyira az irodalompolitika, mint inkább az író számlájára lehet írni. Mert – állítják egységnek, ami kettősség volt, harmonikusnak, ami ellentmondásos – a szerző „hitt abban, amit el akart hitetni”, „makacs tényiszteletét makacs előfeltételezések váltották fel” (B. Nagy, 1969:136); mert „1950–51-ben még elhessegette magától a kétségeket..., hitt és hinni akart a megtalált igazságban” (Kónya, 1971:103); és mert „az ötvenes évek legelején kételyek, feltételek nélkül hitt mindabban, amit a párt vezetői mondtak”. (Hajdú, 1973:73)

Ha ilyen monolit volt a hite, ha kételyek nélkül tudta követni a kinyilatkoztatásokat, azaz merő dogmatikus lett, akkor ott a kérdés: mitől esik szét akár Fekete Antal drámája, akár Rozi regénye? A válaszáért a legjobban Hajdú küzd meg, aki a korabeli kritikákra támaszkodva egy „művészi erejű alapdrámá”-ról és egy erre szervesen ráépített „történessorozatról” beszél, s megjegyzi, nehezen lehetne eldönteni, mi szerepe volt ebben a szerveslenségben a külső kényszernek, az extenzivitást, a pártosság direkt megjelenítését követelő vulgáris irodalomkritikának, -politikának. A legkönnyebben s a legegyszerűbben Kónya válaszol, hallgatva a *Rozi* szervesen építkezéséről, kettéválásáról. A regénynek nem az volt az alapvető baja – jelenti ki –, hogy „elrugaszzkodott a valóságtól, hanem éppen az, hogy szinte betű szerint ragaszkodott az élet által produkált sematikus mozzanatokhoz”. (1971:102) Ez az állítás, mely nem is az íróban, nem is az irodalompolitikában, hanem a valóságban látja a mű hibájának az okát, természetesen olyan mozzanatokra sincs tekintettel, mint a műgond, az alkotói fegyelem lazulása, mint a *Magyar Nemzetben* is bejelentett átdolgozás esetleges hevenyészettsége, az érlelési idő rövidege – amikkel legalább indokolni lehetne a regény és a dráma egységes esztétikai átformáltságának hiányát, kompozíciós aránytalanságait, szemléleti zavarait.

A kételyek nélküli, dogmatikus Sarkadi portréjához persze legkevésbé az a válasz illik, hogy e művei azért esnek szét, mert nem a valóságban, nem az irodalompolitikában, hanem magában az írói szemléletben voltak adva e széthullás, a törés lehetőségei. A tragédiák és a tessék-lássék históriák egymás mellettsége mindenekelőtt mégiscsak az alkotói magatartás ellentmondásosságára, egymással viaskodó eszmei-lelki motívumok jelenlétére, nyugvóponthoz, egységes álláspontoz nem jutott látásmódra, rendszerré, szerves egészzé nem vált világképre vall.

Azt sugallja, hogy tárgyaljuk külön-külön a két szerkezeti-szemléleti elemet. A tessék-lássék históriát az „irodalmi kuvá-dizmus”, másképp: az „agitációs ráolvasás”, azaz az illusztrációs irodalom, a sematizmus szempontjainak segítségével. A tragédiát viszont – a továbbiakban talán elfogadhatóvá tudjuk tenni, hogy miért – az egzisztencialista, illetve a hitszerű vonások keresésével, végül mindkettőt: a messianisztikus hit mibenlétének tisztázásával.

„Arccal a politika felé”

Hogy az időszak sematikus mozzanatait sematikusan ábrázolta Sarkadi, ahhoz kétség nem férhet. (Fülöp, 1981:6) A *Rozi* második felében a kortárs kritika szerint is „arccal a politika felé” fordult. (Gimes, 1951.)

Dicséri a pártot, állást foglal a termelőszövetkezet megalakításáért és a középparaszt megnyeréséért folytatott harc mellett, „hajbókol” a „korszerű” követelmények előtt. És nem hiányoznak a kor szólamai és kulisszái sem. A „fasiszta nép” teóriájához híven felvillantja a zsidó munkaszolgálatosokat „katonásan, magyarosan, öntevékenyen” megülő magyar bakák képét; fellépteti Pavlikot, az „áruló szociáldemokrácia” képviselőjét. És nem hiányzik, természetesen, sem a bíró, sem a jegyző, akiknek „hétköznapi is libasültre, édestésztára telik még mindig”. És itt van a kulák meg a harangozó meg a „félíg kiterjesztett karokkal..., mint egy szellem” járó pap is. Feltűnnek aztán a korszak nélkülözhetetlen kellékei, az el-lenséges szándék leleplezett bizonyítékai: a boglyába dugdosott

gombostűk (hogy pusztuljon a jószágállomány) és a gabonatóblába rejtett gyűjtőlapon (hogy égjen le az élet).

Az *Út a tanyákról* hasonlóképpen: mintha csak dramatizálni igyekezett volna a *Szabad Nép* vezércikkeit. Van osztályellenség, aki céltudatos aknamunkát fejt ki; van kulák, megtévedt kisbirtokos; kétkulacos bürokrata; egyenjogúságra ébredő nő; realizmust és türelmet képviselő téesz-elnök; a csepeli munkásság küldötteként érkező párttitkár, s nem hiányzik Dunapentele, Inota, aztán Muszka Imre és a „nagy” Pioker neve sem. Van „bugáját bontó gyapot” és kombájn és daru és fűrógép. Van szabotázs: felgyújtják a téesz szalmáját; van szerelem: az öntudatosodó leány és a párttitkár között; van gyilkossági kísérlet: megszúrnák a párttitkárt. És van fejlődő hős, Fekete Antal, minckövetkeztében van munkás-paraszt szövetség, hiszen a darab a párttitkár és Fekete jelképes értelmű kézfogásával ér véget. (Bucz é.n.)

Sematizmusra utal a *Rozi* „figura-sokadalma” is. Ugyanezen ok miatt az *Út a tanyákról* is élesen elűt a többi Sarkadi-dramától. Harminchat kiírt szerepével messze előzi a nyolc szereplős *A profétát* vagy a tíz szereplős *Szeptembert*, nem beszélve arról, hogy a *Ház a város mellett*, az *Oszlopos Simeon*, valamint az *Elveszett paradicsom* együttesen is alig mozgat több alakot – és akkor még nem számítottuk a báli jelenet meg az azt követő tűz népes statisztériáját. Mindehhez még hozzávehetünk két, a sematizmus felé terelő mozzanatot.

Nevezetesen, hogy mindkét mű látszólag teljesen feladta a proletárdiktatúra mezőgazdaságpolitikájának két alapvető tényezőjével – a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel, illetve a kulákság elleni osztályharccal – kapcsolatos fenntartásos-oppozíciós helyzetét. Sőt, némely részletek nemcsak a szembenállás megszüntetéséről, hanem a korábbi művek tanúsága szerint fenntartással fogadott elvek, elvi állásfoglalások tüzetes tanulmányozásáról is árulkodnak. Például a „kolhoz-ügy” esetében.

A *Rozinak* arról a jelenetéről van szó, amelyikben a lány elmagyarázza: „kolhoz lesz ezen a földön”, mire az elvtársai nekiesnek: hogy meri a kolhozot emlegetni, „micsoda felelőtlen, meg gondolatlan fecsegés ez?”. Felelőtlenségnek, meg gondolatlanságnak véli majd a *Szabad Nép* kritikusa is (Gimes, 1951), hogy Sarkadi a kolhozhoz hozakodik elő, hiszen nagyon jól tudja – így a bíráló –:

„a kolhozmesével 1948-ban az ellenség, a kulák agitált a szövetkezet ellen... Ma sem kolhozokat szervezünk, hanem termelőszövetkezeti csoportokat és termelőszövetkezeteket”. „Mit fejez akkor ki a kolhoz emlegetése?” – teszi föl a kérdést Gimes Miklós, és a válasza: Sarkadi a kolhozmesével riasztani, elrettenteni akar, az ellenséget szolgálja. Csakhogy a marxizmussal behatóbban az idő tájt ismerkedő (Kónya, 1971:103), az „új tanítást” apránként elsajátító, az új irányvonalat kitapintani igyekvő és általában is sokféle tájékozódó Sarkadit most sem lehet tévedésen kapni: úgy látszik, jobban tudja, mint a *Szabad Nép* munkatársa, hogy miről beszéltek annak idején a párt vezetői. Az MDP Központi Vezetőségének 1948 novemberi ülésén ugyanis a népi demokrácia új feladatait elősoroló Rákosi maga figyelmeztetett rá: meg kell változtatni azt a módot, ahogy a Párt a szovjet kolhozok kérdését kezelte, s a négy esztendeje tartó szakadatlan védekezésből át kell menni – propagandába. Hogy a reakció ne terjeszthesse a csajkamesét, a magyar dolgozó parasztság pedig ismerje meg a szovjet kollektív mezőgazdaság sikereit, legyen nyilvánvaló a számára: a fasiszták felett aratott győzelem a „kollektív mezőgazdaság, a kolhozok győzelme is” volt, végül: a „mi mezőgazdasági termelőszövetkezetünk nem kolhoz, mert mindettől még messze van”, vagyis a cél: eljutni hozzá. (Rákosi, 1949:351) Sarkadi hőse, Kékési szinte szó szerint ismétli Rákosi beszédét: „Kondor elvtárs... azt mondta az előbb, hogy csak a reakció beszél a kolhozról... én is arról kezdek beszélni... Nem annyira a kolhozról, mert attól mi még messze vagyunk”.

Hasonló részletességgel lehetne bizonyítani: a párthatározatok, előadói beszédek alapos ismeretére épül, azokat illusztrálja a falusi osztályharc ábrázolása is. És úgy tetszik: Sarkadi szorgalmasan forgatta a *Rozi* megírása-átdolgozása előtt a kollégák alkotásait is, hogy ne hiányozzék az ő regényéből sem egy-két korabeli toposz. Például: a téesz-szervezés hírére félre vert harangokról; a pap, a harangozó és a kulákok vezetete reakciónak a fiatalok csapatával való szabályos megütközéséről; aztán az iskolát-tanfolyamot frissen végzett ifjúról, akinek az első dolga, hogy a munkahelyére siessen, a családjá pedig csak később értesül a hazaérkezéséről.

A *Rozi* és az *Út a tanyákról* szerzőjében nincs már semmi óvatosság – mint volt a *Január*, de a *Gál János útja* írójában is – a kulákkérdésben. Rozit olyannak rajzolja, aki megtanulta a kor

parancsát, és boldogulása érdekében nemcsak az „atyafiságos érzékenységet” tette félre, de az elemi humánus, tisztesség törvényeit is. Aki kulák, az mind ellenség, s aki ellenség, az mind kulák – Rozi ebben a körben mozog. Ha „nehézségekbe ütközik”, akkor vagy az motoszkál a fejében, hogy „tele van ez a szövetkezet kulákkal”, vagy – hol van már a Gál János-i finom különbségtéves – azon töpreng a „kulák” láttán, hogy „odamenjen-e, belerúgjon-e, leköpje, mit csináljon”! A dráma párttitkárának képzetei is a „torkon foglak benneteket. Kitoröm a nyakatokat” elintézőmódjai körül forognak. S ez az „ellenséget” emberszámba sem vevő magatartás kevésbe ellenpontozódik azáltal, hogy Rozit szeleburdinak, hebehurgyának, Papot pedig a földhöz nem értő, a parasztok nyelvén beszélni nem tudó embernek ábrázolja.

Vagyis Sarkadi mégiscsak eljutott volna odáig, ahol monográfusai látták: az előfeltételezések és a dogmák mezejére? Annál inkább ide juthatott, minél inkább hagyta magát elsodortatni világképe legszilárdabbnak látszó elemétől, értékrendje középpontjától: a munkától. Az *Út a tanyákról* „alapdrámája” azért is tartható értékes, a sematizmustól és az epikusságtól mentes művészi alkotásnak (Hajdú, 1973:69), egyszersmind az életmű szervezesebb darabjának, a *Gál János útja* és a *Kútban*, valamint a *Szeptember* közötti – és még tovább: *A gyáváig*, az *Elveszett paradicsomig* nyúló – folytonosság megteremtőjének, mert a munkás, a teremtő ember konfliktusát és magára maradását festi. Azzal a perspektívával, hogy: „Tán nem ugyanaz tíz hónon gazdálkodni, mint akár tízezen?” – vagyis Antalnak ott lesz a tízezer hold, hogy egyszer úgy „istenigazában megmutassa, mit tud”. Hiszen – akárcsak a *Szeptember* öreg Siposának –: „Így a markomban van az egész föld...”

Rozi útja és „jövő felé száguldása” azért is nehezebben meghatározható, követhetlenebb út és testetlenebb-lebegőbb, illelkonyabb száguldás, mert nem jelölik és nem kötik a munka nyomai, nehézekei. A hős fejlődésrajza függetlenedik az epikai tárgyyszerűségtől: a munkafolyamatok leírása és a szakértelem másutt megcsodált érzékletes ábrázolása híján mintegy légüres tér keletkezik. Eltűnik az a közeg, amelynek ellenállásába ütközve tárgyiasítható volna a lány útja és száguldása. Ily módon egyedül Rozi, illetve a vele szemben állók eszméi-elvei ütközhetnének-szembesülhetnének egymással, ám ezt a küzdelmet is tét nélkülivé

teszi, hogy a lány képviselte eszmék egy, a korszakra jellemző teleologikus gondolkodás szellemében eleve magasabb rendűek, eleve a biztos győzelem, a célhoz érés zálogát jelentik. Nem más történt itt, mint az első regényben, az *Elementek, visszajöttek* címűben: a külön szubsztanciaként „fellépő” öntudat tölti ki a munka terét, működésbe hozva önmagát. És a messianisztikus hitű időszak később említendő fichtei szubjektív idealizmusának megfelelően ezzel a mozgásba lendült öntudattal szinte ki is merül az ember gyakorlati tevékenységének értelmezése.

Jól mutatja ezt a szubjektívizálódást, hogy amin ritkán, Sarkadit most azon is tetten lehet érni: a paraszti munka hiteltelen bemutatásán. Talán hogy az önmagát kizsákmányoló paraszt virtusát, a „megháborodott” „erőlködést” érzékeltesse, vagy hogy a két fiatal munkára termett voltát bizonyítsa, esetleg hogy a munka közösségteremtő erejét példázza („Két napi együttdolgozás után olyan jól érezte magát Rozi Imrével, mintha a testvére lenne, de jó testvére...”) – Józsa Imre és Rozi aratási jelentében mitikus erőt kölcsönöz a lánynak. Hogy az a lehetetlent is teljesíteni tudja – Imre: „Nem hiszem, hogy akad jány, aki utánad csinálja” –, irreálissá növeli a munkabírását. A fiú után, aki „úgy haladt előre, mint egy motor”, egyedül képes két ember feladatát elvégezni: szedi is a markot, meg köti is a kévét.

Itt a túlzás, a „tódítás”, másutt az elhallgatás jelzi: egyre bizonytalanabbá válik az író a munka szerepének, fontosságának megítélésében. Az *Út a tanyákról* Fekete Antala még büszkén hivatkozik múltja egy darabjára, a két kezével épített, a kulákénál is különb tanyájára – a regény Józsa Bálintja már nem érdemesül erre a büszkeségre. Hogy hogyan lett tizenöt holdas gazda, „azt senki nemigen tudta”. Ez a nem-tudás, a vagyon eredetének homályban hagyása az időszak hétköznapi logikája szerint is a következőket vonja maga után: akinek a vagyona körül nincs valami rendben, az gyanús, aki gyanús, az osztályellenség. És így is történik. Ha Józsának csak tizenöt holdja van, akkor gazdasági értelemben, a föld mennyisége alapján nem lehet kulák. Annál inkább politikai értelemben, például: a viselkedése, a „sunyi, ravasz, mindenfelé pislogó szemjárása” miatt. A „lelke, a kulák lélek” – ez a besorolás alapja. Nyilvánvaló, Rozi a szubjektív megítélésnek, a törvény önkényes értelmezésének, vagyis a törvénytelenységnek

embertelen és igazságtalan végleiteit képviseli. Elfogultság dolgozik benne a traktoriskolából való hazatérte után, amikor a düh özönét képes azokra az ismerőseire zúdítani, akik csak egyszerűen nem olyanok, amilyeneknek látni szeretné őket. Nem a valóságot, hanem az eszményt kéri rajtuk számon, s úgy találja: „ebben a környezetben, ilyenek közt” „a megtestesült jószándék, jóakarát” is – kulákká lenne. Olyan életidegenség ez, olyan doktrinér álláspont, amelynél fontos elidőzni.

A *Január* saját illúzióira vadászó tanítója után itt és az *Út a tanyákról* „mellékdramája” alapjául szolgáló *Szerelemben* kerül ismét erős hangsúly elmélet és gyakorlat, eszme és megvalósulás ellentéteire. A „Hol élnek ezek... És hogy!” csodálkozásai, a novellabeli Pap Lajos kifakadásai – „nem bírom ezt az állapotot, mindig az jut eszembe, hogy a feudalizmusból maradt itt” – végső soron azt az *A gyáva* faluképében és jellemrajzában is feloldatlanul hagyott dilemmát hordozzák, hogy mi legyen a (paraszti) valósággal, ha nem akar az eszmények nyomába szegődni, illetve mi az eszményekkel, ha a valóság tudomást sem vesz létezésükről. Jól látható: a szocializmus „előidejének” jellegzetes kérdésfölvetése ez. A messianisztikus-telcologikus gondolkodása, amely a valóság megváltoztatása érdekében az eszményi, elérendő állapotra, a biztosnak tudott célra, s nem a mindennapi küzdelemre, nem a gyakorlatra, nem a tényekre szegzi a tekintetét. S annál idegenkedőbb és türelmetlenebb, minél inkább arról bizonyosodik meg, hogy a „környezet”, az „állapot” kiveti magából az eszmét, elfogadtatásukhoz pedig nincsenek meg az alkalmas eszközei, módszerei. Idegenkedését, türelmetlenségét csak fokozza, hogy meg van győződve az eszme igazáról, értelméről. Arról, hogy elfogadása a történelmi fejlődés irányába mutat.

Nemcsak Rozi, nemcsak Pap Lajos álmélkodó idegensége, értetlenkedő türelmetlensége vezethető vissza ide. Sarkadi Imrée is, a kollektív mezőgazdaság gondolatával fokozatosan megbátorkozó, a nagyüzemi termelést lassanként „a falu megváltása” egyetlen eszményeként elfogadó parasztpolitikusé is. Azé, aki miközben mind közelebb kerül a termelőszövetkezetek elvont eszméjéhez, elméletileg mind jobban belátja létük fontosságát és jogosultságát, aközben egyre távolodik attól a *Gál János útjában* ábrázolt küzdelemtől, amely révén tárgyasítható, megérzékíthető

volna – úgy is, mint a korszak sokat hangoztatott tétele –: a közös gazdálkodás fölénye. Az elmélet igazát nem képes tehát gyakorlattá váltani, ábrázolni. S hogy a realizmus egyfajta diadalát, az írónak a valósághoz – a kollektivizálás erőltetéséhez, mint az „'50-es évek... egyik legsúlyosabb gazdasági, társadalmi és politikai hibájához” (Berend T., 1982:186) – való akaratlan „hűségét” lehet-e ebben látni, az eldöntendő kérdés. Ha a realizmus diadalmaskodik itt, akkor mégis sokkalta inkább abban az értelemben – s emiatt kerül most, a munkával összefüggésben szóba –, hogy a deklarált jelszavak, a politikai agitáció és propaganda sűrű hálóját szaggató Sarkadi előtt fokról fokra feltáruklzott az időszak talán legalapvetőbb társadalmi és egyéni problémája: munkának és felemelkedésnek, teljesítménynek és értéknek a különválása. Befelé haladva a személyi kultusz éveibe, mind jobban tarthatott tőle: az ember szerepének és értékének megítéléséhez nincs már biztos eszköze, mérőműszere. A munka, mint volt Gál János esetében, már nem az. Azért kell, ahogy Józsa Bálint példája mutatta, „lélekelemzéssel” eldönteni az osztályellenséghez tartozást is.

A középparasztság drámája

Szoros összefüggésben a mezőgazdasági elképzeléseknek a fordulat évében előírt változtatásával, a politika nemhogy a választható utak számának szaporításával igyekezett volna híveket toborozni magának, célul tűzve ki „minden egyes ember szabad fejlődését” mint „az összesség szabad fejlődésének feltételé”-t – lényegében egyetlen utat hagyott szabadon; 50-re, 51-re az összes többi elképzelhető eltöröszolta. Már a *Rozi* cselekmény-idejében érvényüket veszítik Kékesi szabad választást felvillantó szavai: „Két út van minden paraszt előtt. Az egyik az, hogy ő maga meggazdagodjék... vagyonos legyen... A másik meg, hogy összefogjon a többi szegénnyel, ne engedje a gazdagoknak a kizsákmányolást... Ezekre támaszkodik a Párt.” A falu ekkori tönkretételéhez vezető mezőgazdasági politika tragikus tévedésre világít rá ez a mondat. Nevezetesen arra a

paraszti tömegek alkotó energiáit és szorgalmát nemhogy nem mozgósító, hanem egyenesen leszerelő parancsra, mely – ha tételesen megfogalmazzák – valahogy így hangzik: „Vigyázz, nehogy sokat dolgozz, mert meggazdagodhatsz, ha pedig vagyonos leszel, kizsákmányolóvá válhatsz, s akkor ellenséget látnak benned s összefognak ellened, a Párt támogatásával, a szegények!” A paraszti felemelkedésnek egyetlen útra – a termelőszövetkezeti összefogásra – szűkítése így tette lehetetlenné a módosabb kisbirtokosság és középparasztság számára a munkájával való azonosulást. Lehetetlenné, hogy emberi adottságait mozgásba hozza, kibontakoztassa, termelési tapasztalatát kamatoztassa.

Bár csupán Fekete Antal sorsára értette, de a hozzá hasonló munkás életek ellehetetlenülésére, fölöslegessé válására, az időszak társadalmi méretű megrendítő folyamatára is találó az *Út a tanyákról* kritikusának, Ungvári Tamásnak a kifejezése: „elkerülhetetlen tragédia” (1952:92). Az igazi lényegre azonban Karinthy Ferenc hibázott rá, amikor – roppant elmarasztalóan – „sorstragédiát” emlegetett. (Vita irodalmunk helyzetéről, 1952:51) Mert szépíthetjük bárhogy is: mint a görög sorstragédiákban a végzetnek kiszolgáltató ember, olyan szerepben tűnt föl a mezőgazdaság szocialista átszervezésének kitett középparasztság. A szocializmus mint végzet – e párhuzam alapján mondhatta Urbán Ernő, hogy Sarkadi darabja „akár vádirat is lehetne”. (uo. 68)

Vádirat, amiért a mezőgazdaság „felülről való forradalma” nem adott „meghosszabbított gondolkodási időt” és választási lehetőséget a parasztságnak. (ld. Donáth, 1977:108.) És vádirat, amiért befejeződik – Bécsy Tamás elemzése irányította erre a figyelmet (1981:921) – egy lényeges társadalmi réteg, a középparasztság élete.

Az egyetlen útra, a szövetkezeti gazdálkodásra kényszerítés sietteti a véget, amit azonban csak a determinizmus – mindennek úgy kellett történnie, ahogy történt – állíthat szükségszerű és természetes elmúlásnak. Hiszen e logika szerint haladva oda jutunk, hogy szükségszerű és természetes volt a durva kollektivizálás is, szükségszerű és természetes, hogy a középparaszt nem ragaszkodott a magántulajdonhoz, mert különben „ellenségesen ellentétes célt” követett volna. (Bécsy, 1981:921) Holott az volt a társadalmi és az emberi humánussal egyaránt mélyen ellentétes,

a szocializmussal szemben ellenséges cél, hogy a mezőgazdaság átszervezése a „parasztság elszegényítésének politikája” alapján indult meg. (Blaskovits–Kiss, 1970:301) És a középparasztsághoz kapcsolható értékek sem a „nagyobb értékekbe beleolvadva” tűntek el – ahogy ezt Bécsy Tamás óhatatlanul is apologetikus korrajza láttatja (1981:923) –, hanem úgy, ahogy Nagy Imre megígolta 1949 áprilisában: a „tönkretételük” útján. (A magyar népi demokrácia története, 1978:185)

A különbség: két nézet különbsége. Polémiájuk háttérben jól kirajzolódik a proletárdiktatúrának a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos kétféle, Nagy Imre, illetve Rákosi nevéhez kapcsolható irányzata – azzal a közös vonással, hogy mindkettő túlértékelte a középparasztság „ingadozását”. Nagy Imre arra a következtetésre jutott ebből, hogy még sokáig nincs lehetőség a középparasztság nagy tömegeinek a termelészövetkezeti útra való vivésére, kár tehát erőltetni ezt, jobb, ha fennmarad a szintén a szocializmus irányába tartó egyéni kisparaszti árutermelés. Rákosiék viszont azt a következtetést vonták le az ingadozásból, hogy mihamarabb a termelészövetkezetekbe kell vinni őket; mégpedig, elvben: meggyőzéssel; a gyakorlatban: gazdasági kényszerrel és hatósági nyomással, az önkéntességgel megsértésével. (Blaskovits–Kiss, 1970:184)

A középparasztság értékei czáltal vagy tönkrementek, vagy – kisebb részben – „vándoroltak”, amennyiben részesei lettek a legújabb kor legnagyobb belső „népvándorlásának”, az ötvenes évek eleji hetven- és százezer nagyságrendű iparba áramlásnak. Vagy „nivellálódtak”, amennyiben az évtized derekára a falvakban már sem a földterület nagysága, sem a gazdálkodás minősége nem jelzett valóságos társadalmi státust. (Orbán, 1982 b:177)

A státusszal együtt tűnt el, semmisült meg tehát a Fekete Antal képviselte minőség, szorgalom – az élet, a gyakorlat így cáfolt rá a hitre, az elméletre. Ami bármiféle „hitelvű”, filozófiai kiindulópontú irodalomban olyan gyakran, mindössze az történt volna itt is? Az alkotások életszerűségükkel, valóságlátásukkal meghaladták a koncepciók határait? Sarkadi elvi meggyőződését – „a szocializmus építésének előfeltétele a szövetkezetek minden eszközzel való megszervezése” (Sarkadi, 1974:629) – felülbírált a valóság- és igazságérzéke? Ezért látta és láttatta a „minden eszköz”-zel való élés sorsrontó következményeit, illúziós mozzanatokkal terhelten

ugyan, sematikus díszletek mögött bár, de az időszakban így is egyedülállóan?

A „beleolvadás” minden bűnt és tévedést igazoló ideológiai-politikai teóriájával szemben azért is fontos ezeket a kérdéseket feltenni, mert Sarkadi a „tönkretétel” még oly szépítő rajzával, az elkerülhetetlen tragédia még oly halovány bemutatásával, villanásszerű érzékeltetésével – annyira, amennyire a korszak és a saját illúziói engedték – mégiscsak megteremtette világképének folytonosságát. A paraszti fejlődésben a reformot és a forradalmat, a polgárosodást és a közös gazdálkodást egyaránt elfogadó publicista-tanulmányíró-riporter és a Veres Péter (*A paraszti jövőendő*) igazát, valamint az *Egy évtized* Nagy Imréjének megfontolásait méltató (1954), az ő 1948–1949 körüli felfogásukhoz „visszahajló” (Sarkadi, 1974:629) előadó-kritikus nézetei között éppen a *Rozi* és az *Út a tanyákról* fentebb leírt szemléleti elemei alkották a hidat, biztosították a szervezést. A társadalmi átalakulással kapcsolatos *változás* – a szövetkezetek szervezése – szinte feltétel nélküli elfogadása sem vonta maga után a világkép *állandó* elemének – a munkának – a teljes háttérbe szorítását. Sarkadi nem mondott le „a cselekvő ember útjának keresésé”-ről (Tamás Attila) akkor sem, amikor a hatalmi erőszak egyetlen egy útra terelt cselekvőt és tétlenkedőt. A sorstragédiák mélyén az foglalkoztatta, hogyan lehetne az állandó elemet a változások közben is megőrizni, a kettőt egymással szoros összefüggésbe állítani. Amit Fekete Janihoz (*Két malomkő között*) képest Fekete Antal (*Út a tanyákról*) jelzett, a „rongyember” helyett a „munkaember” középpontba állítása: Sarkadi a munkát, a minőséget, a hozzáértést tüntette föl a falu fejlődésének okaként és eredményeként, általuk vélte bizonyítani a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit. És mert különválni látta a kettőt: miként a Párt, „lebegő eszménnyé” vált számára a termelőszövetkezet is. Nem biztos adottsággá, hanem „biztos lehetőségé” – ahogy ezt néhány hónap múlva a *Konfliktus és jellem* megfogalmazza, ki is váltva mindjárt vitapartnerre ellenkezését, aki noha nyakatekert okoskodásnak, „fejetetejére állított valóság”-nak nevezi, azért pontosan érti és közvetíti Sarkadi elképzelését: „Eszerint... a parasztnak nem azért lépnek be a szövetkezetbe, mert jobban járnak, mintha magukban gazdálkodnának, hanem mert egyszer, a jövőben majd jobb lesz a szövetkezet!” (Major, 1952)

Nagyon jó érzékkel tapintott rá erre, és a maga szempontjából tökéletesen érvelt Gimes Miklós is, amikor a *Szabad Nép* 1951. december 24-ei számában mintegy nyilvánosságra hozta a Pártnak az író „politikai fejlődése”-vel kapcsolatos súlyosan elmarasztaló véleményét. Ha az alkotó a fejlődés eszményének a munkához való szoros kötését tűzte maga elé feladatul s kérte önmagától számon, akkor a *Szabad Nép* és kritikusa – dicsérendő éberséggel – másféle kötések hiánya miatt kérte számon a jelenlétüket: „Összefoglalva: a falu fejlődése Sarkadinál a Szovjetunió segítségével nélkül, a párt nélkül, sőt a falusi kommunisták ellenére következik be.”

Mert a bíráló címeinek – *Az öncélú irodalom csődje* – jelzője korántsem arra utalt, hogy Sarkadi regénye a tegnapi l'art pour l'art, a saját maga ötletességétől, szellemességétől és virtuozitásától megmámorosodott esztétizmus, valamiféle „művészies fényűzés” kísérlete volna. Az „irodalmi” irodalom, az „elefántcsont-torony” művészet vádjá még a távoli asszociációkban sem merült föl. De az öntörvényűség, az alkotói autonómia megteremtéséé és elismer-tetéséé sem. Ha a múlt és a stílus dolgai előkerültek, csak annyiban, amennyiben a gondolatritmusban, a leírás szaggatottságában, a rövid mondatokban megnyilvánuló „Móricz-utánzat”-ról esett – okosan – szó, vagy az *Árvácska* és a *Rozi* futó összevetése alapján – okkal – átírásról, „néha bántóan erős” hatásról. A társadalmi szerepétől elszakadt, önmagáért való irodalom képviselőjeként azonban legkevésbé Móricz tűnhetett föl, így a *Rozi* tüzetes elem-zése után sem vált világossá, mi az „öncélúság” tartalma. Gimes az „irodalom eszmeisége, politikai nevelő feladata” ellen indított támadás első jeladásának látta a regényt, ám hogy az irodalom-politika szóhasználatában mit takart igazán ez a fogalom, az csak később, a „Sarkadi hibái”-t sommásan elintéző Révai-előadás alapján világosodott meg. „Irodalmi öncélúság: mélabú, a nehézségek túlbecsülése, megijedés, a sikerek helyett a nehézségek eltúl-zása, pánikhangulat.” (Révai, 1955:148)

Némi hangsúlykülönbséggel ugyan, de Gimes gondolatai jutnak itt el a tömör, általánosító összegzésig. Fölerősödnek a *Szabad Nép* kifogásai: Sarkadi nem mutat be egyetlen öntudatos kommunistát, egyetlen igazi munkást sem, csak „gyenge pártszervezetet” és „ingadozó kommunistákat”; csak azt írja le, hogy „két becsületcs dolgozó ember hogyan fél a párttól”; az író „semmit nem értett

meg abból a rendíthetetlen bizalomból, amelyet az egyszerű emberek szeretett pártjuk iránt éreznek”; tagadja a munkásosztály, a párt, az állam segítségét és „valami reakciósan »népies« világ-szemlélettel – azt ábrázolja, hogy jön a kislány a faluról és megváltja a világot”.

Gimes tehát gyengeségről, ingadozásról, a párttól való félelemről beszél. Révai viszont pánikhangulatról, mélabúról. A hangsúlymódosítás miatt tulajdonképpen dicsérni lehetne az érzékenységet. Hogy világosan látta, más a „főveszcly” 1952 őszén, mint volt 1951 legvégén. Ha akkor elsősorban „pártközpontú” volt a bíráló, most „társadalomközpontúvá” kellett válnia. A társadalom közhangulatában, közérzetében felfedezett félelemnek, a nehézségek el-tűlzésának a „tükrözését” azonban az írók szemére hányta – a régi recept szerint a tükröt okolta, hogy mit mutat, s nem a valóságot...

Önkritika III.: „példátlan” bűnbánat

Sarkadi az 1952 őszén neki szegezett kérdésekre az Előadói Iroda vitáján válaszolt. A Gimes támadására adott válaszát ugyanez év elejéről az irodalomtörténet jóformán figyelemre sem méltatta, pedig a szematizmus időszakának és Sarkadi pályájának páratlan dokumentuma.

A szematizmus kérdései önkritikájának „szinte példátlan” voltára elsőként s egyedül Kuczka Péter figyelt föl. (1981:65) Úgy látta: elfogadása, sőt elmélyítése, további példákkal való illusztrálása ez Gimes elmarasztaló véleményének – azzal csak egyetlen pontban, itt sem szemléleti, ideológiai, hanem irodalmi-szakmai kérdésben, az „ellen szematizmus” ügyében vitázón. A szembehelyezkedésnek, az eltérő vélemény nyilvánításának ettől a mozzanattól eltekintve az írás egy nyilvános vezeklésnek, a tévedések, írói, sőt emberi gyarlóságok töredelmes hittel való feltárásának a formáját veszi föl. A „bűnök” fő pontokba szedésével, a súlyosabb példák konkrét és szám szerinti felsorolásával szerkezeti felépítésében is a gyónás struktúráját követi. (Vallástörténeti Kislexikon, 1977:137)

Sarkadi, miután szánja-bánja bűneit, kiemel közülük kettőt. Az elsőt – nem túl szerencsésen, mert Németh László-i „harmadik út” fogalmát felidézőn – „mellékutas megoldás”-nak nevezi, s lényegében azt érti rajta, hogy a főhős életének döntő fordulatát, fejlődését nem hozta kapcsolatba az „előrevívó erők”-kel, hanem „spontán és ösztönös ügy”-nek tartotta. Azaz – a *Konfliktus és jellem*ben fejtegeti ezt majd részletesen – magából a jellemből, a személyiség belső erőiből vezette le a változást, és nem a külső erők ösztönző-nevelő hatásából. Nem a párt és a kommunista emberek szerepéből – s ezt tartja a másik főbűnének. Az elsővel szorosan összefüggőnek, hiszen – ismeri be – ha a pártra nemcsak mint „egy gyakorlatilag majdnem megfoghatatlan valami”-re, hanem mint „egy valóságos élet”-re tudott volna tekinteni, ha képes lett volna ott látni mögötte a „harcos parasztkommunisták ezreit, községi és járási pártszervezeteket, a forradalmi tömegek erejét”, akkor nem önmagára utaltan és nem „csupa negatív indítékok által”, mellékutas, „álutas” módon fejlődtek volna a hősei.

Itt az önkritika – akárcsak a *Rozi* és az *Út a tanyákról* esetében történt – átcsaphatna „vádirat”-ba is. Vagy legalább, mint a szematizmus nyitányát bejelentő Lukács-vita során Lukács Györgynek a Rudas László cikkére adott feleletében: helyet kaphatna az önbírálat mellett a bíráló is. Nagy okkal, ami a valóságálapot, a társadalmi háttérrel illeti: már 1949–1950-tól, közelebbről pedig az 1951 májusi bebörtönzésektől az októberi-novemberi választásokhoz kapcsolt leváltási-félreállítási akcióig, a törvénysértések újabb tetőződéséig ez az az időszak, amikor a „diktatórikus és bürokratikus vezetési stílus elburjánzásával, s különösen az elkövetett törvénytelenések láncolatával összefüggésben a pártot és a társadalmat jórészt a bizalmatlanság, a gyanakvás és a rettegés légköre övezte.” (A magyar népi demokrácia..., 1978:169)

Az önkritika a személyes tévedések beismerésével párhuzamosan okkal róhatná tehát föl a párt tévedéseit. Mint ahogy látszólag meg is teszi ezt. Hiszen nyíltan mondja: nem érezte, hogy a Párt a forradalmi tömegek erejére támaszkodott volna, hogy harcoss parasztkommunisták alkotnák. S nyíltan beszéli el azt is, hogy az évek során „rengeteg rossz falusi pártszervezettel” ismerkedett meg – az alsószentiváni kommunisták „felelőtlen” munkafelajánlását, a hajdúsámsoniak „csökönységét” és a túrkevei téesz-parasz-

toknak a különben Dobozy Imre által is felrótt (1952:65) lustaságát említve konkrét példának. A példák sorolása közben Sarkadi hangjában azonban egy szemernyi szemrehányás sincs; jobbadán csak szégyen van, amiért eddig csupán a rosszat vette észre, és fogadkozás van, hogy ezután másképp „lát” majd. Leszámol „féloldalas”, „felsőbbeséges” szemléletével, „írói arisztokratikus magatartás”-ával. Le azzal, ami a *Január* tanítójának jellemzésében bukkant fel először: a parasztságnak mint furcsa sajátosságú, mitikus világnak a szemlélésével. És leszámol, legvégül, azzal az „ostoba, torz értelmiségi magatartás”-sal, ami a „tömegektől való elszakadottságot jelenti”.

E fogadkozás érdekességhajhászásnak ítélteti vele azokat a kivételes eseteket is, amikor közel bírt kerülni a kommunista parasztokhoz. Mert különben – és itt száll a legmélyebbre önmagában, itt a legerősebb az elkövetett bűnök feletti bánat – a „pontról pontra” való, azaz módszeres önelemzés során feltárlukozott előtte a legrettenetesebb: „mennyi érdekes és maradandó élményem van a legutóbbi évekről – olyan parasztokról, akik *nem* kommunisták, akik *nem akarnak* szövetkezetbe lépni, akik bizonyos megrekedt, középparaszti tartózkodásból nézik a világot”! „S milyen kevés igazi és mély élményem van ehhez viszonyítva a harcos, forradalmi parasztokról, az élenjárókról, mennyivel kevésbé tudtam *ezekhez* közel jutni.”

Látható: kizárólag csak magát tette felelőssé a *Rozi* és az *Út a tanyákról* eszmei fogyatékoságai miatt. Magát: jelentős ideológiai elmaradottságát, a „tegnapi narodnyik” múltjának következményét, „narodnyik világnézeti csökevény”-ét, a tegnapot, „ahogy éppen az írói munkámba észrevétlen beleszól”. Szigorú és pontos önbírálat ez: észrevétlennek, alattomban, kiszámíthatatlanul támadónak mondja a múltat, a jelenbe meglepetésszerűen, kéretlenül beleszólónak. Amikor azonban az ellene való küzdelmet, a tőle való megváltásszerű megszabadulást tűzte ki célul, akarva-akaratlan a személyi kultusz időszakának legjellemzőbb „hitelvű” és „üdvteni” koncepcióit követte. Részint abból indult ki, amely szerint a párt, pontosabban annak a felső vezetése mindig és feltétlenül helyesen politizál, de az alsóbb szervek eltorzítják ezt a politikát (Blaskovits–Kiss, 1970:145) – részint pedig azt az idealista felfogást fogadta el, amely az öntudat fejletlenségével magyarázza,

az objektív okok helyett szubjektívekre vezeti vissza a valóságnak az elvektől, a tényeknek az eszményekről való eltérését – a tegnapiak a mába történő észrevétlen beleszólását.

Mind az öntudat szerepének túlhangsúlyozásával, mind a tények szerepének lebecsülésével a – másutt elemzendő – messianisztikus-chiliasztikus hit normáinak vetette magát alá. *A sematizmus kérdései* leplezetlen őszintesége, önfeljelentéssel fölérő nyíltsága a tanú rá: a Gimes-bírálat arra ösztökélte, hogy szüntesse meg azt az éles ellentétet, amely a társadalom által megkövetelt új társadalmi szerepekhez való alkalmazkodás és a saját életének régi követelményei közötti eltérésből fakadt. Kötelezze el magát véglegesen az eddig is a valóság tökéletesített másának, szunnyadó lehetőségeinek tükrözéseként felfogott eszmények: a szocializmus és a szocialista mezőgazdaság eszménye mellett. Adja föl a kívülállásnak azokat a pozícióit, amelyek jelenlétéről talán a reakciónak, pesszimiztának, perspektívátlanoknak nyilvánított s emiatt megtámadott *A szatír bőre* tudósított először (Levelek, 1981 b:21), majd a *Rozi* József Imréje is megfogalmazta ezt a szerepjátszó azonosságtörekvést: „inkább bentről nézem, hogy nyúzzák a kintieket, minthogy én is odaadjam bőröm a nyúzáshoz”.

Az öncélú irodalom csődje saját hiányosságai, ideológiai elmaradottsága leleplezésének érzését – szégyenérzetét – keltette Sarkadiban. Arra indította őt, hogy – szociálpszichológiai szakkifejezést használva – a „szégyenkezéstengely” oldalán, azaz egy újabb kiábrándulással, sikertelenséggel, megszégyenüléssel is számolva, adja át magát az érzelmeinek a társadalom szabta követelmények teljesítésekor – a „bűntengely” oldalán felépített, szerepjátszó, csekély érzelmi „bevetést” kívánó magatartás helyett. (Lynd, 1978: 56–62)

Ennyi alapján is elmondható: *Az öncélú irodalom csődjét* Sarkadi mindenekelőtt egy magatartás – „az írói arisztokratizmus” – csődjeként értelmezte. A válaszcikk, *A sematizmus kérdései* e magatartás kérdőjeleit rajzolta ki. Kételyeket, kétségeket, tévedéseket és hitetlenségeket gyón meg – mély emberi hitelességgel.

Ha az életmű elemzői érintik e két írást, bizonyosan veszít magabiztosságából az az állításuk, hogy – mint idéztük – Sarkadi az ötvenes évek legelején, azaz már jóval az önbírálata előtt, elhessegette magától a kétségeket, kételyek nélkül hitt mindabban,

amit a párt vezetői mondtak. Szónoki kérdés volna: kinek lehet jobban hinni, a monográfusoknak vagy Gimes Miklósnak és Sarkadinak? Gimesnek, amikor a politikaellenességet, a politikai tényezők ábrázolásának elutasítását hánytorgatja föl? És Sarkadinak, amikor önkritikát gyakorol: műveiből hiányzott a döntő erőknek – „a Szovjetunióknak, a pártnak, a magyar kommunistáknak” – az ábrázolása?

Mindazonáltal Sarkadi önelemzése egyetlen ponton talán nem hatolt el a lényegig: amikor „narodnyik” múltjának ideológiai gyengeségével magyarázta azt az írói megoldást, amely a hős fejlődését az „elnyomottság”, a „bántás” negatív indítékaiból, a „nagy dolgokra lesz most már képes, miután akkora csalódás áll mögötte” eszméjéből bontja ki. Itt mutatkozik meg igazán az „előrevivő erők” és a haladás megbonthatatlan egységét szajkózó szektás-dogmatikus politika hatása. Itt, hogy az évek mennyire mélyen belesulykolták Sarkadiba a narodnyikság bűnét. A büntudat oly erősen egy gócba sugározta a „vétkeket”, hogy Sarkadi azt a terhet is magára vette, ami – egyrészt – egy világirodalmi és egyetemes filozófiai irányzatnak a „terhe” volt.

Az egzisztencializmusé egyfelől, amely a negatívumok, a válságszituációk kiváltotta emberi döntések-választások elemzésére és ábrázolására összpontosított. A keresztény hitvilágban gyökerező irodalmi hagyományunké másfelől. Azé, amelyik a „balszerencse közt”, „sok vizzály után” feltámadó népről énekelt, a megváltás hitével reménylette: annyi rossz, annyi szenvedés után „még jőni kell, még jőni fog egy jobb kor”...

A SZOCIALIZMUS ÉS A „VÁLSÁGSZITUÁCIÓK”

A *Gál János útja* társtalanságának, váratlan jöttének tétele legendás alakká avatta az első karmesteri intésre mindjárt „diadalmas ének”-et zengő író. Ám a feltételezett keletkezési idő elé is olyan fátylat húzott, amely inkább eltakarta, mintsem sejtette volna a valóban történelmi helyzet, társadalmi-emberi sorsfordító pillanat igazi lényegét. Az előzmény nélküli mű axiómájának segédletével elkészült aztán a retusált kép egyrészt a fordulat éve után a valóság felé „egyre nagyobb érdeklődéssel, lelkesedéssel” forduló íróról, akinek az alkotói útja 1948 és 1956 között volt a „legharmonikusabb” (Hima, 1981:47), másrészt a *korrról*, amely egyre jobban csak e derűt, hitet, harmóniát kínálta a művésznek.

A Sarkadi-irodalomnak a „legharmonikusabb időszak”-ra vonatkozó, állandósult állításai mellé azonban vastag kérdőjelek rajzolhatók. Kétségbe vonható a *korszakról* festett kép hitelessége. A kornak csak az egyik arcát láttatja, aki 1948 és 1949 rendkívül gyors és mélyreható változásaihoz kizárólag a társadalom friss és szabad kezdeményezéseit, alulról jövő nagy népi lendületét, ünnepi, váró hangulatát, a „holnapra megforgatjuk az egész világot” mámoros hitét, a „fényes szellők” lobogását társítja, az új minőségek korszakváltó erejéről beszélve.

Megszépül így a múlt: a kinyíló távlatok érzékeltetése mellett nem esik szó a távlattalanság érzetébe csüggesztő, súlyos meg-rázkódtatásokat okozó adminisztratív intézkedésekről, a tisztogatókról, a demokratikus pártok felszámolásának folyamatairól, a „régiformák és intézmények” Rákosi Mátyás követelte megszüntetéséről, a kommunisták harci szövetségeseinek és lojális úti-társainak fokozatos elvesztéséről, a szűk szektaszellem kiala-

kulásáról, a politikai elfogultság, szűklátókörűség és a túlhajtott „éberség” kártékonyságáról, a régi vélt vagy valós sérelmek „törlesztéséről”. Mindarról, ami „elhintette a félelmet az emberek közötti érintkezésben, és megmérgezte az ország politikai légkörét”. (A magyar népi demokrácia..., 1978:166)

A harmóniáról beszélők előtt az új hatalmat, kormányt és államgépezetet létrehozó, ezáltal a társadalomszervezés előtt új utakat vágó történelmi tettek nagyságának fényében eltörpülnek a határozott törésre, a „szervetlen fejlődésre” (Vitányi, 1983:35–49) vonatkozó tények. Jelentéktelen kérdésnek tetszik, hogy a fordulat lényegében felülről ment végbe; hogy a népi-szocialista kezdeményezések mind kevésbé találták meg a maguk működtetéséhez-továbbéléséhez szükséges kereteket; hogy az állami életben háttérbe szorultak a meggyőzés szabályai, háttérbe a nemzeti érdek.

Végül is: 1948–1949 szocialista fordulatának roppant bonyolult volta vész szem elől. Az, hogy „a népfrontos díszletek mögött a proletárdiktatúra radikális fordulata” játszódott le. (Történelmi jelen idő, 1981:85)

Mármost az az elképzelés, mely szerint Sarkadi alkotói pályájának legharmonikusabb időszaka a magyar történelem egyik legdiszharmonikusabb pillanatával esik egybe, végső soron két – közös szemléleti gyökerű – feltevésből táplálkozhat. Az egyik – óhatatlanul is – abból indulhat ki, hogy Sarkadi – sok nemzedék- és pályatársához hasonlóan – semmit sem vett észre a kort át- meg átszabdalo ellentétekből, vagyis végeredményben érzéketlen maradt társadalmi-emberi konfliktusai-drámái iránt. A másik nézet – meglehetősen szándéktalanul – felnagyítja-kiemeli az adott időszak eredményeit, s lekicsinyíti-eljelentékteleníti annak ellentmondásait.

Ami a lelkes és érzéketlen író portréját illeti: eltünteti ez a rajz mind a paraszti témájú novellák, szociográfiák, mind a *Január* és a közvetlen megnyilatkozású levelek szerzőjének ráncait. Gondtalannak, kételyek nélkülinek mutatja a polgári író szerepköréből a parasztiba átlépő Sarkadit. Mintha korábban csak ideiglenesen foglalkoztatták volna a paraszttársadalom fejlődésének kérdései; mintha nem is jövendölt volna hideget hozó szeleket; mintha nem fenntartásokkal, illetve ellenérzésekkel fogadta volna a fordulat utáni új falusi politika két döntő intézkedését: a gyors és erőszakos

técszervezéseket, illetve a kuláklividalást. És mintha nem hangoztatta volna szinte tüntetően a *Gál János* is, hogy a kulákban éppúgy észreveszi s megbecsüli a munkaszeretetet, mint a szegényparasztban. S ugyanitt mintha nem nyomatékosította volna már-már didaktikusan: Gál szorgalomban, szakismeretben a termelőszövetkezeti csoporthoz képest *nagykorú*; a munkaeMBER a maga erejéből, nem pedig a többségében szájemberek alkotta kiskorú közösség ösztönzésére lesz felnőtt férfivá.

És észrevehető az is, hogy Gál munkaerkölcésénél megragadott fölényéhez, „magasabbrendűségéhez” olyan önállóság társul, amely az önmagára utaltság elbizonytalanító érzését is föl-fölébreszti benne. A „nem tudnám, hogy mi lett vóna itt a dologgal, ha itt nem vagyok” érzésébe, a „Módos elvtárs azt mondta...”, énrólam vegyen mindenki példát. Mer én mindig megtalálom, hogy mi munka van a ház körül” büszkeségébe az irányításhoz, gondoskodáshoz szokottak, ezt hiányolók rosszérzése vegyül. Az „amióta itt vagyok én, nem parancsolgatott énnekem még senki. Úgy csinálom én mindent, ahogy jónak látom” vallomása nem csupán a helyzettel elégedett, a társakkal összekötő független gazdaöntudat büszkeségét hirdeti. Ott bujkál benne a különbre, többre szövetkező, az egyedüllét elől menekülő, azt kényszerűségből mégis újra megtapasztaló ember furcsálkodása is: „majdhogy a magam gazdájának érezhettem én magam, mer csak az asszonyok vótak a tanyában”. Nem a világformálás láza, pátosza tölti el ezt az öntudatot; nem a közösségi élmény. Nem a jövőhöz, hanem a múlthoz való viszonyítás izgalma hevíti s csillapítja meg.

Még a *Gál János útját* nézve is úgy látszik tehát, hogy zátonyra fut az apologetikus felfogás hajója. Egyoldalú állításnak tetszik, hogy az író csak hittel és optimizmussal töltötte volna el „a falvak szocialista átalakulása, melynek szemtanúja lehetett”. Az elismerő szavak eltúlzásának, a fenntartások kicsinyítésének ez a módszere végeredményben a „két életézés – két egyéniség” teóriájának felállításához vezet. Annak kimondásához, hogy Sarkadit az elidegenedés, a rettegés, a félclem negatív életézése felé a második világháború alatti s közvetlen utáni évek, valamint az 1956-os nemzeti kataklizma eseményei vitték (Hima, 1981:44) – a fordulat éve s a proletárdiktatúra kezdete viszont még elhanyagolható szerepet sem játszott az emberi lét „árnyoldalainak” felfedezésében.

Elmulasztja ez a felfogás, hogy szembenézzen a történelem-filozófiai-irodalomtörténeti szempontból leglényegesebb feladattal: válaszoljon arra a kérdésre, hogy a „szocialista fordulat”, mint minden életformaváltással, szellemi és anyagi értékek radikális átrendezésével együttjáró társadalmi átalakulás vajon nem idézte-e, nem idézhette-e föl a társadalom tömegeiben, jelesül Sarkadi Imrében az anyagi és tudati elbizonytalanodás, elidegenedés veszélyeit? Nem az *Oszlopos Simeon*, de a *Kőműves Kelemen* vagy a *Január* írója vajon nem élhette úgy át, nem foghatta úgy fel a proletárdiktatúrát, mint a népi demokrácia kezdeményeinek ideiglenes megállítóját, amikor az utópiát – mármint hogy a történeti fejlődés megérlelte a szocializmust – ráerőszakolták a helyzetre? (Sándor, 1983:64) Írásai nem mutatták-e legalább annyira a spontán fejlődés, mint a tudatos fejlesztés hívének? Nem úgy látta-e, mint az adott időszakban sokan – közöttük Rákosi egyik vitapartnere –: „... a magyar demokrácia útja hosszú (...): rohammunkával nem lehet megvalósítani... Homonculust lehet belőle improvizálni, de csak megtevesztenők vele a világot és önmagunkat is. Természetesen nem arról van szó, hogy eltűrjük, hogy ez a folyamat szabotálja a fejlődést s cammogjon vagy célzatosan elakadjon, amikor a haladás és fejlődés feltételei adva vannak. Sőt, siettetni kell ezt az ontológiai folyamatot, de veszélyes lenne megkerülni... Ha a játék végleges megnyerése a remis-k, a kompromisszumok sorozatán vezet, akkor újra és újra kell játszani. Csak egyet nem szabad: felborítani a táblát.” (Idézi Sándor, 1983:64)

A rohammunka, a kész sablonok alkalmazásának, a tábla felborításának elítélésé egyfelől, másfelől kiállítás a kompromisszumok, a paraszttársadalom égető bajainak módszeres orvoslása mellett – a *Január* világgképének nem erős sugallata-e ez? S a *Gál János* új útra való elindulásában nem játszott-e éppoly meghatározó szerepet a tarthatatlan helyzetből való kilábalás szociális kényszere, mint a közös gazdálkodás öntudatos vállalása? – összhangban az 1948 végére, 1949 elejére kialakult országos helyzettel (A magyar népi demokrácia..., 1978:186), melynek ilyen értelemben is realista hitelességű ábrázolója a mű. Vagyis e művek paraszti jövődőről alkotott képét nem formálta-e az a Veres Péteri, a kommunisták közül pedig legegységesebben és legma-

gárahagyatottabban Nagy Imre által képviselt agrárpolitikai álláspont is, amelyik korainak ítélte a „kulákság” likvidálását, hibáztatta a mezőgazdaságnak a kis- és középparaszti „tönkretétele” útján elérhetőnek vélt átszervezését, s egy ideig kitarított a kisbirtok fenntartása mellett, mert a munkakedv, a szorgalom fenntartását látta benne? (Uo., 185)

E kérdéssort csak azok nevezhetik szónokinak, akik ismerik Sarkadinak még az életműsorozat *Cikkek, tanulmányok* című kötetéből is kihagyott vallomásos méltatását Nagy Imre könyvéről, az *Egy évtizedről* (1954). A recenzens nyilván nem véletlenül emeli itt ki a politikusnak azokat a nézeteit, amelyek miatt előbb, 1949 áprilisában vita robbant ki az MDP vezetőségében, majd öt hónappal később a hozzájuk makacsul ragaszkodó Nagy Imrét kizárták az MDP Politikai Bizottságából. (A magyar népi demokrácia..., 1978:185) A szemlélő Sarkadi egy csöppet sem tartja túlhaldottaknak, megoldottaknak az öt évvel korábbi problémákat; a kisárutermelő paraszti gazdaságok és a szövetkezetek egyszerre történő fokozatos fejlesztésére teszi a hangsúlyt 1954-ben is. „Nem szabad abba a hibába esni – fogalmazza át a publicisztika nyelvére a *Január* alap gondolatát –, hogy fejlődési fokokat átugorjunk, nem szabad a tömegek fejlődésének elébe vágni”. S mintha csak a fentebb idézett, Rákosinak szegzett érveket sorolná újra, az *Egy évtized* szerzőjének véleményére támaszkodva óv: „Bármennyire kívánatos... sőt szükséges lenne, bármennyire szeretnénk is, mégsem léphetünk kettőt, ha a tömegek csak egyet tudnak lépni. Meg kell szívlelnünk Lenin intő szavait, amikor a német »baloldaliakat« bírálva rámutatott arra, hogy »saját óhajukat« minősítették objektív valóságnak. Ez a forradalmár legveszedelmesebb hibája.”

Mindezek hitető erővel tanúsíthatják: Sarkadi a proletárdiktatúrába, az ezzel járó társadalmi-gazdasági-kulturális válságba nem mint a „diadal” kezdetébe élte bele magát. A *Kőműves Kelemen*-töredékek mutatták a benső azonosulás esélyét, de azt is, hogy a fordulatot akként élte meg, amiként az a történelemfilozófia síkján jelentkezett: kétféle társadalmi elképzelés „metszéspontjában” keletkezett *válságszituáció*ként. Olyan krízisnek fogta fel, amelyben a társadalmi formáció váltása az egyént is döntő fordulat

elé állítja. A választásra kényszerült személyiséggel az emberi lét és a társadalmi szolgálat értelmének és távlatainak súlyos kérdéseit gondoltatta végig – *Kőműves Kelemen* példája szerint – ; politikai-ideológiai-történelmi tapasztalatokat tettett mérlegre – mint a *Januárban* –, vagy éppen az ideológiai-politikai tapasztalatlansággal, „szüklátókörséggel” elkezdett Gál János-i utat próbáltatta ki. Bármelyik megoldással kísérletezett: közös hősük a válsághelyzetben választásra kényszerült egyéniség.

Ennyiben az 1948-as mitológiai novellák folytatói. Bennük is megfogalmazódnak a kényszerhelyzet és a szabad választás dilemmái, bennük is a körülmények és a velük szemben, vagy az ő pártjukra álló emberi akarát alkotja a két pólust. Az új helyzetbe, az átmenet állapotába került társadalmi személyiség felől mérik ezek az alkotások a váltást – Sarkadit itt is a személyiség védelmének, a szubjektum „rehabilitációjának” s nem a közösség, a társadalom kor kívánta „idealizálásának” igénye vezeti. (Hima, 1981:47) Az egyéni törekvések, célok képviselője megelőzi az ember társadalmiságának követését, a társadalmi cselekvéseket és vágyakat: az egzisztencia az esszenciát. Ha tételen nem fogalmazódik is meg, hogy az ember elsősorban önmagáért létezik, és csak másodsorban a közösségért vagy az emberiségért – beleszól mégis ez az *egzisztencialista* elképzelés a művek alakításába.

Mert szükségszerűen ide kanyarodunk: az *egzisztencializmus*hoz mint a *válságszituációk* létfilozófiájához. Ahhoz a meghökkentő tételezéshez, hogy az egzisztencialista vonások a hagyományosan három részre tagolt életműnek nemcsak a nyitó és záró szakaszában, hanem a középsőben, az ún. „paraszti”, „szocialista”, „legharmonikusabb” korszakában is lényeges szerepet játszottak. Részt kértek a művek világszemléletének formálásából. A „förtelmes... esztelen és ostoba” dráma (Márkus I., 1962:1093), az *Oszlopos Simeon* dilemmájának „legmélyebb forrása” ezért sem kereshető az 1956 utáni helyzetben. (Pándi, 1972:665) A „súlyos kudarc”-nak „olvashatatlan”, „elviselhetetlen sémává lapított utánérzés”-nek titulált Sarkadi-mű, a *Rozi* (B. Nagy, 1969:135), valamint az *Út a tanyákról* című dráma főszereplőit is – Oszlopos Simeon-i dilemma feszíti: a bukás, a szegény, a rossz hogyan fordítható-váltható át győzelembe, büszkeségbe, jóba; miként lehet a vereségből erőt meríteni, tőkét kovácsolni.

Ezek után talán nem meghökkentő a feltevés, hogy Sarkadi a lehetetlent kísértette: igyekezett közös nevezőre hozni az egzisztencializmust a sematizmussal.

Egzisztencializmus a sematizmusban

Nem a tételes filozófiában, nem a metafizikai jellegben, és legkevésbé sem – amit több gondolkodó az irányzat legfőbb jellemzőjének tud – valamiféle sajátos „klímában”, „légkörben” vagy „magatartásban” fogható itt az egzisztencializmus lényege. Nem a hittételek összességében, nem egy új gondolati rendszer megalkotásában tehát – de az egyéni élményből, az objektív léttel szemben az egyén létéből való kiindulásban. Ez adott tápot az irodalompolitika és kritika ellenérzéseinek. Azzal a sartré-i festésű emberképpel együtt, mely Rozi és Fekete Antal útjára egyaránt talál: az ember először létezik, önmagára lel, feltűnik a világban – és csak azután definiálhatja önmagát, miután megragadott és megvalósított egy „tervet”, amit viszont az öntudat, a ráció helyett a szorongás, a félelem, a bizonytalanságérzet körvonalaztatott vele. (Az egzisztencializmus, 1966:17) Ilyen „terv” Rozi életében a traktoriskolára kerülés; Fekete Antaléban pedig a tévészcsébe való belépést motíválják hasonló érzetek.

Egyáltalán nem meglepő, hogy a kritika a két főhős életének ezen a döntő pontjain inszisztált a legtovább, Sarkadit miattuk érte a leghevesebb ideológiai-politikai jellegű támadás. Amit a legtöbben a fejére olvastak, annak a lényege jól tömöríthető egy baráti bírálat – már az előbbieken is érintett – mondatával: műve akár *vádirat* is lehetne a szocializmus ellen. *Vádirat*, mert a tragédia szele csap ki belőle, nem pedig a „biztató jelen” és a „boldog jövő” mámorító érzése, és mert hőse a megfontolt, tudatos döntés helyett a véletlenre bízta magát. Rozi szavaival: „ez kell, hogy nyomát se lássa maga körül a régi életének, aztán jöjjön, ami jön”. De a „jöjjön, ami jön” után a „lássuk, uramisten, mire megyünk ketten” Bolond Istók-i keserű elszántsága, az önpusztítás esélye is fölrémlik előtte: „A traktoriskolára is véletlenül jelentkeztem... Hagytam én akkor,

történjék velem akármi. Olyan vótam, mint a legtöbb szegény, ha baj éri – hogy nem bánja már, ha csóztól szakad is a nyakába, néha még azt mondja, hadd jöjjék csak minél vastagabban, majdcsak vége lesz.”

Baj és véletlen: ami miatt majd a *Kútban* Bíró Mátéját is méreg, tehetetlen düh fogja el, s amire ő fogcsikorgató küzdelemmel válaszol. A *Rozi* és az *Út a tanyákról* ennyiben Pataki Mari és Bíró Máté szerelmi történetének előképei, metaforikus sugallatok, jelképi erő nélkül. Rozinak abból a „kút”-ból kell kiverekednie magát, ahová szerelmi szégyene lökte. Míg traktoriskolás, majd gépállomásvezető és „kolhozszervező” nem lesz, többszöri megaláztatáson kell felülkerekednie, visszaszerezni önbecsülését. Mert vak volt, kiszolgáltatotta magát a szerelemben, hagyta, hogy becsapja Józsa Imre, ez a roppant dolgos, terveiben-álmaiban merész, de a szülői akarattal, a „suba subához, guba gubához” szokásával szembehelyezkedni gyáva, így megalkuvó módos parasztfiú. És mélységes mély Fekete Antal „kútja” is. „Apám a föld alatt, az öcsém a börtönben, a feleségem meg...” – sorolja a megrázkódtatásait, neje ringyóságát hallgatásba burkolva. Érzékelteti, mekkora tragédiák ismertették föl vele, hogy nagy aljasságokra képes az ember „ezér a nyomorult földér”, s hogy mekkora szégyen árán, személyes vereségek következtében választotta a téesszébe való belépést.

Ezek az elnagyolt „tartalmi kivonatok” is mutatják talán: a *Kútban* és a két mű motivikus tényezői épp fordítottjai egymásnak. Bíró Mátét a szerelem és a közösség is az élethez vonzza; Rozi előbbi monológja is éppen az ellenkezőjét mutatta annak, amivel Máté elkeseredett harca jelenítődik meg: „dolgozott benne a meghalni nem akarás”.

Máté *most* olyan fiatal legény, „nekiszilajodottan, csupa jókedvvel”, amelyennek *valaha* Józsa Imre és Fekete Antal álmódta magát: „Dógozni akarok én, oszt olyan gazdaságot csinálni, amelyen nem vót még itt a környéken... emeletes házakat” – így Rozi kedvese, Fekete pedig: „mint a mesében a kis királyfi – nekivágok ennek a világnak, oszt a hónom alá gyűröm... oszt építke magamnak egy olyan kacsalábon forgó palotát...” Messzire vezetne a taglalása, de jelezni mindenképp szükséges: amiről a Kőműves Kelemen-törödékek, arról árulkodnak a fenti sorok is: a „palota” és az építés

a munka és a hit tárgyasulásaként értelmezhető. Éppen ezért a *Viharban* építészmérnökének vallomását – „Házat akartam mindig építeni, palotát, évek óta” – csak a leszűkítő-egyszerűsítő magyarázat foghatja fel egyetlen egy foglalkozás, szakma csődjének beismeréseként. Egy válságérzés vetítődik ott is ki – ahogy a dráma szerzői kommentárjában szerepel: Fekete Antal az élete „romjairól” tápászkodik fel. De amit Fekete csendes bölcsességgel, azt akarja Rozi is, harsányan, a „jövő felé száguldok” hamis, a személyiség belső tartományai által nem hitelesített pátozával. Szerzői reflexiók, alaki dialógusok jelenítik meg úgy a figurát, mint aki elégedetlenségét, tapasztalatlanságát és félelmeit akarja túlharsogni, lelkesültségével leplezni. Jött „hebehurgyán”, „berobbant”, „belekapkodott”, „belekavart a falu ügyeibe”; „túl buzgólkodott”, „vágatott”, a társakat csak úgy „vonszolta magával”, „olyan volt, mint egy hajcsár”, „vakbuzgó”, „mitugrász lány” – szólnak az ítéletek.

A vakhit vezetett ide, a Fekete Antaléhoz fogható bizakodás: hogy ha „az ember annyi csalódást megér, hát akkor nehezen bírna el más többet”, „csak jobb lesz, csak jobb lehet”. És ebben a metafizikai hitben a különbség az *Oszlopos Simeon* regénytöredék és a két mű között. Kis Jánossal szemben a dráma és a regény főhősei rosszra nem rosszat várnak. Mutatja azonban a „csak jobb lehet” feltételes módja is: remélt lehetőségként és nem bizonyosságként, a sors kifürkészhetetlen véletleneként s nem valamely ésszerű cselekedet, társadalmi tett szükségszerű következményeként merül itt föl a jó. A reményt, miként Kis János, Rozi sem abból meríti, hogy a „körülmények” majd a pártjára állnak, s hogy a „társadalomhoz való tartozás” érzése föloldja a magánélet sérelmeit. Ő sem az emberi viszonyulásokban hisz – önmagában inkább. „Akármilyen van, akárhogy van, ő, ha az orrával túrja is a földet, akkor is megmutatja, hogy ér annyit egyedül is, mint amazok ketten” (ti. Józsa Imre és az apja.) „Hogy viszi annyira, ha beledöglik is... ha kinevetik is..., ha akármilyen lesz is. Lenézték Józsaék, hogy olyan fajta, aki nem viszi semmire? Hát megmutatja, mindenképpen megmutatja, hogy viszi, igenis viszi.” Nyomatékosítja a regény: hőse nem az ismereteire, a helyzetértékelő képességére vagy a közösség felhajtó erejére támaszkodik. Nem a „kor kívánta” tulajdonságokra. Hiszen: „alig tud ő valamit. Csak éppen... csak éppen, hogy nagyon nagy az akarás benne, az elszántság”.

Ennek az önmagára, saját akaratára utaltságnak a folytonos hangsúlyozása a bajokon, csalódásokon való felülemelkedés egyedüli módjaként – nyilvánvalóan nem egyezett a nép nevelése, öntudatának fejlesztése fölött bábáskodó politika véleményével. A szakmai oktatástól, az iskolákon és az iskolán kívüli formákon, a politikai szemináriumokon, a Szabad Nép-félórákon át a sajtó hasábjain történő nevelésig a párt s az állam elképzelésébe sok minden belefért – az egyéni tetterőre építő spontaneitás azonban egyáltalán nem. Sőt, szembenállt vele. Mert figyelmen kívül hagyta a munkásosztály és a párt és a kommunista vezetők döntő szerepét. Helyettük dinamizálta az egyént, kereste benne az „előrevivő erőt”. Méghozzá – ismételjük – negatív élményben, megrázkódtatásban jelölte meg ezt a – Sarkadi kifejezését használva – „belső mozgató erőt”. Az egzisztencializmussal rokon módon, de csak hozzá hasonlóan-e? Az ellentételező kérdés egyszerre hipotetikus és szónoki: a *Rozit* és az *Út a tanyákról* szemlélete, világképe ugyanis megengedi azt a feltevést, hogy bennük nem egy XX. századi filozófiai irányzat nyomai lelhetők fel, hanem egy sokkal régiebb, mondhatni ősibb tanításé: a keresztény hitvilágé.

Ez az elgondolás több okból sem látszik légből kapottnak. *Először* is, ha bizonyítani lehet, hogy e művek a vallásos élettől, hittől, dogmatikától és liturgiától is kaphattak pszichológiai ösztönzéseket, akkor annak bizonyítása elmaradhat, ami tudományos tény, hogy az egzisztencializmus a legerősebb ösztönzéseket a vallásos világnézet „feltámasztásától” kapta. S az sem mellékes talán, hogy az irányzat „atyja”, Sören Kierkegaard – teológus volt. *Másodszor*: a *Rozit* odakapcsolta már a korabeli kritika is a magyar irodalomnak ehhez a keresztény szemléleti gyökerű hagyományaihoz, mégpedig jobbára a protestáns ághoz – az újabb elemzések viszont az őskereszténységhez, a bibliai ághoz kötik Sarkadinak nem is egy művét. *Harmadszor* s végül: az *Oszlopos Simeon*, a *Kőműves Kelemen-töredékek*, a *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról* vagy a *Gál János útja* elemzéséből kitetszően a hitvita formája, az aszkézis, a kvietista jellegű elmélkedés, továbbá az áldozathozatal mint a bűnök elhagyásának és az üdvözülés megszerzésének az eszköze, a munkához mint kipróbált ősi aszketikus eszközhöz hasonlóan e művek világképének formáló tényezői közé sorolható.

Lehetővé téve olyan tágasabb, a *Rozi* és az *Út a tanyákról* teremtett világán túlmutató asszociációkat, amelyek a személyi kultusz időszakának – tudományosan még alig elemzett – „vallásos alapon” felfogott szocializmusképből szükségszerűen következnek.

Protestantizmus a sematizmusban

Mind a regény, mint a dráma esetében a főhősök sorsfordulata – a lánynak Józsa Imre általi becsapottsága; Feketének a családi közösség szétbomlása – az erre a határhelyzetre adott válasszal együtt csak úgy interpretálható, mint ami a *szenvedés* értéknek tartásán alapul. A „sértettség mint emelyű” szerepel itt. Vagy másképpen, a fenti Max Weber-i kifejezést feltételezhető forrásához, Nietzsche esszéjéhez vezetve vissza (Weber, 1982:305 és 296) – az állítható, hogy Rozi egészen, Fekete Antal pedig félig-meddig „elégtételre vágyó sértettségből” dönt a traktoriskola, illetve a téeszcsé mellett. Ez a sértettség sarkallja a lányt, megmutatni a hűtlen szeretőjének, hogy „viszi, igenis viszi” valamire; ez gondolatja vele traktorista korában, hogy „most látná az a gyalázatos..., ahogy traktoron ül, vagy ahogy... hallgatják... a szavát”; ez amikor gépállomásvezetőként egykori megszegyenítőjével, Józsa Bálinttal találkozik, hogy „parasztpolitika ide, megnyerés amoda, ennek az embernek haló porában se bocsátana meg”. Az a – megintcsak Weber szavával élve – „bosszúsükséglet” keresi itt a kielégülési lehetőségeit, amelynek hatása alól az immár a „nép” vezetésére kijelölt leány sem képes kivonni magát. Politikai döntéseibe így szólnak bele személyes ellenszenvék. A téeszcsé kulákkóktól való „megtisztítása” közben ezért véli ő maga is úgy, hogy Imre kulákká nyilvánításával a régi sérelmekért „akar bosszút állni”.

Ebben az összefüggésben Rozi személyiségjegye, a „hebe-hurgyaság” is úgy tűnik fel, mint a kapkodós munkára serkentő tulajdonság, a tettei pedig mint eszközök, melyek a lelki harmónia megteremtésére éppúgy hivatottak, mint a szégyenben maradástól való félelem száműzésére. A méltóságérzet visszaszerzésében a

munka játssza tehát most is a főszerepet: „az a legnagyobb öröm – így Rozi –, ha a dögát jól végzi az ember... egyebet oszt én nem is akarok már elérni. Mer énnekem ember nem kell, szerelem énnekem nem kell.” A tett, a munkavégzés azonban nemcsak a szerelmi vágy legyőzésének eszköze – mintegy czáltal megy végbe az aszketikus jellegű gyakorlati fordulat is, a protestáns etika egyik fő tételének megfelelően, hogy a hit a tettekben igazolódik. Rozi így szabadul meg összes, sűrűn sorakozó kételyétől és kérdésétől, amiket különben elméletileg képtelen megválaszolni. „Mer mindig csak azt tanultuk az iskolán, hogy a Párt a szegényparasztra támaszkodik, szövetségbe a középparaszttal... osztán én otthon, ahogy emlékszem, csak azt láttam, hogy vannak emberek jóba, vannak rosszba... Az én keresztapám... a csak szegényember, nincs annak csak két rossz lova, két hód fődje – oszt mégis, ha arra kéne támaszkodni a Pártnak, hát jól nézne ki...” – így az elmélet és a gyakorlat, egyáltalán: a falusi politika ellentmondásaira ráérző Rozi. S ha más esetekben indulatba jön is – „Az ördögbe ezt a politikát, ki tudja azt kiszámítani, hogy kell valamit csinálni?” –, ismét csak a vallásos hitre jellemző felsőbb bizonyossággal nyugtatja meg magát: „Nem lehet, nem szabad azt kétségbevonni, amit okosabb emberektől tanult az iskolán”. A kételyek elvetésének ez a könnyűsége elképzelhetetlen – a keresztény tanítások szerint (Weber, 1982:149) – a fáradszhatatlan hivatásvégzés nélkül, amellyel a hős – nem a világra, de – az önmagára vonatkozó bizonyosságot és az elégséges hitet megszerezheti. Szenvedés, sértettség, elégtétel és bosszú, kétely és hit láncszemei végül is könnyen kapcsolódnak egy chiliasztikus, messianisztikus jövőképbe. A vallás, illetve az egyház ki is használta ezt a kapcsolódást a tömegek sértettségével. Rozi „jövő felé” száguldása ebben az összefüggésben a protestáns etika megváltástanára emlékeztet: a társadalmilag alávettett és negatívan értékelt személyiség a maga méltóságérzetét a legkönnyebben egy őrizetére bízott „misszióba” vetett hitből táplálhatja: a saját értékéért az általa képviselt *legyen*, vagy a *teljesítménye* kezekedik. (Uo. 305) A Sarkadi-regény hősnőjének példája szerint a sértettség csak a munkában és a hitben nyerhet elégtételt – tartós lelki épültséghez, az életvitel racionális rendszerezéséhez csak ezek vezethetnek. Összehangzik itt a szocializmus misztikus-irracionalisztikus felfogása és a keresztény vallásos életértelmezés.

Az *Út a tanyákról* vilásképe kétségkívül kevesebb egyezési pontot mutat a vallási dogmatikákkal. A két üdvtani koncepció: az újjászületés és a megváltás közül az utóbbi azonban ösztönző erejű itt is. Fekete Antalnak ahhoz, hogy új lélekhez jusson, meg kell szabadulnia minden sérelmétől, nyomorúságától. Ám ennek a szenvedésre s nem a büszkeségre, öröme alapozott új léleknek a kialakulásába, a hős életvitelének megváltozásába belejátszanak a családi tragédiától függetlenül meglévő, az egyéniségben korábban megképződött belső késztetések, hajlamok és hajlandóságok is. Benne már előbb formálódik a téeszcsébe lépés gondolata, mint ahogy családi élete összeomlik – szemben Rozival, aki még a szerelmi csalódása után is szinte csak sodródik a traktoriskolába és a munkahelyeire. Fekete választása tudatosabb tehát – egyrészt jellemi tulajdonsága: fáradhatatlan munkavégzése, másrészt a dráma utolsó, „gyónás”-nak beillő jelenete készíti elő a választását.

A munkának és a hitnek, a személyiség méltóságérzetének és messianisztikus feladatvállalásának a kölcsönösségéről a *Rozi* kapcsán volt szó előbb. Ehhez képest az *Út a tanyákról* „újdonsága” abban a mindenképpen mély ellentmondásban van, hogy egyszerűre mutatja egy szemléleti elem meghaladásának szándékát és megtapadásának tényét. A „munka mitizálásának” a *Gál János útjánál* érintett megszüntetése, az időszerű aktuális politikai igényeknek s nem az időtlen tettvágynak, munkabírásnak a kifejezése felemás módon sikerült: a középparaszt tudatában válik el egymástól munka és eredmény, teljesítmény és cél, ő látja saját – munka általi – kiszolgáltatottságát-kizsákmányoltatását – a csepeli munkásból lett párttitkár viszont foglya maradt a „rég” szemléletnek. Most ő beszél, himnikusan, megszállottan a munka időtlen szépségeiről. „Tudja, hogy éltünk régen?... Az se biztos, hogy holnap kenyér lesz-e... napi nyolc óra, tíz óra a kemencék mellett, az emberről csurog a víz, úgy érzi, megég, s ráadásul érzi, hogy rab, cseléd, senki, semmi – amikor az öntés jön, mégis felcsillog a szeme, hogy az acél is folyékonyvá válik a kezünk alatt... a vasat meggyúrom, ha marokra fogom!”

Papnak, a párttitkárnak ez a lelkesültsége akadályozza meg, hogy a dráma utolsó jelenete az legyen, aminek indul: gyónás. Fekete Antal bűnbánata, töredelmes vallomása, hogy eddigi életében „minden ezer a gyomorult földér” történt. Bár amikor „élete leg-

nagyobb dolgában kellene döntenie”, Pap szinte belefotja a szót, a „kézfogás” kérése mégis olyan, mint a bűnbocsánat felvétele, mint a feloldozás jele. Hiszen a párttitkár megszüntette az önálló felelősségét a saját, korábbi életmódjáért – úgy viselkedett, mint egy gyóntató, ebbe a szerepbe öltöztette őt be a paraszti képzelet. És Pap – beszél a név is – nemcsak feloldozott, nemcsak a bűnbocsánatról adott bizonyosságot, de elérte azt is, hogy Fekete mentesüljön a családi tragédia borzalmas feszültségétől. Megváltotta őt a szenvedéstől. Reményt adott az üdvözülésre: kézfogásával a téesz-
csébe való belépést szentesítette.

A félreértések elkerülése végett fontos ismét hangsúlyozni: nem a tételes vallás, nem a protestantizmus vagy a katolicizmus dogmáinak átvételét képzeljük el. Gurevics fogalmait használva (1974:23): nem „ideológiai”, hanem szociálpszichológiai – vagyis a „közvetlen megéléshez tartozó” – hatásra gyanakszunk. Mint ahogy a *magyar irodalmi hagyományok* dolgában sem a közvetlen és tudatos kapcsolódás szándékát tételezzük, hanem éppenséggel azokat a keresztény hitvilágból eredő pszichológiai ösztönzéseket, amelyeknek ráhatásaképp formálódott a *Rozi* és az *Út a tanyákról* világképe olyanra is, amilyenek az előbb láttattuk. S amilyenek a regényt már az egykori kritikus – pontosabban: azóta is egyedül csak ő – látta, amikor még nem olvashatatlannak minősült az, hanem megejtően érdekesnek és izgalmasnak. S amikor – mintegy utólagos jeleként annak is, hogy a sematizmus műbírálata mégsem volt annyira egyszínű és lakkosan csillogó – a követendő irodalmi hagyományok körét – igaz, nem a hivatalos, nem a párt, hanem „csak” a népfront politikáját képviselő kritika – annyira tágkeblűen rajzolta meg, hogy belefértek abba a prédikációk és a népmesék is.

A kritikus, a magyar elbeszélő próza hagyományainak sorába a *Rozi* mellett a *Gál János útját* is lényeglátó nagyvonalúsággal beillesztő kortárs: Hubay Miklós. Napilaprecenziójában (1951) a korszak elkoptatott szólamai – a nép szívében élő békevágyról – és hazugságai – a mezőgazdaság roppant fejlődéséről – mintha arra volnának jók, hogy a segítségükkel beszélni lehessen olyan, a „hivatalos fülek” számára szokatlan fogalmakról is, mint gyengédség, részvét, elesettség s olyan műfajokról, mint a prédikáció. Mindazonáltal Hubay megemeli, jelentőségén túl becsüli a *Rozit*:

értékítélete fölött igen, elemzési szempontjai, megközelítési módja fölött nem járt el az idő. Jó szemmel veszi észre és emeli ki a munka alapvető, a regény szerkezetét és jellemrajzát meghatározó szerepét. A *Gál János útja* bírálóival szemben – jóllehet direkt módon nem hivatkozik rájuk – bátor érzékkel védi meg és bravúrosnak nevezi azt a megoldást, hogy az író egyetlen egy ember szemével láttatja a falusi életet. Ebben a vonatkozásban ismét érdemén felül dicséri ugyan a *Rozit* – helytálló viszont mind a lány, mind Józsa Imre alakjára nézve az a megállapítása, hogy mindketten munkára termett emberek. S igaz, ami Józsat Gál János és Fekete Antal rokonává teszi: legjobb tulajdonsága a munka- és alkotókedve. Ugyancsak érvényes, amit általában az ekkori irodalmi hősokról ír, hogy legtöbbjük a szegényemberek gyermekeinek szemével ismerte meg a világot, és ezért él olyan eleveenséggel bennük a múlt. Olyan elnyomottságból, olyan mélyből indultak, „ahonnan eddig a nép csak a mese hőseit tudta feleregetni” – Hubay Miklós az elsők között fogalmazza meg a „fényes szellők” nemzedékének ma is hallható hitvallását. Az emelkedett szavak – jól működik a kritikus minőségérzéke – a *Gál János útját* dicsérik – a *Rozi útját* csupán „nagyjából” látják hasonlónak: a gyermekkori nyomorúságból indulásban.

S ez az a pont, ahol a mese és a prédikáció elbeszélő hagyománya Hubay érvelésében egymásra talál: az elnyomottságból, a nyomorúságból való menekülés, az elesettségtől, bujdosástól, szegénységtől való megváltás műfajait, a közösségi (népi) és a hatalmi (egyházi) vigasztalás alkalmait ismerteti fel bennük. A teljesebb, emberibb élet utáni vágy felébresztéséhez a gyengédség, a részvét hangján szólnak. De az erőn is, amelyet a valóság „legapróbb, legközönségesebb tényei”-nek ismerete növel meg. S az a Hubay, aki – mint volt róla szó – tudott a Balassi-komédia feltámasztásának szándékáról, járatos lehetett annyira a kolléga műhelyében, ismerhette olyan bensőségesen és aprólékosan, hogy feltárulkozhatott előtte: barátját mély vonzalom fűzte – a hangjáték újabban előkerült, Sarkadi írta bevezetését idézve – a protestáns-katolikus hitviták drámai feszültségű formájához, a tömörségével, nyelvi szépségével és kifejezőkészségével kitűnő prédikatori irodalomhoz, jelesül Bornemisszához, akitől – így mondta Sarkadi (1974:689) – nyelvet és szenvedélyt máig tanulni lehet.

Hubay idéz is Bornemisza Péter prédikációiból. És korántsem antiklerikális célzattal: „Jézusnak születésekor még csak egy zsellérházacskája sem volt. Idegen földön, más ember barmos istállóiban, szegény, nyavalyás leányzótól, melegvíz, lágy ruha nélkül, posztócskába, szalma közibe született.” Az emberi jogokra, a „szabad magyar hazára” való igényt zengeti ki a „honvagy erejével” ez a prédikáció megütötte hang, és a kritikus ezt hallja továbbzengeni Mikes Kelemen leveleiben, a népmesékben, Csokonainál Szuszmír meséjében, a *Pillangót és az Arvácskát* író Móricz művészetében, aztán Veres Péterben; és az elbeszélő versekben is, a *Ludas Matyiban*, Arany János *Kósza Bandijában*, végül az újabb irodalomban Juhász Ferencnél és a *Szép Anna lakodalmát* szerző Kónya Lajosnál.

A folytonosságteremtő, a magyar elbeszélő próza egyik „fejlődésvonalát” meghúzni törekvő igyekezet – az utolsó példa kivételével – nemigen sodorta tévedésbe a kritikust. Sőt, kitüntető érdemül írható fel az induló Sarkadi művészetének a talán leg-erősebb nemzeti hagyományainkból való gyökereztetése, odakötése a realista, társadalomábrázoló, egyszersmind protestáló irodalomhoz.

Hubay Miklós a reformáció megformálta kulturális örökség folytatóját tehát a korai regények Sarkadijában látta. A drámák, a korai Kőműves Kelemen-töredékek szerzőjében csakúgy, mint a kései *Oszlopos Simeon* és az *Elveszett paradicsom* alkotójában viszont Tarján Tamás látta meg az őskeresztény dogmákhoz, a biblikus motívumokhoz visszanyúló író. (1981:99 és 1983:15) A töredékek egyik színpadi felfogásában a Kelemen–Boldizsár szembeállítás Krisztus és Júdás vitájára emlékeztette; s okkal emelte ki, hogy az áldozat- és a megváltásmotívumon túl a tizenkettes szám, valamint az utolsó vacsorára utaló jelenet is a misztériumhoz közelíti a drámát. Kitűnő szemmel figyelte meg a *Szeptemberben* a Kőműves Kelemen-gondolat folytatását, „az önnön alkotásába beleépült ember drámájá”-t. Hasonlóan érzékeny megfigyelőre vall az időpontok szimbolikájával kapcsolatban, hogy a már címével is biblikus *Elveszett paradicsom* játzsási idejében – szeptember kilencedikében – felfedezte a bűnbe eső „első ember”, Ádám napját. Ugyane drámában Mirát szentléleklobogású lánynak – a hetvenötödik születésnapját ünneplő öreg Sebők, a krisztuskorú

Zoltán és Mira viszonyát pedig a szentháromságra emlékeztető nemzedéki szimbólumnak látta. Hármukat egyszersmind az életelen, az élő és a legmagasabb rendű: az emberi – azaz a világegész képviselőinek.

S ha tudjuk, amit legelőbb Bata Imre írt le, hogy e dráma családi atmoszférája félreérthetetlenül személyes indítékú (1964:259), akkor tudnunk kell azt is, hogy ugyanezt az atmoszférát, de a hazai protestáns értelmiséget általában is jellemezte: jobban kötődött az alsó rétegekhez, mint az uralkodó osztályhoz. (Fabiny, 1984:40) Népközeli értelmiségi légkör, református paprokon, messianizmus, prófétai attitűd, hívő készség, megváltósági hivatásélmény — Bata jellemzései azokra a hajszalerekre is rátalálnak, amelyeken a kereszténység dogmatikája és liturgiája „átszivároghatott” a személyi kultusz Sarkadijának szocializmushitétbe.

Mert végül csak idejutottunk: a „vallásos alapon” felfogott szocializmushoz. Ahol talán nem is a misztikus-vallásos ideológiai elemeknek az ekkori szocializmus ideológiájával és politikai gyakorlatával való megfeleltetése rejti az igazán nagy buktatót. Hanem annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ha Sarkadi művészete valóban olyan erős ösztönösséggel és tudatossággal merített a keresztény motívumokból – ahogy azt állítottuk –, akkor – ahogy ezt állítani fogjuk – egy ugyancsak erősen hitelvű, liturgiájában és dogmatikájában sokban a kereszténységre ütő koraszocializmus miért tagadta meg vele mégis a teljesebb azonosságot, miért sorolta a „szembenállók” közé?

A HITSZERŰ SZOCIALIZMUS

„Mintha... egy nagy hitbuzgalmi társaság országos székházába csöppentem volna. Utcákon, középületekben Sztálin és Rákosi portréi, mint a szentképek, mint a gyerekágyacskák fölött az őrangyalok vigyázták minden lépésünket; üzletek kirakatában, hivatali szobákban »vörös sarkok«: rőt drapériával letakart asztalokon aranyozott szobrocskák, mint megannyi házi oltár, némelyik előtt... vörös üvegkehelyben éjjel-nappal izzó villanyégő, mint a templomokban a tabernákulum előtt az örökméces. Mindehhez az elvben önkéntes hitbuzgalmi összejövetelek, a reggeli »Szabad Nép-félórák« monoton zsolozsmahangulata; az előadó kifordul, széttárja karját, s fölszólítja a híveket: »Szóljunk hozzá, elvtársak«. Roppant naív voltam eleinte, s nem tudtam, hogy miként a mise »*Dominus Vobiscum*«-jára... ugyanúgy a szemináriumvezető felszólítására sem »hozzászólnom« kell, azaz a saját véleményemet elmondanom..., hanem valami parafrázist kell mondanom az előolvasott szövegre, illetőleg a rítus előírta responzumot.”

Maróti Lajos eleveníti így föl 1951-es emlékeit a hit és a dogmatizmus korszakának itthoni összefüggéseire az elsők között rámutató gazdag elemzésében. (1971:77) Mielőtt megmutatná a zsolozsmázó, miséző nagy hitbuzgalmi társaság tükrét, vélemények egész sorával szembesül. Mérlegeli Heisenberg nézetét, aki szerint a mi korunk újra visszatért a kettős igazság, a duplex veritas késő középkori problémájához – ott is, vagy ott különösen, ahol – értsd: a szocialista országokban – a politikai tanok és a társadalmi tevékenység vették át a pozitív vallás szerepét. A szocializmust valamiféle „hit” dolgának, „posztkeresztény ideológiának”, a marxizmust a kimerült történeti vallások helyébe lépő pótvallások egyikének tartó Toynbee, továbbá a vallási mozgalmakkal a marxizmust – a „klasszikus” marxisták közül egyedül – rokonító

Gramsci elgondolásainak elemzése után világos Maróti szándéka: a dogmatizmus, a személyi kultusz hívei legalább utólag nézzenek szembe egykori önmagukkal.

Annak akár a pusztá feltételezése is, hogy a „tudatos jövőbelátás” társadalmá, a materialista filozófiával szoros érdekközösséget alkotó szocializmus magán viselheti az idealizmus, sőt az irracionálizmus és a miszticizmus jegyeit – akkor számított a legnagyobb istenkísértésnek, amikor eljött – Illyés Gyula egy régi kritikájából idézve (1975. I:113) – az „egy újmódi isten országa”: a személyi kultusz idején.

Az antiklerikális harcok dúlása, a szentek száműzetése korában nemcsak az látszott feledésbe merülni, hogy a kereszténység évezredek óta az európai civilizáció sark- és talpköve, illetve hogy a vallás és annak tárgyiasult megtestesítője, az egyház – az elnyomottak kordában tartása ellenére, vagy azzal együtt – fontos lelki egészségvédelmi szerepet is betöltött. (Fekete, 1981:68) A fekete reakció elleni támadások idején az sem kapott nyilvánosságot, hogy Engels például a korai kereszténységet, annak egyházszervezeti demokratizmusa és egyenlőségelve miatt, a szocializmus egyfajta megvalósulásának tartotta. De nem citálták azt a Marxot sem, aki a lutheri reformációból a másik ember sorsának alakulásáért vállalt felelősség és küzdelem gondolatát, az egyház történelmi feladatának ha nem is a megoldását, de igaz felvetését emelte ki. (Lukács J., 1984:2)

Az Isten, a Megváltó vagy (a Renan-könyv támasztotta kultusz révén) Krisztus személye az idők folyamán a mindenkori forradalom eszményeinek, az igazságosságnak, emberiségnek mintegy a jelképe lett.

1917 novemberét követően is a bibliai-vallási frazeológia használata jelentette a legbiztosabb módját a tömegekhez való eljutásnak. Majakovszkij ezért alkalmaz újszövetségi hasonlatokat. Andrej Belij *Krisztus feltámadt* címmel ír poémát. És Blok, a már a címében is az apostolok számát idéző *Tizenketten* szerzője szerint: „Oroszországban a lázadás érzése mindig szent volt... Dicsfényt látok a forradalom ifjú arca körül... Benne van Krisztus”. (Bakcsi, 1978:162)

A minden mozgalomban kialakuló hitszerű jegyek és a minden mozgalmat jellemző vágy, hogy minél nagyobb tömegeket tudjon

maga mögött – ebből a két irányból érkezett el a *Tanácsköztársaság* is a maga messianizmusához, a maga – Tóth Árpád verscímével szólva – „új Isten”-éhez. Ebben a szellemben hirdette Szántó Lajos 1919-es plakátja a Krisztus-arcú munkástömeggel: „Proletárok! Előre! Ti vagytok a világ megváltói!”

De túl a művészi, szépírói megnyilatkozásokon – ezen a csaknem teológiai nyelven szólalt meg a tudomány, a történetfilozófia és a politika is. Révai József például a sziklából vizet fakasztás, kövekből kenyérteremtés bibliai példájával érvelt; de igehirdetésről, tanításról, az útban lévő igazságról, a „világ társadalmi megváltása folyamatá”-ról beszélt Lukács György is.

Kettejük kiemelésének az oka, hogy ők játszottak meghatározó szerepet 1945 után a magyar ideológiai és kulturális élet alakulásában.

Mit szüntettek és mit őriztek meg az 1919-es ideológiai-történetfilozófiai-etikai alapvetésükből? Gyengültek-e, vagy inkább megerősödtek politikai gondolkodásuk szektás-messianisztikus vonásai? Az ugyanis aligha szorul bizonyításra, hogy akkori szereplésük a messianisztikus szektáság jegyében zajlott. (Lengyel A., 1973:281, Lendvai L., 1983:48 és Urbán, 1983:373)

Messianizmus és önkritika

A messianizmus olyan „marxista üdvtan” volt (Sükösd, 1977:24), amelyik épp annyira vette biztosra valamiféle végső, egyetemes üdvözülés, adott esetben a világforradalom bekövetkezését, amennyire a vallásos ember Krisztus eljövetelét. Jellemzője egyrészt, hogy teleologikus – amennyiben várja a megváltást, azaz a történelmi fejlődésnek egy immanens belső célt tulajdonít – és eszkatologikus – amennyiben a történelmi végcélt, adott esetben a világforradalmat, mint eleve elrendelt „végső dolgot” nézi –, másrészt, hogy az egyén kötelességének tudja, akár az önfeláldozása árán is, ezt a teleologikus-eszkatologikus végcélt a „valósuláshoz segíteni”. (Lendvai L., 1983:48) Amit tehát 1919-ben a világforradalom – bekövetkeztét a 20-as évek első felére remélték –, azt

a szerepet töltötte be 1945-öt, de még inkább 1948-at követően a kommunizmus. Úgy tűnt fel mindkettő, mint a boldogság Ezeréves Birodalma, s nem mint folyamat (Kapitány Á.–Kapitány G., 1983:245) – éles ellentétben azzal a tétellel, mely szerint a kommunizmus „nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia”. (Marx–Engels, 1974:45)

Az eszményi állapot utópikus, idealista és transzcendens célkitűzését immanenssé, a társadalom és az egyén belső ügyévé az az osztályharc hivatott avatni, amely megvívásának legfőbb alapja Lukácsék szerint a tudatosság, öntudatosság. Kiszakította, dogmatikusan értelmezte ezt az alapot mind 1919, mind 1945 táján a Lukács nevével jelezhető történetfilozófia is. A *Taktika és etika* „messianisztikus mintaszövege”, aztán a *Történelem és osztálytudat*, de Révai József *Osztályöntudat és fegyelem* című írása is a világtörténelem végső fordulatát ennek a proletár osztálytudatnak az önmagára találásától várták. Sükösd Mihály találó megállapítása: ugyanazt a szerepet játszotta itt az osztálytudat, amit Hegel gondolkodásában a mindenható világszellem. (1977:25) S lényegesen nem változott ez az idealisztikus felfogás 1945 után sem. Amikor Lukács a tudatossá válásról mint az élet poéziséről beszélt, hangsúlyozva: „a tudatossá válás szerepe a szocializmusban egyén és osztály számára egyaránt az élet igazi útjának felismerése, út a boldogulás, a magasabbra fejlődés, az igazi egyéniség kifejlesztése felé”, és a szocializmusért tudatosan dolgozó ember, a tudatosan a közösségért harcoló ember „elkerülhetetlenül egyéni életében is eljut” ehhez a boldoguláshoz, magasabbra fejlődéshez (Lukács, 1949:62) – akkor voltaképpen megismételte a *Történelem és osztálytudat* főbb gondolatait. Vagyis sematizálta az új társadalom és az új ember kialakításával kapcsolatos feladatokat. Nem vette figyelembe, mennyire bonyolult, összetett fejlődési sor ez. (Király, 1976:602) Csak növelte az ellentmondások számát, hogy a korszak történetfilozófiai elképzeléseiben ettől a tudatosságtól mintegy leválasztva önálló életre kelt, külön mindenható világszellemmé lett – Révai József szavaival szólva – „egyre inkább döntő mozgatóerővé” vált az önkritika. (1955:109) Korántsem előzmény nélkül: úgy biztatott már a *Történelem és osztálytudat* is, hogy a proletariátusnak semmiféle önkritika miatt sem szabad szégyenkeznie,

mert győzelme csak az igazság győzelmét jelentheti, ezért az önkritika – életeleme. (Lukács, 1971a: 318)

Az önkritika önállóodása, külön szubsztanciává válása mögött a dogmatista-voluntarista nézet- és képzetrendszernek az a – Szász Jánost idézve (1981:41) – mintegy magában való tétele húzódik meg, miszerint „korántsem a lét határozza meg a tudatot, hanem az intézményesített tudat... a létet”. Ez az intézményesített tudat adta ki az új osztályeltolódásokkal párhuzamosan az önkritika jelszavát (Sztálin, 1950) – s talán az osztályeltolódásokkal, még pontosabban: a Tanácsköztársaság és a fordulat éve utáni idők deklarált etikai normáinak különbségeivel magyarázható, hogy ez a jelszó mintegy magába rejtette az önfeláldozás jelszavát is. Mert igaz ugyan, hogy az olyan közmondások, mint a „kicsire nem nézünk” és az „ahol nagy fát vágnak, sok a forgács is”, eleve számoltak az áldozatokkal – az időszak derűsen életigenlőre, himnikusra, patetikusra hangolt világképéből azonban teljességgel száműzték azoknak a drámai helyzeteknek, tragédiás pillanatoknak a lehetőségét, amelyekben az áldozatmotívum kiteljesedhetett volna. Az „azért vannak az akadályok, hogy leküzdjük őket”, aztán a „munka nyomában nincsen gond”, a „ma nekünk ragyog már a napfény” szólamai nyomósították: a társadalom valóban az „ünnepi állapotba kényszerítés” idejét élte, a közélet egyetlen tartalmává – a termelés mellett – az ünneplés vált. (Tokaji, 1983a:120) A mindennapiság pedig – a maga sivárságával – szégyellnivaló „csökevény” lett; a nyomorúságokat, esetleg az áldozathozatal okozta szenvedéseket felpanaszolni-kibeszélni nem volt illő, sem ajánlatos. (Hernádi, 1973:83) Vagyis a szektás vezetés bűneinek leplezésére, a társadalmi feszültségek levezetésére – Vitányi Iván szavaival élve (1983:107) –, az erőszak megideologizálására szolgált ez a himnikusság és ünnepélyesség.

A „legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus” tétele bizonyítja: kialakult és számottevő szerepet játszott – ugyancsak Szász János figyelte meg – a *teodicea* sajátos formája, vagyis az a képzetrendszer, amely a „fényes szellők” és a megideologizált erőszak világát a lehetséges világok legjobbjának tétélezte. Ezzel a világgal kapcsolatban nem voltak már érvényesek a *Taktika és etika* Lukács Györgyének dilemmái. Hiszen hiányoztak belőle a Lukács emlegette tragikus helyzetek és tragikus választások

lehetőségei. Az egyik oldalon a manicheizmus szelleme (Gáll, 1981:227) a gyűlölendő és megsemmisítendő ellenségtől megtagadta még a tragikus pusztulás, vagy az emberhez méltó szembesülés-választás esélyét is. A másik oldalon, a szocializmust önzetlenül építők és szeretők, az osztályellenséggel szembeszállni képes oldalán viszont éppen az önkritika tette lehetetlenné a súlyos tragédiával fenyegető helyzetekbe kerülést, és a tragikus önfeláldozást. A gyónással azonos funkciójú önkritika mint a leghatékonyabb fegyverkezési eszköz ugyanis nemcsak a „rendszertelen életvezetést” könnyítette meg, amennyiben az élet oda-visszája egyik állomásának tudta a bűn-megbánás-önkritika-kiengesztelés-újabb bűn – Max Weber kifejezésével élve – „szaldómeneté”-ben, hanem át is ruházta az egyén felelősségét az önkritikát kikényszerítőkre. Az ő kiengesztelésüktől s nem a helyzet vagy a tett önértékétől függött az egyén megítélése. A személyiség szuverenitásának felfüggesztésével együtt járt, hogy a Lukács György-i etikai öneszméletnek nem is volt módja két bűn között választania, nem alkalmazhatta a helyes és nem-helyes cselekvés mértékét: az *áldozatot*. A teodiceás gondolkodás miatt lehetetlenné vált, hogy az egyén alacsonyabb rendű énjét feláldozza a magasabb rendű, az eszme oltárán. (Lukács, 1971b:196) Az „áldozat” fogalmát helyettesítette a „szolgálat”: a népé és a vezetőié.

Az önkritika szükségességének örökös hangoztatásával folyton megerősített s nyilvánosan kihirdetett, lényegét tekintve feudális-paternalisztikus függőségi rendszer feltételezett ugyanis egy karizmatikus szerepű „Legfőbb Lényt”. A feudálisztikus-infantilisztikus terminológia szerinti „királyapánk” mintájára: „Rákosi apánk”-at, „bölcs Vezérünk”-et, a „népek tanítómesterét”, Sztálint. Gáll Ernő szerint a periódus másik jellemzője – a manicheizmus mellett –, a *mitikus gondolkodás* lett uralkodóvá, kialakítva a maga liturgikus formáit. (Gáll, 1981:228) Ismétlődni látszott az, amit a középkorral kapcsolatban Gurevics hangsúlyozott (1974:115): a személyiségnek alig volt tudata önmagáról, az ember „félt önmaga lenni, félt az eredetiségtől”; nem mint egyéniség, nem mint individuum, hanem mint tömeg, mint a hierarchikus viszonyrendszer legalsó lépcsőfokának arc nélküli, absztrakt módon közös sorsú „tagolatlan ember-masszá”-ja (Tokaji, 1983a:218) jelent meg. Ezt az egyenruhába bujtatott, nyakkendő nélküli, micisapkás

tömeget fenntartás nélküli szeretet és rajongó áhítat kapcsolta a csalhatatlanság mítoszával övezett Vezérhez. Ez az önfeladásig teljes odaadás és alázat szinte kötelezővé tette a minden egyéni ambícióról való lemondást (Gáll, 1981:227) – a centrális függésű struktúra megtörte az egyén önnön értékének és értékességének tudatát. Ám e nagy egyformásítással az értékvesztés tragikumának vagy az értékfeláldozás katarzisének lehetőségén túl megszűnt maguknak az értékeknek a pusztá kiválása-választódása is. Hankiss Elemér úgy látja: egyenesen az értékek elrejtése volt a jellemző e „kíméletlen függőségben tartás” idején. (1981:23) Hiszen amikor mozgásba jött a hatalomgyakorlás ősi mechanizmusa (bűntudatot keltek benned – úgy, hogy csak tőlem remélhetsz feloldozást – és így függőségbe kerülsz tőlem), amikor kiszámíthatatlanná vált, kit mikor és miért nyilvánítanak „osztályellenségnek”, akkor az egyén sohasem tudhatta, mikor cselekszik helyesen s mikor nem, mikor tesz eleget s mikor nem a kívánalmaknak. A félelem és szorongás bűntudatkeltő hatását még csak fokozta az a „kettős kötés”-nek nevezett társadalmi-politikai gyakorlat, amely abban nyilvánult meg, hogy a társadalom kitűzött bizonyos normákat az emberek elé, de egyúttal lehetetlenné is tette, hogy e normák szerint éljenek – ámde ha nem e normák szerint éltek, akkor ostorozta, megszégyenítette őket, állandósította bennük a bűntudatot. Hankiss példáit sorolva: a szakmunkásokban, mert „munkásarisztokraták” vagy „kispolgárok”, a segédmunkásokban, mert „lumpenproletár” hajlamúak, a nagy- és középparasztokban, mert „kulákok”, a középső és kisgazdáknak, mert „ingadozók”, az értelmiségben, mert a „régii rend kiszolgálója” volt. S az ország népében, mert – „fasiszta”.

Az elrejtett értékek, valamint a folyton ébren tartott bűntudat stimuláló hatása így azután nem merülhetett ki sem az értékek felkutatásának, sem a bűnök feloldozásának igyekezetében, hiszen amikor a hierarchikus rendszer célja és jellemzője éppen a bizonytalanságban tartás volt, akkor teljes bizonyosságot sem innen, sem onnan nem lehetett remélni. Ily módon mintegy fölöslegessé, vagy legalábbis helyettesíthetővé vált a messianisztikus-chiliasztikus „csodavárás”, a kommunizmus-világforradalom közeli reménye – a hatalomgyakorlás előbb érintett mechanizmusa szinte önmagából is kigyökerezett és táplálta azt az irracionálisztikus-misztikus hitet, amely az egyén s nem a társadalom számára

valamiféle bizonyosság megszerzésének illúziójával kecsegtetett. Mondhatni: elemi létszükségletté lett a hit. Ha előbb, a társadalmi átalakulás pillanatában a „küldetéstudatot” éltette s működtette, most inkább már a „létezésstudat” mozgásban tartója volt. Király István kategóriapárjának érvényességét erre az időszakra is kiterjesztve: a *messianizmus* mellett hatott, formáló erőnek számított a *krisztianizmus* is. (1982 II:305–308) Nem kis egyszerűsítéssel mondva: ha az előbbi a hódító-támadó reflexeket foglalta inkább egybe, akkor az utóbbi a védekezve küzdő természetűeket. Elhárítandó, nem csupán az értékelrejtés, továbbá a stigmatizáló büntudat, de – analógiás fogalmazással – a „tények elrejtésének” veszélyeit is.

Nem csupán az időszakra oly jellemző manipulációk egy fajtáját, a tervszámokkal, statisztikai mutatókkal való zsonglőrködést foglalja magában ez utóbbi kifejezés. És nem is csak a hivatalos beszámolók, kongresszusi előadások ellenőrizhetetlen adatait, amiket a „felső határ a csillagos ég” szemlélete húzott egyre jobban az irrealitások felé. A tények elrejtésének mechanizmusa elválaszthatatlan volt az értékek és a tettek relativizálódásától. A közvetlen megéléshez tartozó szint, a szociálpszichológia számára ez annyit jelentett, hogy a materiális tényezőknél fontosabbak lettek a szubjektív tényezők. Sőt – Szász János szavát használva – a „mitikus önmanipuláció” a tények tiszteletét bűnös eltévelyedésnek, tudatferdülésnek és „kispolgári objektivizmusnak” bélyegezte. Eszmény és valóság egymásnak feleltetését, elmélet és gyakorlat közötti ellentmondások számontartását – és feloldását – lettek volna hivatottak szolgálni a tények. Szász Jánosra hivatkozva ismét: a hitnek az eszmélet által való ellenőrzését. E hit azonban egyenesen parancsba iktatta – és itt ismét utalni lehet Révai József, illetve Lukács György messianisztikus fölfogásának továbbélésére –: „Nem azt kell mondani, hogy ez és ez a jelenség így és így *van*, nem tudomásul kell venni az események egymásutánját, nem *konstatálni* kell, hanem azt kell mondani, hogy az események ilyenek és ilyenek *legyenek*.” (Révai, 1981:97) Az eszménynek a valósággal, a szubjektumnak az objektummal szembeni alakító tevékenysége valóban szinte korlátlanak tetszett – ebben a szellemben idézte a fiatal Lukács is a dolgok kellőségének fichtei gondolatát: „umso schlimmer für die Tatsachen” – annál rosszabb a tényeknek –, a

személyi kultusz korának szállóigészerű paradoxonát. (Lendvai L., 1983:54) Az értékelrejtés így hozta magával a tények igazságértékének bizonytalan voltát – a dichotomikus idő hitszerűsége kettős magatartási viszonyt alakított ki a tényekkel szemben. Egyfelől visszajára fordította azok jelentésségét, másfelől elzárkózott a tételeinek ellentmondó tények tudomásulvétele előtt. Szász János fejtegetésében: „A credo quia absurdum – hiszem, mert képtelenség – magatartása – logikus folyománya annak a hamis premisszának, hogy a világ nem olyan, amilyennek tapasztalatilag érzékeljük, hanem amilyennek hitünk akarja vagy akaratumk hiszi.”

S a messianizmussal megkezdett kört ez a „hiszem, mert képtelenség” zárja be – elégségesen bizonyítva talán, hogy a proletárdiktatúra kezdete, a sztálinizmus vagy a személyi kultusz időszaka éppen abba a hibába esett bele, ami ellen a leginkább harcolt: az idealizmus, a miszticizmus hibájába. A hitszerűség alakzatait vette föl. Olyanokat például, mint: a teodiceás elégedettségéből fakadó liturgikus formák, himnikusság és szertartásosság; a marxizmus-leninizmus, vagy inkább csak: a sztálinizmus tanainak a katekizmushoz hasonló, leegyszerűsített rendszerezése és magyarázása – és így tovább. Ha az érvelések, indoklások és főleg az elemzések sokszor hiányoztak is, ha olykor a ráció helyett az indulat diktál is – nem véletlenül s nem igaztalanul beszélnek tehát több helyütt is az ötvenes évek „nemhogy nem szocialista...”, de valójában prekapitalista vallásos szemléleté”-ről, „rikító, bizantinusz pseudo-vallás”-áról, „jezsuita szellemé”-ről, „jezsuita módszerekkel folytatott eszmei hadjáratá”-ról. (Vitányi, 1983:106, Tokaji, 1983:109 és Csengey, 1983:25)

A „hitszerűséggel”, a „vallásos” jelleggel párhuzamosan, sőt ettől támogatva – Hermann István állítása szerint (1970:488) – „meg nagyobb erővel ébredtek fel azok a negatív tendenciák, amelyek a harmincas évek szovjet fejlődésének egyik oldalát jellemezték”.

A centrális függés, amely egyszerre járt az alávetettség tudatával és a hierarchia csúcsán álló központi alak csalhatatlanságának mítoszával; a „nép atyja” Megváltó szerepbe öltöztetése, aki gerjeszti is, de fel is oldja az emberek bűntudatát; az önkritikának mint a halandó ember bűnmegebánásának kikényszerítése; az „ellenségnek” a párton belüli keresése, a „párttisztogatás”, amely az inkvizíció határát súroló, kálvinista parancsolatokban lefektetett

egyházrendészeti ellenőrzések emlékét idézte; a „tanítómester” vagy „tanítómesterek” fejtegetéseinek dogmaként, hittételekként való kezelése, ami legfeljebb a magyarázásukat engedte meg, de a továbbfejlesztésüket már lehetetlenné tette, a megvitatásukat pedig egyenesen eretnekségnek nyilvánította (Szász, 1981:42) – néhány csupán e negatív tendenciák közül. Azzal a szintén a tételes vallásra emlékeztető vonással együtt, hogy a fenti módon kikényszerített hitnek általában is megvoltak a maga elnyomó, a tömegeket kordában tartó funkciói. Az ötvenes évek apologetái az elnyomás terrorját legfeljebb a marxi igazság vigaszával menthetik: a kizsákmányolás fokozása végső soron a történeti fejlődés előremozdítója volt. (ld. Fekete, 1981:68)

Ezzel a történelmi értelemben vett vigasszal, a „minél rosszabb, annál jobb” Kun Bélára, de valamiképp a 19-es proletárdiktatúra egész politikájára jellemző stratégiájával (vö. Magyarország története..., 1976:344) is szükséges számolni az ötvenes évek megítélésekor.

Az elégséges okok keresése azonban elvezet addig, ahol az eszmei örökségeken, áthagyományozott kollektív képzeteken, tudatformákon, a különböző hitszerűségek „érintkezésláncolatán” s a „kikényszerített hit”-en túl – az „önkéntes hit” birodalma kezdődik. Pontosabban szólva: noha e két terület között a szigorú határok helyett inkább képzelhetőek el sűrű átjárók, érintkezési pontok, mégis különválasztható az utóbbi, ha azokra a társadalmi-történelmi adottságokra gondolunk, amelyek mintegy serkentői, fellobogtatói és visszaigazolói lettek a messianisztikus hitnek.

Néhányat csak az adottságok közül. Kétségtelen mindjárt, hogy az ország felszabadításában volt valami megváltásszerű, hogy a háború idején – miként erről a *Város az ingoványon* Darvas Józsefe beszámolt (1969:628) – sokan messiásvágyó hangulatba estek. Ha úgy tetszik: megvolt tehát az alapja annak a sematikus történelemszemléletnek, amely az 1945-ös fordulatot a krisztusi mártírhalál misztériumával analóg módon próbálta átélelni. (Tokaji, 1983a:230) És tágabb összefüggésekben is: ha a háború előtt az volt a helyzet, hogy – mint Gáll Ernő írja (1981:224) – a faszizmussal egyedül a Szovjetunió és a nemzetközi munkásmozgalom fordult szembe következetesen, és sem a nyugati demokráciák, sem a korabeli reformizmus nem mutatott biztató kiutat,

akkor a háború vége, a fasizmus szétzúzása, a győzelem ténye, a béke reménye még inkább ösztönözte a hit fölnövesztését. Hiszen alig hallgattak el a fegyverek, máris megszólalhatott a társadalmi igazságtevés ősi-új igénye, a földreformé, a termelőeszközök államosításáé, a volt uralkodó osztály monopóliumának megszüntetéséé. Elkezdődött az újjáépítés, el a társadalmi megújulásért folyó harc, az iparosítás, s néhány év múlva már a „tavasz Magyarországon” derűs érzése, az „itt tavasz van és mindörökre az marad” lelkesült bizalma jelezte: történelmi változás ment végbe az országban. Béládi Miklós szavával: egy sokáig elnyomott állapotban tengődő nép végre beérkezett a nemzetbe. A magyar kasztrendszer leküzdésével megteremtődött egy homogénebb társadalmi és egy közösségi elven épülő gazdaság esélye. A kulturális forradalom a műveltségi monopólium megszüntetését, egy új értelmiség megteremtését ígérte. A tudati forradalom azt, hogy a pénz helyett a munka lesz a központi érték. A szociálpolitikai forradalom a tbc felszámolását, az általános orvosi kezelés bevezetését. A nemzetközi sodrás – Kína felszabadulása, a francia és az olasz párt sikerei – csak erősítette a messianisztikus hitet. (Történelmi jelen idő, 1981:87)

Sarkadi „krisztianizmusa”

E nagy kitérő után talán most már megalapozottan tehetjük fel a kérdést: vajon ennek a hitszerűség jegyeit mutató időszaknak az irodalompolitikusai a hitszerűség jegyeit mutató Sarkadi-alkotásokban miért találtak mégis kivetnivalót?

Ha sorra vesszük a dogmatizmus-szektarianizmus, messianizmus-chiliazmus előbb tárgyalt főbb jellemzőit, az első látásra is nyilvánvaló, hogy Sarkadi nem jutott még el a *tekintélytisztelet* olyan fokára, amikor kritika nélkül fogadta volna el akár a „bölcstanítók”, akár a Párt kijelentéseit, téziseit. Nemcsak a *Gál János útja*, de – kisebb mértékben – a *Rozi* és az *Út a tanyákról* is mutatta: még a parasztpolitika két fő tételével, dogmájával kapcsolatban is

ott bujkált benne valamiféle szkepszis, bizonyos fokú kétkedés. Noha a távlatokat, az új rendszer perspektíváját a „mi országunk lesz ez... úgy építsük, hogy magunknak építjük” Gál János-i bizalmával fogadta el és igenelte – az építés módját, s ütemét illetően kifejezésre juttatta a fenntartásait, aggodalmait, szorongásait is. A legerősebb és a legkevésbé elűzhető gyanúval talán a *tudatosság* társadalmat és embert meghatározó szerepével kapcsolatban élt – az ösztönösségnek, a szokásoknak, beidegződéseknek, továbbá a szűkebb és a tágabb: a társadalmi és a családi környezetnek nagyobb jelentőséget tulajdonított, a mozgató erőként deklarált *önkritikának* viszont kisebbet, mint az időszak dogmaérvényű kinyilatkoztatásai. Ugyanakkor a talán a protestáns neveltetésből is származó individualista hajlandósága, aztán a „papagájskolasztikává” züllesztett dialektikus materializmus elleni belső tiltakozása, továbbá önnön írói lehetőségeinek és a műfajok törvényszerűségeinek a következetes végiggondolása és érvényesítési szándéka együttesen elvezették az egyéniség és a jellem, a konfliktusok és a személyes tragédiák, szenvedések puszta létezésének állításához – egy egyéniségeket és tragédiákat, egy *értékeket* és *tényeket* elrejtő periódusban.

A messianizmus vágányaira ráállított politikai gondolkodás kikiklátó veszélyeket láthatott felvillantani a szenvedés jelzéseiben. Miközben „zakatolt a vonat”, öncélúnak, sőt károsnak minősítették Sarkadi halvány figyelmeztetéseit is. Pedig meglehetősen ugyanaz a bizalom adta le őket. Csak éppen megszenvedettebb, kétkedőbb, vívódóbb, töprengőbb: közelebb volt ez a hit. A *krisztianizmus* jellemezte inkább, s nem a távolra nézés abszolutizálása, a jámbor és naiv lelkesültség, a *messianizmus* küldetésstudata. Kedves költője, Ady nyomán Sarkadi is a „küzdelmekkel megjavítható ember”-re tekintett. Azokra, akikben – mint a *Rozi* kritikusa írta – egyszerre volt meg a gyengédség, a részvét és az erő. Rájuk, mert – s ez már Illyés Gyula szava ugyanebből az időből – „Kik tudták a valót e földön és föld fölött, / az igazságot? A szegények, a szenvedők.”

NEHÉZ ESZTENDŐK – 1952

Harmadik önkritikájával, *A sematizmus kérdéseivel* kezdődött tehát 1952. A „példátlan”, az önfeljelentésig őszinte válaszcikk írásakor a zsigereiben se igen érezhette még, hogy az év „kiválasztottja” lesz. Az irodalompolitikáé, amelyik rajta próbálja ki: egy, az önmegalázásban, hitetlenségeinek és tévedéseinek leleplezésében kegyetlenül nyílt művész meddig jut el s mennyit bír el önkritika címén. De az író társak is mindenekelőtt Sarkadi két művét szemelték ki arra, hogy általuk szemléltessék, rajtuk mutassák ki a korszak irodalmi betegségeit.

Mintha végtelen messzeségbe tűnt volna, ami alig tegnap volt, hogy a Rozi „elejétől végig megejtően izgalmas, érdekes” könyvként (Hegedűs, 1951), „irodalmunk egyik legjobb regényeként” (Hubay, 1951), a Gál János útjához képest a „sokat fejlődött” író (Szabolcsi, 1951:1574) tetteként említődött.

Igaz, ma már szinte érthetetlen ez az elismerés. (Hajdú, 1973:83) Ám nem kevésbé érthetetlen, hogy Gimes Miklós cikke után a méltányoló, megbecsülő szavaknak egycsapásra végük szakadt, s innentől a csak lekicsinylő, a csak súlyos fenntartásokat hangoztató vélemények sora következett, jó szót többet a Rozi nem kapott.

A támadások kezdete

Miután az önkritikában, *A sematizmus kérdéseiben* maga a szerző volt szíves előre felhívni a figyelmet: az *Út a tanyákról* „még kirívóbb módon tartalmazza majd a Rozi hibáit”, még inkább vádolható lesz „ideológiai gyengeséggel” – a vádak nem is maradtak el. A rendező

visszaemlékezése szerint a „kritikákban persze levágták” a darabot (Horvai, 1981:61), holott a február elején bemutatott drámáért két hónappal később a szerzőt élete második József Attila-díjával jutalmazták; holott a Madách Színház-beli előadásnak nagy szakmai sikere és visszhangja volt, s holott a két főszereplő – Pécsi Sándor és Dayka Margit –, valamint a rendező, Horvai István külön prémiumot, „örületes összeg”-et kapott a produkcióért.

Egyfelől ledorongoló kritikák, annak a bírálónak, aki a dráma igazi magvának a Fekete család széthullását tartotta, hallgatásra ítélese — másfelől óriási pénzjutalom, József Attila-díj. Jutalmazás és büntetés egyszerre. Az időszak tudathasadásos ítélkezése ez? Pszichológiai hadviselés? A minőségérzék is diktál, de az osztályharcos éberség is? Csak ezzel a kettősséggel, kétértelműséggel magyarázhatók Révai József szavai: Pécsi Sándor játéka mentette meg a helyzetet s a darabot. (Horvai, i.m.)

A helyzet, a bemutató után: támadások minden oldalról. És szinte minden hónapban.

A sort, egy tanácskozáson, januárban, Sarkadi önkritikájával nagyjából egyidőben, Lukács György kezdi. A *Csillag* februárban közli az előadása szövegét, a hozzászólásokra adott válaszokkal együtt. (1952:138) Igaz, Lukács nem a sematizmus, hanem a szocialista realizmus mélyebb, hitelesebb értelmezése jegyében bírál, de a szektás-dogmatikus politika okozta problémákat ő sem veszi számba, így Sarkadinak kedvez ez az alapállás. Önkritikája helyességéről győzi meg, hiszen Lukács védi a párt politikáját: „Az írók... végre magukban keressék a hibát”. Hozzáteszi: „félelemre nincs ok”, a „félelemideológia” egyetlen táplálója az írók eszmei-ideológiai bizonytalansága. Ha ebben a bizonytalanságban Lukács elmarasztalja is Sarkadit, felmenti a súlyosabb vád, a realizmus-és politikaellenesség, az „ellensematizmus” vádjá alól. Igazságot szolgáltat, nem a regény, hanem az önbírálat írójának: a rossz pártfunkcionáriusokat rajzoló *Rozit* az esztéta szerint is „pont ugyanolyan sematizmus” jellemzi, mint amilyen más művekben a jó funkcionáriusok ábrázolását. A *sematizmus elleni harc mai állása* tehát az „ellensematizmus” oldaláról Sarkadi regényét visszahelyezte a „sematizmus” hadszínterére. Ezzel azonban nem állította azt, hogy fölösleges harcolni ellene. Mert ha úgy vetődik föl a kérdés:

melyik veszély nagyobb, az ellensematizmus vagy a sematizmus, akkor érvényes itt is a sztálini mondás: „mind a kettő rosszabb”. (Révai, 1955:154)

Az ellensematizmus különben is nagyon bizonytalan tartalmú fogalmával ezek után mind kevésbé hozták összefüggésbe Sarkadi műveit. A támadások célpontja mindinkább a „sematikus, kiagyalt jellemű figurák” írója lett, ahogy az az „egyenetlen alkotás”-nak feltüntetett dráma, az *Út a tanyákról* első kritikáiban mindjárt megfogalmazódott. (Mándi, 1952) „Sematikus toldalék”-ról, külsőleges, sablonos cselekvésről értekeztek aztán mások is – kihasználva, hogy Sarkadi mindenkinél előbb maga szólt a művét „eltorzító hibák”-ról. A *Rozi* és a darab ezután zömmel együtt említődtek s marasztaltattak el, mégpedig oly módon, hogy a minősítésekben újra és újra visszahangzottak Sarkadi önkritikájának-önjellemezésének fordulatai.

Magára szabadította a kritikusokat: olyan egyöntetűen „levágják” a drámát, mintha a korszak termésének ez volna a legsápadtabb darabja. (Asztalos, 1952; Bacsó, 1952) Pedig a politika sürgette téveszcse-darabok – Földes Mihály *Mélyszántása*, Mándi Éva *Vetése*, Barna Tibor és D. Szabó László közös alkotása, a *Csatorna a Borzason*, valamint a sikerültebbek: Urbán Ernő *Tűzkeresztsége*, Szabó Pál *Nyári zápora* – alatta maradtak értékben Sarkadi művének. (Siklós, 1970:227; Hajdú, 1973:67) Az *Út a tanyákról* különös visszhangja magyarázható volna a szerző különös tehetségének kijáró megkülönböztetett figyelemmel, aggódással és óvással is, ám hogy a kultúrpolitikát nem efféle szándék és eltökéltség vezette, arra bizonyosság a színháztörténeti tény: Földes Mihály darabját és a *Tűzkeresztséget* a budapesti bemutatót követően két hónapon belül minden vidéki színház bemutatta, sőt Urbán másik színművét, a *Gál Anna diadalát* is öt helyen játszották – Sarkadiét és Szabó Pálét viszont sehol sem. (Siklós, i.m.)

Ebben az összefüggésben vizsgálva nő meg igazán annak a jelentősége is, hogy az írószövetség drámai szakosztályának a drámairodalom „helyzetéről és problémáiról” szóló júliusi vitája ugyancsak Sarkadi darabját állította a középpontjába. (Molnár, 1952:984)

Sarkadi itt elmondott „védőbeszéde” a „sematizmuskritika” jelentős eseménye – éppen ezért külön elemzést kíván.

Kortársi „sematizmuskritikák”

Révai József a Lukács-vita lezárásakor beszélt először a fiatal és izmosodó irodalom legfőbb gyengeségéről; „bizonyos sematizmus”-t emlegetett. (A magyar irodalom története I. 1981:128) Az időpont azért lényeges, mert eléggé elterjedt megállapítás, hogy a sematizmus elleni harc 1951-ben, az I. írókongresszuson indult. (ld. Szerdahelyi, 1976:52)

A sematizmuskritika hazai történetének két fontos eseménye közül az első kétségtelenül ez, a másik pedig az 1952 őszi vitasorozat az Előadói Irodán. Lényeges különbséget tenni a felszólalók, az „írókritikusok” között, egyrészt a munkásságuk, nevük, rangjuk, tekintélyük, másrészt a megszólalásuk rendszeressége, mondani-valójuk következetessége, a „kritikairás” folyamatossága alapján. Másképp értelmezendő-értékelendő Veres Péter, Zelk Zoltán vagy az I. írókongresszuson sziporkázók: Illyés Gyula, Déry Tibor, de Sándor Kálmán fellépése is, mint az ugyancsak az 1951-es találkozáson szellemesen és nagy bátorsággal érvelő Juhász Ferencé, aztán az 1952 őszi Előadói Iroda-beli vita szónokáé, Eörsi Istváné és a néhány hónappal korábban „esztetizáló” Sarkadié. Az előbbiek előnye nyilvánvaló: önnön írói fontosságuk, művészi jelentőségük biztosabb tudatában léphettek föl, mint az utóbbiak, még ha az ő elismertségüket is alkalmasint egy Kossuth- és egy József Attila-díj (Juhász Ferenc), illetve két József Attila-díj (Sarkadi Imre) jelezte. Az irodalompolitika érzékeltette is a különbségeket a két „csoport” között. (Kuczka, 1981:65)

A sematizmust a „mozgalmi formalizmus”-sal összefüggésbe állító Veres Péter, a tehetség áruba bocsátásáról, a hatalom szolgai és nem meggyőződéses szolgálatáról, a politika széljárása szerint alkotó „meteorológus írók” törtetéséről és félelméről vagy az irodalom „népszínmű-munkásai”-ról, öntudatos leánykairól, az „egy új Pósa bácsi új meséi”-ről gyilkos ironiával értekező Déry Tibor (1978. I:420), aztán a színlelt védekezésből támadásba váltó, a trónok, bálványok, égi-földi szentek leomlását Balassi Bálint módjára megjövendülő Illyés Gyula, végül a sablonok, sémák leltárszerű felsorolásával is folytonos derűtséget fakasztó, a dogmás

merevséget is kinevettető, már a bevezetőjével – „Ha a Népművelési Minisztérium pályadíjat tűzne ki a felszabadulás óta megjelent legunalmasabb magyar regényre, a bírálóbizottság igazságos döntése az anyag gazdasága miatt rendkívüli nehézségekbe ütköznék” – is parádézó Sándor Kálmán (A magyar írók első kongresszusa, 1951:197) szereplésének más értéke és jelentősége van, mint például a sematizmusban a szocializmusnak valamiféle kispolgári értelmezését felfedező Juhász Ferenc előadásának vagy az *Út a tanyákról* kapcsán lényegbevágó szakmai-irodalmi kérdéseken töprengő Sarkadiénak. Amikor Juhász szembeszáll a költészet és a költői szerep vulgáris-sematikus értelmezésével, mulattatóan ötletes hasonlattal írva le, hogy a „mai Pegazus sokszor úgy néz ki, mint egy, a frázisok levegőjével felfújt és a testén különböző jelszavakkal telerajzolt valami, nem a költészet vérvő lova” – akkor ő sem mulasztja el szólni a külső, társadalmi okokról. Majd csak odáig megy el, mint a „hatóságaink és közegeink” szerepével példálózó Déry; ha nem is a politika, de az általa irányított „irodalmi élet” „nyílt tendenciáját” hozza fel okként. Úgy tetszhet, Juhász még idejében szól: a lapok egyáltalán nem vagy viszolyogva közölték azokat a verseket, amelyekben „egyszer vagy kétszer elő nem fordult a Párt, az ötéves terv, vagy legalábbis a szabadság”, s ami a legrosszabb: nehezen tudják elképzelni, hogy a „költőnek alkata, egyénisége, sőt fejlődési útja is van”. (A magyar írók, 1951:165) Eörsi és Sarkadi is a művészi autonómiára, az irodalom sajtószerűségére helyezi a hangsúlyt, s így rója meg a sematikus látásra készítő irodalmi életet, irodalmi kritikát. Ez az esztetizáló jelleg az új, a meglepő, nem pedig az, hogy Darvas főreferátuma nyomában ők is bírálni merik az irodalmi életet.

A másik szempont – a rendszeresség, következetesség – ön-ellentmondásban látszik lenni a tárgyával. Tudniillik, ha feltételezzük a rendszeres és következetes sematizmuskritika létezését, akkor magát a sematizmust nem tételezhetjük fel – legalábbis nyomasztóan monolit formában nem. Futólagos pillantással is látható, hogy folyamatosságról és állhatatosságról, a kritikus magatartás valamiféle tartósabb érvényesítéséről – a „hallgató”: elhallgattatott alkotókat nem számítva – a legnevesebb írók esetében sem lehet beszélni. E kritika alapfeltétele egyrészt annak felismerése és az az ellen való tiltakozás lett volna, hogy az

irodalomra a politika szolgálóleányi szerepét osztották ki, másrészt e felismerés olyan nyilvános irodalmi fórumokat követelt volna magának, ahol a kritika kivonhatja magát a politika illetékességi köréből. A politikai akarat – Marx emlegette – „mindenhatóságába” vetett hit idején ez merő képzelgés: a dogmatizmus elleni küzdelem a dogmatizmus keretei között zajlott. (Rainer M., é.n:15) Mindezt szem előtt tartva: többé-kevésbé következetes kritikusként mégis az idősebb nemzedék tagjai tarthatták magukat. Az „aesopusi beszédű” Illyés, a taktikai lépésekre is ügyelő Veres Péter, az önjellemzés szerint is „képmutatásra” kényszerülő Déry. Ami pedig a fiatalabbakat illeti: Benjámín László, aztán az Előadói Iroda 1952. őszi vitáján – talán a korábbi erős kritikáikat megtorlandó – közösen kipellengérezett Juhász Ferenc és Sarkadi Imre megnyilvánulásaiiban nagyobbak az ingadozások, a szélső értékek. Mind az érzelmek megvallásában, mind az eszmék hirdetésében; a korszak uralkodó művészetfelfogásának az elfogadásában és az elutasításában is. Művészi szemléletük kialakulatlanságával, eszmei-világnézeti alapjuk kevésbé szilárd voltával, emberi hajlékonyságukkal éppúgy magyarázható ez, mint a közösségszolgálat erős alázatával, messianisztikus hitével. Benjámín László például, aki Veres Péter *Almáskertjében* a vezetés rendkívül fontos kérdésének a felvetését üdvözölte, s aki világosan látta: „dönteni úgyis a művek fognak” – korábban a „párttal való megbeszélés alapján írt Juhász Ferenc művéről”. (Vita irodalmunk helyzetéről, 1952:54 és 142) Volt, aki tiszteletkörök rovása közben kárhoztatta az irodalmi értékelés protokollszerűségét („az íróasztal... hovatovább mellékhadszíntérré kezd válni”), ám hogy mekkora indulatokat fojtott el, az csak 1953-ban vált nyilvánvalóvá (Vita..., 1952:203 és Lázár, 1979:184); volt, aki az írókongresszuson a Pegazust a költészet vérző lovának nevezte – amint idéztük –, másfél évvel később viszont világnézeti gyöngeségeire, fogyatékoságaira, esztétikai tévedéseire kért bűnbocsánatot (Vita..., 1952:64). Sarkadi Imre épp ellenkező ütemben süllyedt-cmelkedett a korszak korbácsolta kritikai-önkritikai hullámokkal: a bűnbocsánattól jutott a tudatos vétkezésig. *A sematizmus kérdéseitől a Konfliktus és jellemig.*

Önkritika IV: a konfliktus és a személyiség védelmében

Eredetileg az Írószövetség drámai szakosztályának vitáján hangzott el, majd az *Irodalmi Újság* 1952. július 17-i számában jelent meg Sarkadi beszéde. Kivételes „alkotás”, noha szerzőjét is nyűgözték az alapvetően ambivalens, két „önmagában is hamis és egymást kizáró” perspektívában, az osztályellentétek szakadatlan éleződésében, valamint a jelenhez közeli kommunizmus távlatában együtt, egyszerre gondolkodó időszak szellemi-esztétikai béklyói. (Lukács, 1972. II:465) Az elmélet síkján ő sem tudta meghaladni, pláne pedig megszüntetni azt a voluntarista irodalompolitikai gyakorlatot, aminek éppen a sematizmus problémátlan, egyszerűsítő valóság szemlélete felelt meg. Rá nem döbbenhetett a képtelen ellentmondásra: a dogmatizmus-sematizmus elleni ütközet a dogmatizmus-sematizmus által kialakított szervezeti formák között zajlott. E kereteket nemhogy szétfeszíteni, netán lerombolni, de még felismerni se lehetett képes – ellenkező esetben beszéde valóban párját ritkítaná ebben az időszakban.

A szemlélet korlátait is mutatják tehát a végletek: *A sematizmus kérdéseivel szemben a Konfliktus és jellem* áll. A meghunyászkodó beismerés, illetve a tüntető tiltakozás azonban a személyiség „érzelmi háztartásának” kibillent egyensúlyi pillanatait is rögzítik. Az egyensúlyteremtő igyekezetet, a pszichikum önszabályozását jelzi az önbecsmérlésnek az önbecsülésbe való átcsapása. Működnek az énazonosság kiküzdésének erői, a szigorú önkontroll, a felelős önvizsgálat igényei. Ezek szikráztatják össze, kiszámíthatatlanul, a pólusokat. Általánosabb értelemben: éppen azok a feszültségek alakulnak ki s kapcsolódnak be – a tudat által is ellenőrizhetetlen módon –, amelyek a racionálisan és tudatosan akarttá, tudás révén szellemítetté váló fejlődésnek az általános következményei – ahogyról az első önkritika, a Boglári Békés-esszé kapcsán szó volt.

E feszültségtől indulatosabb a hang, ettől van, hogy miközben megismétli az *Út a tanyákról* önkritikájának legfontosabb megállapításait, vitába is száll velük.

Mindössze egy félév telt el *A sematizmus kérdései* óta, s most nemcsak helyesbíti – cáfolja is önmagát, még hozzá a legérzékenyebb ideológiai-irodalmpolitikai pontokon: a párt és a kommunista emberek ábrázolása dolgában. Januárban önnön „írói arisztokratikus magatartása”-val indokolta, hogy kitért az előrevivő erő, a párt, a kommunisták ábrázolása elől. Most ő marasztalja el az irodalomkritikát: „torz követelményeket” állítottak fel, és „kizárólag... sztahanovistát vagy párttitkárt hajlandók elismerni előrevivő újként”. A bírálat élet némiképp tompítja, hogy az irodalmi élet bürokratizmusát, mi több: a kritika baloldali elfogultságait – az önkritika szellemében – szinte divat volt szidni, legalábbis az I. írókongresszus óta. Annál szokatlanabb, az időszakot tekintve egyenesen példátlan a Párt beállítása, fogalmának meghatározása: „ez csak a gyűjtőneve azoknak a tényeknek, amik az emberre hatnak”. (Sarkadi, 1974:797) Amikor Révai József ki mondja: az egész *Felelet*-vita kiindulópontja a kommunista pozitív hős követelése (1955:140) – akkor az *Út a tanyákról* szerzője azt hangsúlyozza, hogy nem egyetlen hős s nem is általában a Párt hat az emberre. Hanem a „tények”. Mik ezek? – kérdezi, és a gazdasági ismeretek, a termelési kultúra fejlődésében, a művelődésben, a nagyobb szabadságban, az ország többi dolgozóival való egyenrangúságban, a biztató példák látásában – a gondolkodás logikája szerint tehát nem az osztályellentétek, az osztályharc fokozásában, s nem a sztahanovisták, párttitkárok főszerephez juttatásában, hanem a „harcos, bátor, becsületes emberek... biztató példamutatásában” jelöli meg e ható erőket. Ha a *Felelet*-vita mellett kibontakozhatott volna egy másik polémia, ha az irodalompolitika figyelme nem összpontosul teljes egészében a Déry-regényre, akkor Sarkadi minden bizonnyal nemcsak Major Ottótól kapja meg a magáét, „a párt szerencsétlen meghatározása” miatt, továbbá, hogy „éppen csak a falu szocialista építésének legfőbb tényezőiről feledkezik meg, a szövetkezetről és a falusi osztályharcról”. (Major, 1952) Marxista válasz Sarkadié: a pártot a gondolkodásmód megváltoztatására irányuló ideológiai erőnek tekinti, az emberi haladást pedig a társadalmi-gazdasági viszonyok összességének, s nem egyetlen tényező – a Párt – függvényének látja. Tegnap még egy lebegő eszménnyel, „egy gyakorlatilag majdnem megfoghatatlan valami”-vel azonosította a pártot. *A sematizmus kérdéseiben* a

harcos parasztkommunisták, a pártszervezetek, a forradalmi tömegek és a „valóságos élet” közé egyenlőségjelet tett.

Ami miatt e folytonos önkorrekció, véleményváltoztatás? Visszahatás ez; kompenzáció; a januári önbírálatban foglaltak jóvátevése? Annak belátásából, s az afölötti keserűségből fakad, hogy – a dogmatizmus voluntarista elképzelését magáévá téve (Kapitány Á.–Kapitány G., 1983:162) – hiába várta az önkritikától egész életformájának és szemléletének megváltozását? Keserűség és jóvátétel: félrevezető fogalmak itt. Hiszen a helyesbítések, módosítások nem egy korábbi, már meghaladott állapothoz való visszatérést szolgálták, hanem egy újnak a kiküzdését. Nem egy régi ideológiai-politikai nézet bizonyult helytállóknak, igaznak, hanem az új elérése és elfogadtatása tetszett reménytelennek.

Csak növelte a feszültséget, hogy működött egy ezzel ellentétes irányú erő is. Amelyik nem kevesebbet gondoltatott végig vele, minthogy vajon a régi *irodalmi, esztétikai, dramaturgiai* nézetei nem helytállóbbak, igazabbak-e az újabbaknál. S ha az előbbi újnak a megtalálására – az emlegetett ellentmondásokkal együtt – olyan állami kitüntetések serkentették, mint a József Attila-díj, amelyet tehát két éven belül, most a drámájáért, másodszor is megkapott – akkor a régi vélemények felé sem kevésbé jelentékeny erő vonzotta: Lukács György szava. Hivatalos elismeréssel érhetett föl, amikor a már idézett előadásának végén a hozzászólásokra adott válaszában teljes egyetértéssel csak a Sarkadi fölvetésére hivatkozott. A szematizmus leküzdése – Sarkadi nyomán mondta –: „minden alakban azokat a belső mozgató erőket, erőforrásokat kell kimutatni, amelyek következtében kialakultak”. (Lukács, 1952:157)

Alaposan kellett volna ismerni Sarkadi írásait ahhoz, hogy mind Lukács, mind a vitán ugyancsak felszólaló Gimes Miklós, a *Rozi* minapi bírálója tisztában legyen vele: egyetértésük voltaképpen a Válasz színházkritikusának szólt. Annak például, aki Shakespeare III. Richardja kapcsán már évekkel korábban kifejtette elméletét ezekről a belső mozgató erőkről, az „egyszemélyes drámáról”, az „egy személybe szorult titok”-ról mint a dráma ősi eleméről. És ugyancsak a Válasz közölte a „jellemdráma”-ról, a „titkok közt forgolódo hős”-ről értekező kritikát is, *Az orosz kérdés* címmel – „egy félig-meddig orosz Molnár Ferenc”-nek látta a szerzőt, Simonovot, hétköznapi hőseit pedig – többek között – Giradoux

különleges figuráihoz hasonlította. (Sarkadi, 1974:736) Nem teljesen bizonyos, csak erősen valószínűsíthető: ezt a kritikát Lukács is ismerte, és erről írta, hogy a rothadó kapitalizmus szempontja szerint ítél meg valamely új szocialista esztétikai jelenséget, miközben még „azt képzeli magáról, hogy esztétikai »igényességet« tanúsított”. (1949:578)

Éppen az ezen az esztétikai igényességen gúnyolódó tegnapi Lukács György ébresztette volna föl Sarkadi mai valódi igényességét? Vagy fordítva: a mai Lukács ismerte el Sarkadi tegnapi esztétikai, dramaturgiai nézeteinek használhatóságát? Így is, úgy is: a múlt egy eszménye igazolódott. S látszott kiteljesíthetőnek, folytathatónak, végiggondolhatónak. Vele együtt, Lukács tekintélyétől támogatva: hosszú hónapok, sőt évek védekező-önvédő-önkiscbbító reakciói után először sejlett alkalom, hogy a nyomasztóan szorongató helyzetből támadással vághatja ki magát. Pszichológiai kifejezéseket hívta segítségül: próbát tehet a támadáson, nem pedig a védekezésen alapuló feszültségcsökkentő mechanizmussal, hogy így meneküljön az elismeréseknek és megrovásoknak, kitüntetéseknek és hátrányos megkülönböztetéseknek a már érzékeltetett kiszámíthatatlan egymásra következő, kiismerhetetlen logikája elől. Így vonja ki magát, annyira-amennyire, egy „alternáló” kor „alternáló” személyeinek hatása alól, elkerülvén az ő belső hasadásukat, szétválásukat: miközben egyik kezükkel melegen ölelnek, a másikkal agresszíven eltaszítanak. (Halász, 1983:44) Kínálkozott persze más mód is személyisége kibontakoztatásához: a *Rozi* önkritikájával kapcsolatban felhozott negatív lehetőség: a szerepen való kívülhelyezkedés, a szerepjátszás. Ennek esélyét azonban – volt róla szó – kizárta elkötelezettsége. Az, hogy a társadalom igényei és saját személyes világának értékrendje között nem érzett távolságokat. Azonosulni vágyott a társadalom hosszabb távú szerepeivel és értékeivel, miközben arról sem mondott le, hogy folyamatosságot vigyen az életébe, meg tudjon felelni saját élete követelményeinek, ideáljainak is. Szem előtt tartva azt is, amilyen, de azt is, amilyené, akivé lenni szeretne. Szerepjátszással, csekély érzelmi „bevetés” árán, a „bűntengely” oldalán – ismét Merrel Lyndé a kategória (1978:52–63) –, azaz arra figyelve, hogy nem ő, hanem a társadalom mit tart bűnnek, könnyebben megteremthette volna ezt a folyamatosságot.

1952 kritikái, önkritikái már egyáltalán nem találnak rá a szerepjátszó Sarkadira. Merrel Lynd fogalmával élve: az önmagát a „szégyenkezéstengely” vonalán fölépíteni törekvő, gyökereiben mélyebben az önmaga múltjába kapaszkodó Sarkadi ez. A két mű, a *Rozi* és az *Út a tanyákról* elemzésekor idézett kifejezést használva-parafrazálva: az, akiben a szégyen elégtételre vágyik, s a társadalmi szereppel való minél teljesebb azonosulás szándékával vág neki a jövőnek. Minekutána épp a múlt egy darabjával vetett számot.

S ha Lukács György egyetértő szava, továbbá a Molnár Miklós felhozta „rossz barátok” viselkedése – úgymond mentegetik az író hibáit, eredményeit túlhangsúlyozzák – e számvetésre serkentő motivációk – akkor a *Konfliktus és jellem* sem csak egyedülálló sematizmuskritikaként vagy egy elméleti probléma következetes tárgyalásaként tűnik ki, hanem egy, a dogmatizmus által kiosztott „írói szerep” módosításának kísérleteként is.

A *Konfliktus és jellem* tehát a szó jó értelmében vett esztétikai igényességgel, teoretikus elmélyültséggel és következetességgel Sarkadi régi dramaturgiai elképzelését eleveníti föl. A felszólaló mentegetőzik is: ámbár „elvont okoskodás”-nak tartja a magáét, „elméleti jelentősége” miatt mégis fontosnak érzi az elmondását. A dramaturgiai dolgozat abból indul ki, hogy az időszak irodalmában minden egyes művön ki lehet mutatni sematikus megoldásokat – a fontos azonban annak tisztázása és elemzése volna, hogy milyen „okokra” vezethetők vissza ezek a megoldások. Sarkadi alaptétele: „a drámában létrejövő sematizmus szerves kapcsolatban van a konfliktus és a jellem kérdéseivel”. Ugyanezt ismétli meg, kérdés formájában, a szovjet irodalomban ez idő tájt zajló vita fakasztotta indulattal és bátorsággal: „hogyan lehet kevésbé sematikusán írni addig, amíg nem tisztáztuk, hogy a drámai konfliktusban, a drámában az emberi jellemnek egyenrangú szerepe van a cselekvéssel, amíg nem tisztáztuk, hogy egymásnak szerves kiegészítői?”

A drámát Sarkadi a legszemélyesebb műfajnak nevezte. Szerinte nincs még egy műfaj, amely ennyire egyetlen ember, a drámai főhős sorsára és jellemére épülne. A dráma igazi magvát a főhős jelleméből kivilágító cselekvőképességben jelöli meg, s határozottan állítja: ahol nincs meg ez a képesség, ott nincs dráma sem, hiába szól egyébként a mű bármilyen egyéni vagy társadalmi össze-

ütközésről, cselekvésről. „A cselekvés pusztá megmutatása önmagában nemcsak drámának nem elég, általában irodalomnak sem elég” – hangoztatja, a műveket a *cselekményük* és a *témájuk* szerint minősítő felfogás – az uralkodó kritikai szempontok – ellen szólalva fel.

Nagyjában-egészében az irodalomnak ugyanazt a két problémáját nevezi meg, amit három évvel előbb Lukács György *Bírálat és önbírálata*. „Már rég tudjuk, hogy a téma aktualitása magában véve még nem teszi a műalkotást művészivé” – citálta Lukács a *Literaturnaja Gazeta* egyik számát. (1949:585) Hogy a figyelmeztetés nem avult el, tanúsítja Sarkadi felszólalása. „Föltétlenül tudomásul kell már venni azt is – mondja, azzal a hangsúllyal, mint aki nem először beszél erről: – ... az emberi jellemek, szenvedélyek pontos, művészi ábrázolása az, ami ugyanarról a témáról szóló, ugyanolyan hasznos kérdést felvető műveket mélységesen megkülönbözteti egymástól.” Fontos kiemelni, hogy az alkotások politikai-utilitárius szerepét nem tagadva, már itt „mélységes” különbséget tett – másfél évvel későbbi írását idézve – az *irodalom és a haszna*, másképpen szólva: az esztétikai és a használati érték között.

Az időszak kitüntetett témáit sorolva elemzi, hogy például a becsület és dicsőség rangjára emelkedett munkáról, aztán a megváltozott falusi életről lehet kitűnő riportot, hasznos regényt és hasznos drámát is írni – ez azonban csak a hiteles jellemábrázolás révén válhat igazi művészetté. Sarkadi meglátásához két megjegyzés kívánkozik. Az egyik, hogy Lukács Györgytől Darvason át Révaiig és másokig a fenti distinkciót elvégezte már a sematizmuskritika; az ambivalens korszak természetrajzához azonban hozzátartozott az elmélet és gyakorlat merev különválasztása is: a helyes felismerést nem követte változás a művek, alkotók értékelésében, „preferálásában” – az évek múlásával a hivatalos névsorok és megbecsülések cseppet sem tükrözték az esztétikai és a politikai érték fokozatos megkülönböztetésének igyekezetét. A másik megjegyzés: Sarkadi ekkori föllépése ismét arra bizonyosít, hogy ebben az ellentmondásoktól terhelt periódusban a művészet sematizmusának teljes „leküzdése” csak elképzelhető, de meg nem valósítható. Pontosabban: megvalósítható a voluntarista-utilitarista „művészet” alapjául szolgáló politikai-ideológiai *gyakorlat* teljes kiiktatásával: a hallgatással. És elképzelhető úgy, ahogy a *Konflik-*

tus és jellem szerzője is elképzelte: az „elvonat okoskodások” síkján. Ahol a politikai-ideológiai *elméletek* helyébe merőben más természetű elméletek, tisztán irodalmi, műfajelméleti, esztétikai kérdések lépnek. E teoretizálás nyomán azonban a korszak át-politizált közegén nem támad rés –, éppenhogy a teoretizáló körül válik még szorosabbá a közeg, miután elvonat okoskodásaival kizárja, kirekeszti magát. *Öncélúvá* lesz ebbéli igyekezetében is. Így ismétli, „termeli újra” önmagát – a *Rozi* művészi gyakorlata után az elméleti jelentőségű *Konfliktus és jellem*ben. Mint a későbbiek mutatják: újabb és még súlyosabb támadásoknak nézvéen elébe. Hiába int: „le kell végre szögeznünk, hogy... a kritikus politikai elemző módszere nem végcél” – a kritika mindenekelőtt ideológiai-politikai szempontok szerint fogja ezután is megítélni a műveit.

A támadások folytatása

A drámai szakosztály vitájával s Molnár előadásának folyóiratbeli közlésével egyidőben onnan is támadás éri, ahonnan a legkevésbé várhatta: Veres Péter rója fel neki az *Irodalmi Újság* július 31-i számában, hogy mindkét műve „politikai szerelmek”-et ábrázol. Afféléket – szól az érvelés –, amilyeneket a szovjet irodalom, jelesül a *Lityeraturnaja Gazeta* így jellemez az egyik könyv szerelmes hő-sének szavaival: „Hogy vagy, kedvesem, és hogy áll a zabvetés?”

Könnyű e vád ellen védekezni. Mi több: az elmarasztalásban ott lehet a – mentés szándéka is. Hiszen nem a „narodnyikság”, nem a politikaellenesség és nem is – mint három évvel korábban – az amerikai „pornográf, emberellenes, rohadt álirodalom”-nak való behódolás a bűne, hanem hogy meghallgatója volt az új idő új törvényének, a „vigyázó szemetek Moszkvára vessétek” Lukács György parancsának. (1949:577, 592) Az egész volta-képp fölfogható úgy is, hogy csak azt lehet a fejére olvasni, amit a szovjet íróknak. Hogy a korszak legmagasabbra emelt lobogóját alázatosan követte. Most tehát, amikor a szatíra és a humor mű-fajának, valamint a konfliktus ábrázolásának kérdései után a

szerelem megjelenítése került a szovjet vitairodalomban s ennek nyomán nálunk is napirendre, Veres Péter nem tett egyebet, minthogy a túlzásokra, a legfőbb minta szolgálai másolására figyelmeztette fiatal barátját.

Írathatta tehát a cikket mentő szándék. De a kinti vita hazai alkalmazásának buzgalma is. Nem utolsósorban: az az elvi könyörtelenség, nyílt vitamorál, amely Veres Pétert mindvégig jellemzi, amely azonban – fontos emlékeztetni erre – kedvezett az írói csoportosulásokat, barátságokat gyanakodva vigyázó irodalompolitikának. (Kuczka, 1981:64) A barát megbíráását a „gyanús” barátság lazulása első jelzéseként regisztrálhatta ez; visszahúzódtási, elkülönülési szándékként könyvelhette el. Különös érdeklődéssel azok esetében, akiknek az összeforrottságát mindig rosszállóan emlegette: a népi írók dolgában. Az e tájt divatos fordulattal élve: Veres Péter szubjektív jószándékának lehetett az az objektív eredménye, hogy gyengültek a Sarkadihoz fűződő barátságának a szálai.

A „szerelem” a mai magyar irodalomban szűkös példatárú. Sarkadira viszont kétszer is kitér. Szóba hozza a regény körüli eszmecserét is; utal a „sok vitá”-ra. Ellenvetését így kezdi – „tudtommal senki se róttta fel...”, – és mégis ugyanazok a kifogásai, csak más szavakkal, mint Gimes Miklósnak. Gimes: „Van olyan szerelmében csalódott parasztlány, aki végső elkeseredésében lúgot iszik – Rozi traktoros iskolába megy”. Veres Péter: „Az ilyen indokból lett traktoristával aztán csak csoda történhetik a végén, új emberként jön ki az iskolából, amint ezt már mások is megírták.” A bíráló ezzel a félmondatával árulja el, hogy előbb saját véleményének vélte, ami Gimesé. Utóbb pedig magyarázkodásra kényszerül, mert rájött: majdnem szó szerint ismétli a Rozi csodálatos átalakulását felrovo Gimes szavait. Miközben figyelmen kívül hagyja: Sarkadi is bőven szórt már hamut a saját fejére az öngyilkosságot pótló traktoriskola miatt. Önkritikájában ezt az írói magatartást „gyökeréig hazugnak és hamisnak” nevezte. És ugyancsak Veres Pétert megelőzően hányta az író szemére ezt az „öngyilkosság-pótló” vállalkozást Molnár Miklós is, a már tárgyalt írószövetségi összejevetelen. (Molnár, 1952:986)

Alig száradhatott meg a nyomdafesték Veres Péter írásán, máris újabb bírálat következett: Hágy Gyuláé, aki pedig az I. színházi

konferencián, 1950 decemberében kifejtett dramaturgiai nézeteiért, a „kettős kötöttségű” hős hamar elutasított elméletéért *Az élet hídjával* és az *Erővel* is vezekelt. (1952:1260) A Kossuth-híd felépítésének hősi lendületét, hurrá optimizmusát, valamint az amerikai imperialisták és a számukra dolgozó magyar disszidens atomtudósok romlott ármánykodását egyaránt színpadra álmódó szerző szinte természetesen, hogy kitüntetett figyelemre érdemesítette Sarkadinak az Erő előtt mindössze pár héttel bemutatott tévészé-darabját. Az ok: a drámai szakosztály júliusi vitáján ő is hadakozott – igaz, Háy nevének említése nélkül – a „kettős kötöttségű”, a múltba is, a jövőbe is, a tegnaphoz és a holnaphoz is kötődő hős dramaturgiai felfogása ellen. Darabjához így kerül Háy bűvös szópára: „a sematizmus (és a hozzá tartozó ún. »antisematizmus«)”.

„A valóság furcsa megkettőződésének”, a szavak és a tettek, sőt a szavak és a szavak sajátos „demoralizáló kettőssége”-nek a jele ez is. (Huszár, 1982:121, 140) Hiszen ama „tiszta politikai ész” megszállott, szűk rétege uralkodik most is, amelyiknek – Swift szavaival – „felülmúlhatatlansága egyedül azon alapul, hogy kimeríthetetlen készletük van politikai hazugságokból, amelyeket percenként hintenek el beszéd közben, és felülmúlhatatlan gyorsasággal felejtenek el, és persze a következő félórában már az ellenkezőjét állítják”. (idézi Halász, 1983:41) Ez a valamely állításnak sohasem az igaz vagy hamis voltaival foglalkozó ész Sarkadit előbb kikiáltotta az „ellensematizmus” (ld. Nagy, 1956:75), majd a sematizmus, aztán egyszerre mindkettő képviselőjének. Aztán hirtelen elejtették ezeket a vádakot, és már mint „az újjáéledő kispolgári irodalmi irányzatok” egyik fegyverhordozóját emlegették.

Az Előadói Iroda őszi vitája

A vita, amely ekként aposztrofálta a *Rozi* és az *Út a tanyákról* szerzőjét, az MDP Központi Előadói Iroda Kulturpolitikai Munkaközösségének ülésén folyt, 1952 októberében. A mai ítélet szerint ez az eszmecsere irodalmi és ideológiai kérdések címén mindvé-

gig politikai kérdéseket tárgyalt; csak sokasította a gondokat, problémákat; láthatóvá tette az egységesnek hirdetett magyar irodalom repedéseit, hasadásait: a klikkeket; a valóság jelenségei láttán az írók egy részét kétely, zavarodottság fogta el, a félelem légköre lett uralkodó. (A magyar irodalom története, 1981, I:157) Szinte elhanyagolható mellékkörülmeny, hogy zátonyra futott az elvi-esztétikai jellegű ellentmondások feloldásának kísérlete is. Az pedig végképp lényegtelennek látszik, hogy a tanácskozássorozaton mennyire volt következetes a fogalomhasználat. Feltételezhető például a „kispolgáriság”, az „öncélúság” és – a vitán, valamint a vitanyitóban egyaránt feltűnő módon elkerült – „ellenesematizmus” szinonimaként való használata. E szerint Benjámin László tisztázta volna a legvilágosabban az alapfogalmakat, amikor a pártos irodalom két ellenfeléről, az öncélúságról, illetve a sematizmusról beszélt. Hozzáteve persze ehhez a tisztánlátáshoz azt az óriási – szemléleti s nem fogalmi természetű – ellentmondást, hogy a művészetet éppen a pártszerűség értelmében felfogott pártosság vitte a sematizmus csapdájába.

Sarkadi számára az Előadói iroda hosszára nyúlt vitája csak a kifejezést, a fogalmi kategóriát tekintve szolgált újdonsággal. Csak a bélyegző feliratával, nem a megbélyegzéssel. Más egyébre nem is számíthatott: a bevezető előadás, az *Irodalmunk időszerű kérdései* tartója, a tézisek megfogalmazója ugyanaz volt, aki a *Rozit* keményen megbírálta: Gimes Miklós. Az irodalom fejlődésének két fő gátjáról beszélve, előbb a sematizmus jelentkezési formáit taglalta, az ide sorolt írókkal és alkotásokkal együtt, és csak aztán tért rá a kispolgári irányzatokra. Sietett is elkülöníteni ezeket az előbbi csoporttól: mindjárt e fejezet első részében hangsúlyozta, nagyobb részben olyan írókról ejt szót, „akik többé-kevésbé mentesek maradtak a sematizmus hibájától”! Sarkadi a – teljes egészében a két művének elemzésére szánt – második rész alapján érthette meg, hogy ez a felmentés órá is vonatkozik. Immár nem a Lukács György, majd Molnár Miklós, Veres Péter és Háy Gyula által felrótt sematizmus, és nem is a szovjet irodalom szolgálai követése a bűne. Hanem, hogy műveiben – Gimes szerint – a múlt, az ellenséges osztályok és az imperialista világ ideológiája ismét fokozottan érezteti a hatását. A szocialista realizmus eszmei-művészi követelményeinek és „mindenekelőtt az irodalom időszerű politikai

népnevelő feladatainak az elutasítása” jellemzi. A *Konfliktus és jellemre* adott hivatalos válasz a korszak logikája és metódusa szerint természetesen sokkal súlyosabb vétekben marasztalja el, mint a sematizmus. Az utóbbi mögött vulgáris ideológiai vagy ultrabaloldali, szektás álláspontokat, „eszmei gyengeséget” látott az előadó ugyanilyen elvi alapról vizsgálódó tekintete, az előbbit viszont a politikai irányvonalától idegennek, mi több: ellenségesnek, „ideológiai segítségre” szorulónak tudta. Esztétikai gyarlóságokra, a művészi megjelenítés hibáira összpontosított emitt – politikai vétségekre, eltévelyedésekre amott.

Világosan mutatja ezt Gimes téziseinek a Sarkadival foglalkozó része, amely lényeges pontjain megismétli, illetve a drámára vonatkozó véleményével még súlyosbítja is a korábbi, *Az öncélű irodalom csődjében* közzé tett ítéleteit. Ott még enyhíteni látszik a fogalmazáson, amikor Sarkadi önjellemző szava – a „valami reakciósan népies világszemlélet” – helyett „bizonyos narodnyik vonások”-at mond. Az a fogalmi pontosítás is az előnyére írható, hogy „paraszti messianizmus”-nak nevezi a művek világképének halványuló vonását: a munkásosztály és a kommunista párt vezető szerepének tagadását. Annál határozottabb aztán a kijelentésben: „a *Rozi* a szocialista realizmussal, a pártos irodalom követelményeivel szembenálló regény”. Az *Út a tanyákról* irodalmi értékeit, kiválóan megformált alakjait is elintézi egy fél mondattal, hogy aztán az ideológiai hibákat szemezgesse. A kritikákkal egybehangzóan fejtegeti, hogy a *tszcs* a szerző ábrázolásában csak a főhős életének teljes összeomlásához képcst vonzó, s hogy végül „az egész *tszcs*-probléma egyszerű külső héj Sarkadi időtlen örök paraszti drámáján”.

Gimes írása az 1952-es őszi *vita* bevezetője. Berekesztője egyúttal 1952 *vitáinak*, hiszen a *Szabad Nép* 1951 karácsony előtti számával meg az Előadói Iroda tanácskozásának kötet formájában megjelent jegyzőkönyvével Gimes keretezte be a fiatal író majdnem kerek egy esztendejét. Ám akadtak szép számmal, akik e szabályos keretkezés ellen voltak: Sarkadinak újólág meg kellett tapasztalnia, hogy a buzgó bírálatokból az irodalompolitikának sohasem elég. Az irodalom időszerű kérdései címén új és új helyről érték korántsem új nézőpontú és szellemű – a narodnyik szembenállás, valamint az ellenséges ideológia tételét visszhangzó – támadások.

A sok szégyen között némi büszkeséget jelenthetett, hogy legfeljebb csak Déry *Feleletét* és Veres Péter műveit vették célba többen, ám azután *A jégvirág kakasát* szerző Juhász Ferencsel együtt mindjárt ő következett.

A felszólalók közül legelőbb a másfél évvel korábban, az írószövetség I. kongresszusán a fiatal és fejlődőképes prózairók névsorából még a *Gál János útja* Sarkadiját is kifejejtő Darvas József hozta fel példának – az *Út a tanyákról* pofozkodó, civódó párttitkárát, mint a „hírhedt” Örkény-novella, a *Lila tinta* minden lében kanál párttitkárának édestestvérét. (Vita irodalmunk helyzetéről, 1952:31) Majd Karinthy Ferenc következett: ki tudja, kik után s hányadjára hánytá már a két folyóirat, a *Csillag* és az *Új Hang* szerkesztőinek a szemére, hogy hibáztak, rossz, téves álláspontot képviseltek a Sarkadi-regényről és a szindarabról szóló kritikák közlésével. (uo. 51) Lukács György felszólalásából hiányzott Sarkadi neve: műveit nem gyömöszölte vissza a sematizmus zsákjába, nem tért vissza év eleji véleményéhez. Másrészt viszont – noha Lukács általánosságokban beszélt –, célzásai találtak Sarkadira. Kritikusainak szinte egybehangzó véleménye szerint rá is igaz volt, hogy nem látta – így Lukács – „azt a soha nem létezett szabadságot, amelyet a proletárdiktatúra a népnek ad”, és nem jött tisztába azzal sem, sőt, egyenesen tagadta, hogy „a párt ábrázolása, a szellemi és erkölcsi fölény ábrázolása a kivezető út, és nem kétséges, hogy ez kulcskérdése egész irodalmunknak”. (uo. 56, 61)

Lukács után Urbán Ernő sem volt más véleményen, amikor – az ő szavait idézve – „egészen meztelenül” nekiszegte a kérdést: mit profitál Sarkadi darabjából az állam? (uo. 69) Szenvedélyes állásfoglalását a kortársi emlékezet rivalizálással magyarázza. Azzal, hogy a paraszti témákkal foglalkozó drámaíró „veszélyes vetélytársnak tekintette a tehetséges Sarkadit”. (Kuczka, 1981:65) Tudat alatt azonban a visszavágás vágya fűthette Urbánt: a *Konfliktus és jellem* rá vonatkozó megjegyzéseit kis alkotói elfogultság is minősíthette bántónak, igaztalanak. Sarkadi azzal kezdte ott a felszólalását, hogy igazat ad Urbánnak, és azzal folytatta, hogy még inkább annak ad igazat, aki a *Tűzkereszttségben* elhagyná a „véletlenből indított konfliktust”, s engedné a jellemeket összecsapni „mindenfajta véletlen és elhallgatás, eltitkolás nélkül”. Mindezt pedig arról a *Tűzkeresztsegről* mondta, amelyet Horváth

Márton, a vezető irodalompolitikusok egyike a felszabadulás utáni „legjobb magyar drámá”-nak nevezett. (Horváth, 1951) A kölcsönös rivalizálástól függetlenül Urbán bírálata megy el a legmeszebbre az ideológiai-politikai minősítésekben. Gimes még csak szembenállást emlegetett, a kolléga viszont leszögezi: az *Út a tanyákról* „akár vádirat is lehetne”. Szerinte a darab arról szól, hogy ha nem építenők a szocializmust a falun, ha nem fordulna ki sarkából a régi élet, akkor nem következnek be a főhős tragédiája sem. Végül azzal zárja megjegyzését, hogy Sarkadi szindarabjának magas művészi igénye „csak mentség és nem magyarázat”.

Ezzel szinte nyíltan magyarázatot kért a szerzőtől, aki – a sors íróniája és a forgatókönyvek dramaturgiája – éppen őtána következett szólásra.

Önkritika V: „időszerűség” és „sértettség”

Nem rögzítette a jegyzőkönyv, de a kortársak közül Kuczka Péter rekonstruálta (1981:65): milyen volt Sarkadi beszédének fogadtatása. Az utána szót kérő tizenkét író – közöttük például Gergely Sándor, Veres Péter, Háy Gyula, Molnár Miklós –, valamint a vitázó Révai József közül senki sem emlegette.

Ezzel záródott le a *Rozi* és az *Út a tanyákról* egy esztendejig tartó vitája. Sarkadi maga nem mosta a kezét az ideológiai tévedések miatt; el sem utasította a bírálatokat; még csak az átdolgozás – képmutató – gondolatával sem ígéretgetőzött.

A vitázók három – többé-kevésbé megkülönböztethető – csoportjának egyikéhez sem csatlakozott. Az Aczél Tamás, Háy Gyula, Örkény István és Somlyó György nevével jelezhető csoporthoz sem – mondván, szánja-bánja szellemi restségét, elvi éberségének hiányát, s hogy a megtalált módszer még nem tudott vérévé válni, a megrovó szavakkal pedig különben egyetért. (Vita..., 28, 90, 95, 97)

Azt a népesebb tábor sem követte – közöttük a másodsorú felszólaló Benjámín Lászlót, Veres Pétert és Zelk Zoltánt (uo. 54, 73, 77) –, akik a tézisekkel szembehelyezkedve vagy példálózta a sematizmusról és a klikkesedésről, vagy nyíltan megmondták: nincs meg bennük a belső meggyőződés a vádak elfogadásához, a művek átírásához.

És nem alkalmazta Sarkadi Déry Tibor, valamint Juhász Ferenc módszerét sem, hogy miközben megköszönték a pártnak, amiért a hibáikra keményen figyelmeztette őket, aközben kemény igazságokat, elmarasztaló szavakat fogalmaztak meg a rosszindulatú, goromba, egyes tétéleiben melléfogó kritikáról, általában az irodalompolitikáról, konkrétan pedig Révai József némely nézetéről. (uo. 22, 26, 63)

Sarkadi azonban attól a felfogástól – a tézisekben elismerően emlegetett Devecseri Gáborétól – állott a legtávolabb, amelyik a tanácskozás tanulságai alapján még a József Attila-díj első fokozatával kitüntetett kötet átdolgozását, újraírását is ígérte. A *Rozi* és az *Út a tanyákról* szerzője tehát se nem védekezett, se nem támadott, se nem ígérgetett. Mint aki túltette magát a bántásokon, s megelégtelt már, hogy akár a mások, akár a saját múltjában vájkáljon, kissé rezignáltan, szemrehányás nélkül csak annyit jegyzett meg: nem voltak egymáshoz elég őszinték az írószövegségi vitákon. De igazából már ez sem érdekes a számára; felszólalását a nézzünk immár nagyobbakra is adys kérésével zárta: „Szeretném, ha annak megvitátását vennénk napirendre, hogyan akarjuk megírni a szocialista Magyarország új életét.”

Nemcsak a békülékeny hang, mutatja a szóhasználat is: messzire távolodott Sarkadi a *Konfliktus és jellemtől*. Hát még a kétféle, a homéroszi és szophoklészi irodalmat megkülönböztető, a művek mondanivalóját elhanyagoló, a „tisza irodalmat” mércéül állító tegnapi önmagától. Itt és most vált igazán nyilvánvalóvá, hogy az irodalompolitika utilitáris-practicista készítményei és megfontolásai, a rázúduló kritikai támadások hatásaképp teljes egészében a dogmatikus művészetfelfogás sáncain belülre került az ő, a júliusi vitán még kettős – esztétikai és használati – értékeket tétélező szemlélete is. Közel jut ahhoz, hogy az irodalom funkcióját közvetlen társadalmi használati értékében, direkt didaktikus hatásában jelölje meg. (Hermann, 1974:304–305) Időszerű gyakorlati feladatok

szolgálójának véli most már – s ennek a szolgálatnak a hangoztatása közben felülbírálja még a *Rozi* önkritikájában kifejtett nézetét is. Ott még kacérkodott azzal a gondolattal, hogy a „nagyobb feladatokat holnapra halasztva” – amíg, úgymond, jobban megtanul írni és ábrázolni – egyelőre a kisebbeknek lát neki. Itt már nem ismer halasztást. Sőt, a késlekedést – a korszak frazeológiájával, a „megrekedést” – lobbantja a prózairodalom szemére. Pontosan abban a stílusban s azzal az érvrendszerrel, amelyet kiváltképp az *Író-diplomaták*, a híres Horváth Márton-cikk óta volt alkalma megszokni és elsajátítani.

Korábban a többségétől elütött a hangja, és nem kapcsolódott a mások mondanivalójához, de azok sem óhozzá. Ez a „magánosság”, ez a különállás most is szembeszökő. Amíg a zöm figyelme megszlott a *Felelet* és a klikkek körüli harcokban, az övé szinte megszállottan az ábrázolás kérdéseihez tapadt. Miként a *Konfliktus és jellemben* – azzal a lényegi különbséggel mégis, hogy itt roppant általános értelemben foglalkozott velük. Mint aki véletlenül csak most kapott szót, s mint aki régóta kész szöveggel érkezett az eszmecsereére – a személyes torzszalkodásokkal, főként pedig a művészetpolitikai irányítást ért erős bírálatokkal mit sem törődve, de a tézisekkel is alig –, úgy kezdte mondanivalóját, mintha az *Író-diplomaták*hoz vagy Révai Józsefnek az első írókongresszuson elhangzott előadásához kapcsolódna. Nem a sertepertélők, a konjunkturalovagok, a farizeusok, a Déry kifigurázta „meteorológus-írók” buzgalma az övé, s nem is azoké a polgárságból jött íróké, akik – Darvas József szerint – a belső hitet a kiszolgálás opportunizmusával igyekeznek helyettesíteni. (Vita..., 1952:31) Ám a mentegőzés gondolata is megérintette, szükségét érezhette érzékeltetni valahogy a szemléletében végbemenő fejlődést – ezért beszélhetett oly nagy áttételességgel az emberek panaszkodásáról, duzzogásáról. És arról – s itt lehetetlen kirekeszteni az asszociációk köréből az eltökélt, kitarulkozó vallomásosság korábbi nagy példáját, a januári önkritikáját –, hogy „magukba szállni... nyilvánosan sohasem vagy legalábbis ritkán” szoktak az emberek. A „felületi látogató” ezért nem veszi észre a fejlődést, „nem látja meg a születő új embereket”.

Ilyen új embernek tarthatta már magát. Ez magyarázza a *régi* – de általa igazán csak most elfogadott – tételek emlegetését. Ugyancsak ez, hogy elmaradottnak, a valóság által meghaladottnak

tudja önmagukat. Akiknek az a legfőbb gondjuk: hogyan lehetne a változást, az „irodalomtól már sokkal előbbre haladt valóságos életet” ábrázolni. Horváth Márton azt mondta 1949-ben: „Dolgozó népünk a magyar forradalmi átalakulás hétmérföldes csizmáival lép”, s azt kérdezte, tömören, „s az írók?” Sarkadi 1952-ben azt az egy-két évet is sokallja, amennyivel később írnak a gyors változásokról, az elmaradott emberből lett „élenjáró ember”-ről. Az „időszerűség pártjába” lépve feleldette, hogy jó három éve éppen atyai pártfogója, Illyés Gyula hozakodott elő a „történelmi perspektíva” elméletével. Tolsztoj példájával, akinek több évtizedes távlatra volt szüksége a napólconi hadjárat történetének megírásához. Az I. írókongresszus kihívóan bátor szónokának, Déry Tibornak a műgondra vonatkozó óvása is messze szállt. A biztatásával együtt, hogy „ne féljünk, ez az ország nem szalad ki a talpunk alól!” (Déry, 1978. II:330)

Teljesen voluntarista alapról, esztétikai-művészi problémákat nem érintve, a lépést nem tartással, a fejlődés iramától való elszakadással magyarázta már Sarkadi is a prózairodalom „megrekedését”. Még a jól sikerült munkásregényeknek is – mondta, nem sorolva fel őket – az a hibájuk, hogy csak bizonyos korszaknak, például az 1949-es sztálini műszaknak az ábrázolásai, és nem mutatják meg egészében, hogy „milyen fejlődési lehetőség áll a dolgozók előtt”. Az a dogmatikus elgondolás ítélkezik itt, mely szerint a művészet feladata abban van, hogy az ember lelkét a társadalom meghatározott, időszerű és gyakorlati célkitűzéseinek megfelelően „szerezje át” (Lukács, 1965. II:781), miként ez a „lélek mérnöké”-hez illik. Az időszerűségnek és a gyakorlati haszonnak az igénye, valamint a didaktikus hatásnak a halálosan komolyan vétele akarva akaratlan egy abszurd, művészetellenes, a kultúra folytonosságát tagadó nézetnek a közelébe juttatta itt el. Az „időszerűség” irányzatának híveként nem csak a valaha íródott összes regényt zárja ki – a fogalmazás logikája szerint – a hagyományok és értékek sorából, de a két-három évvel korábban születetteket is. Mondván: „Ezek a regények már egy kicsit a tegnapról beszélnek és már nem tekinthetjük őket példaképnek!” Helyesbít ugyan, hogy az érvénytelenség nem a három év miatt van, ám ekkor sem a művészi fogyatékoságokra utal, hanem a forradalmi perspektíva és pátosz, valamint a távolba látó pozitív hős hiányát rója

fel: „az emberi fejlődés meglátásában van bennük bizonyos fokú korlát”. Másutt „szűkre szabott valóság szemlélet”-et mond, teljesen átvéve most már a szocialista realizmus ekkori kategóriáit; a *Gál János útjával* kapcsolatban fölhozott kifogásokat jószerével az egész prózairodalomra kiterjesztve. Szerénysége mellett elvi-eszmei szemléleti meggyőződése diktálja tehát, hogy ne kímélje saját kitűnő regényét sem. Ezért állíthatja a hivatalos véleménnyel nagyjából egybehangzóan: nincs egyetlen paraszti tárgyú regény vagy novella sem, amelyik megmutatná a társai közül kiemelkedő, vezetővé, irányítóvá lenni tudó, a többieket nevelő és szervező falusi hőst.

1952 végén ilyen Sarkadi prózaeszménye – s ezt az eszményt olvassa ki Gimes téziseiből is. Elismeri, hogy mind a sematizmus, mind a kispolgáriság veszélye fennáll, de szerinte közös a gyökerük: nem tudják a napról napra való fejlődésében megismerni s ábrázolni a valóságot. Ily módon nem állítható, hogy kitérne Sarkadi a mellének szegezett kérdés elől, amikor a kispolgárisággal kapcsolatban megjegyzi: a mai írók jelentős része diák- vagy fiatal korában a polgári írókat olvasta, azokon nevelkedett, nem csoda hát a kispolgári irányzat hatása, térhódítása.

Az ellene való küzdelemnél is sokkal időszerűbb azonban – tér vissza akkori vesszőparipájához –, azon töprengeni, „hogyan kelle-ne ezeket a problémákat írói módon megoldani, szóval hogy a követendő példákon rágódjunk inkább, mint az elvetendőkön”. Gondolatmenete tulajdonképpen itt csatlakozik a tanácskozáshoz. És bújtatottan itt válaszol a két művében az „elvetendő példát” felfedezőknél is. A követendő példák igénye pedig a „hogyan” kérdéseit fogalmaztatja meg vele újra és újra. Jól látta Kuczka Péter: a módszer felé fordult Sarkadi, s „meglehetősen eltért” ezáltal a társaitól. De azáltal is, hogy önkritikáját „az egész irodalomra érvényesítette, önmaga iránt érzett igényességét másokra is alkalmazta”. (Kuczka, 1981:65) Ezért vigyázott rá, hogy beszédében végig kerülje az egyes szám első személyes formát. Hangsúlyosan többes elsőben fogalmazott. Elszántság munkált mögötte.

De talán, a lélek mélyén, a sérelem is. Ahogy ezt az *Igazságban*, a keményen megbírált Rózsa János alakjába helyezkedve lefesti: „Rózsa János akkor megszegyellte magát, és bántódottság helyett volt önuralma elismerni a bírálatot, azt is bejelentette, hogy tanult az elkövetett hibából – de a tüskéje valahogy benne maradt, nem is

a bírálatnak, hanem annak, hogy hányszor felemlegették még később is, pedig ő elismerte. Felemlegették valóban gyakran, különösen gyűléseken, értekezleteken... így aztán egy év alatt legalább tízszer hallotta...". „Egyre nagyobbá nőtt benne a sérelem.”

Sérelem, bántódás, ártalom gyülemlett fel, annyi az egy eszten-dő során, hogy Sarkadi is szabadulni, megválni óhajtson tőlük. Megválni – így megváltódni. Ami az annyit ócsárolt regény és dráma hőseit, mozgathatta most magát az írójukat is: „az elégtételre vágyó sértettség”.

BALMAZÚJVÁROS: MEGÚJÍTÓ HÓNAPOK?

1948 után az újabb „nehéz esztendő”, 1952 természetlen és indulatos irodalmi vitáinak, a szinte folyamatos pellengérré állításoknak is szerepük volt benne: Sarkadi Imre 1953 januárjában Balmazújvárosra költözött.

Szeberényi Lehel találó metaforájával: igyekezett kisiklani az irodalom „alattomos selyemnyálai” közül. (1973:25) Otthagyta Pestet, visszavonult a társadalmi és politikai élet sodrásától, hogy saját „írói és emberi sorsáról” gondolkodjék. (Kónya, 1971:118) Ha pontosan nem dönthető is el, de minden bizonnyal művészi válsága leküzdésének vágya hajtotta (Hajdú, 1973:84), hiszen – Horvai István indoklásában is (1981:62) – „1952 vége volt a legkeserűbb időszak, azért is ment Újvárosra, hogy találjon valami lehetőséget, hogy hogyan éljen tovább”.

A válság legyőzésének belső szándékát erősítette – a családi emlékezet szerint – Darvas József tanácsa: egy időre ajánlatos távol maradnia az irodalmi harcoktól, és legalább ennyire ajánlatos továbbá feladnia a „szabad úszó” három éve tartó, kényelmes, semmihez, senkihez sem kapcsoló, „elkötelezetlen” pozícióját. Ebben az összefüggésben értelmezhető Sarkadi egyik magánlevele (1981 b:24): „Értékesebb, mintha Pesten mentem volna állásba, hogy tagja lehessenek egy közösségnek.”

Mindezen indokok után említendő, amire többnyire az első helyen szokás hivatkozni: a valóság közelebb, alaposabb ismeretének igénye. Hogy anyaggyűjtési céllal, szemlélőként költözött le vidékre; hogy „három évi kínlódás után rájött: ha már Móricz nyomán a falut választotta a történelem gyűjtőlencséjével, ott kell neki is lennie a fókuszban”. (B. Nagy, 1969:136)

Való igaz: úgy nyilatkozott később ő maga is a *Színház és Mozinak*, hogy Balmazújvárosra „csak azért” ment, mert szeretett volna nyakig elmerülni „a falu életének, igazi problémáinak valóságában”. (1955) És való igaz: egykori kollégái, a központi általános iskola tanárai is úgy emlékeznek rá: Sarkadinak semmi más célja nem volt, csak anyagot gyűjteni; a tapasztalatszerzés érdekében helyezkedett el náluk képesítés nélküli nevelőnek (Kordás, 1978) – vagyis valójában nem azért ment oda, hogy nevelő legyen, hanem mert a termelőszövetkezeti mozgalom érdekelte, az iskola meg arra volt jó, hogy „legyen egy állás, ahonnan pénz kap”. (Szalai, 1981:86)

Nem hagyható figyelmen kívül továbbá az sem, hogy jöllehet korábban többször is hosszú időt töltött el a mezőgazdaság „tanulmányozásával” – így például 1951 nyarán hónapokon keresztül Cegléden volt, de tartósan időzött Hajdúsámsonban és Túrkevény is –, mégis úgy érezhette: szüksége van újabb tapasztalatokra. Hiszen ahol legutoljára vesszőfutásra szánták – az Előadói Iroda őszi vitáján – hangzott el jóval az 1953-as kormányprogram előtt: „igen könnyen megzavarodik”, aki „ma megy le a falura”. (Vita..., 1952:32)

Mi válthatja ki e zavarodottságot? Mi a helyzet falun? – eleven kérdések lehettek ezek. Kiváltképp a nehézségek ábrázolása miatt elmarasztalt Sarkadi számára.

„Akkor üsd a kapád, hogyha látják”

Megújulni ment tehát Veres Péter szülőfalujába, az „élete értelmet” keresni – ahogy a *Szeptember* önéletrajzi ihletésű alakja, Veres tanító mondja –, s mit talált? Talált egy munkahelyet, ahol – az „állami általános fiúiskola nevelőinek és alkalmazottainak adatairól” készült kimutatás szerint – óraadóként dolgozhatott, 1953. január 20-tól. Taníthatott számtant és rajtot, éneket és földrajtot, magyart és történelmet – mikor kit kellett helyettesítenie.

Taníthatott egy olyan iskolában, ahol év közben is állandóan cserélődtek a nevelők, s ahol a gyerekek nagy részét egyszerűen

nem lehetett osztályozni az év végén, mert közben annyit hiányoztak. Ötvenen, hatvanan jártak volna különben egy osztályba, egy padban hárman-négyen szorongtak – volna. (Szalai, 1981:85) Közülük – az osztálynaplók tanúsága szerint – harmincan-negyvenen a sok hiányzás miatt már eleve megbuktak. De a többiek között is elvétve akadt egy-egy jó, kiváltképp kitűnő tanuló.

A hiányzások okairól éppúgy árulkodnak azok a papírcédulák, amelyek valamiképp megmaradtak az osztálynaplók lapjai között, mint ahogy az oktatás mélyebb gondjaira is rávilágítanak. A szülők igazolják ezeken a cédulákon gyermekük hiányzásait. Már azokét, akik nem morzsolódtak le véglegesen.

„Igazolom, hogy János fiam azért nem volt iskolában, mert a csizmáját csináltam” – árulja el családja anyagi helyzetét az egyik szülő. A másik: „Igazolom, hogy a fiam 1 napot azért mulasztott, mert szükségem volt rá.” Hogy milyen szükség lehetett egy ötödikes-hatodikos gyerekre – Sarkadi főként ezekben az osztályokban tanított –, a cetlik arról is beszélnek. „Tisztelt Tanító Úr. Gyermekem mulasztását tengeri töréssel és napra szedéssel igazolom.” „Kedves tanító elvtárs, igazolom, hogy a fiam 2 nap nem volt iskolába, mert a cukorrépát ástunk mert én a III. típusú tsz-ben vagyok mint üzemi titkár és nem érek rá sokáig azzal foglalkozni, mert egy csoportba 210 emberrel balylódom” (!) Mások akaratlanul is elárulják magukat: „igazolom, hogy a gyerek azért nem volt iskolában, mert a fáj a lába és aztán meg répát ástott”.

Mindezek alapján könnyen elképzelhető, milyen állapotok uralkodtak az iskolában. És hogy milyenek a falu termelőszövetkezeteiben, illetve az úgynevezett II. és III. típusú téeszcséiben. Ha az iskolásokat, már a tizenegy-tizenkét éveseket is be kellett a munkába fogni, akkor nagy baj lehetett a parasztok munkakedvével. Mint ahogy – más forrásokból tudjuk –, az is volt.

Balmazújvároson úgy emlékeznek vissza az 1952-es és 53-as esztendőkre, hogy „ez a két év ölt meg bennünket”, ez volt a „két szűk esztendő”. Az emlékezők az egykori Lenin, illetve Vörös Csillag téesz tagjai (Csige-Szalai, 1974 és 1975), a termelőszövetkezetek huszonöt évéről szóló könyvek szereplői.

„Az emberek, ha látták, hogy jövök, felálltak, bebecmeregtek a naprába... S ha látták, hogy megyek, abbahagyták azt is. Szólni, káromkodni, rendet teremteni...? Azt hiszem, hamar visszaadták

a szót, de dolgozni egyáltalán nem, egyáltalán...” – emlékezik egyikük. Pedig a falu tizenhat közös gazdasága közül még a legerősebbek közé tartozott, ahol ő dolgozott: a Lenin téesz! A járási és a megyei vezetők erre hivatkoztak mint jó példára; a megyei újságban, a Néplapban is így szerepelt.

Sarkadi, amikor 53 januárjában a faluba került, panaszok áradata előtt nyithatta volna meg a fülét. Az előző aszályos esztendő miatt, majd az őszi munkák miatt keseregtek a parasztok. „... Elintézett bennünket 1952. A vezetési rendelet! Sárba-vízbe gányoltuk bele a magot a határidő miatt. Ki is fagyott majd minden őszi, a szétosztani való keveset meg elvitte a headás. Kukoricás, árpalisztes csirizkenyeret dagasztott az asszony. Sokszor az se volt. Az emberek úgy ültek, gunnyadtak le az árokpartra, mint az árva madár... Lábukat se bírták.” Egy másik emlékezés: „600 holdon nem tudom, hogy termett-e 300–400 mázsa tengeri. Vetése csapnivalóan rosszul indult. Madzaggal soroltunk, »isztikével« tapostuk be a szemet. Igen, igen, karóval lyukba tömtük lépésenként. A búzát 53-ban még lóhátról is szórtuk. Sártenger volt idekinn a határ... 52-ben... terepet kubikoltunk a rizsnek. A kavicsos agyagot csákány se járta. Estére csak annyi gödröt tudtunk vágni, amibe éppen belefeküdhettünk”. Kiss Jánosnak, a Lenin téesz volt elnökének emlékeit így vetette papírra a riporter, Szalai Csaba: „Fájt a szíve egy törésben levő 60 holdas kukoricásért... Odalett mind az összes, csövet se látott belőle a tsz. Elhordta a hörcsög meg az arrajáró kocsisok, de vitték tán azt debreceniek is. Számontartotta és sosem felejtí, hogy fagyott csomóra 100 mázsa céklarépa, mert csak a hajával volt betakarva...” Pokrocz Miklós a legkritikusabb időben, 1951-től 56-ig volt a téesz elnöke. Az ő szavait így idézi a krónikás: „A tsz-ben is elmondhatták: üres kamrának bolond a gazda-asszonya. Így fajult odáig, hogy »hivatalosan« elvetett közös osztóra került.”

Széthúzás, pocséklás, szegénység – ilyen viszonyok jellemezték a termelészövetkezeteket. Még a legjobban, a Vörös Csillagban is kialakult az az „önveszélyes cinizmus”, hogy szinte nevettek azon az emberek, ha a föld műveletlenül maradt. Az egykori elnök, Gém Ferenc szerint oly annyira ragályos volt ez a cinizmus, hogy a munkájukat mindig rendesen, hibátlanul végző tagokat is hatalmába kerítette. Új munkaerőkölcs fogant: „akkor üsd a kapát,

hogya látják”. „Féltek a balmazújvárosiak a munkától? – kérdezi utólag, de a számvetés nyíltságával Gém Ferenc, s a válasza: – Nem hinném! A kismizmizés érzése lett úrrá rajtuk s a becsapottak keserősége is bennük élt... Visszavett, visszaadott földnek tekintették a négy éve kiosztott holdakat.” További megrendítő példákkal lehetne illusztrálni: ide vezettek az 1952-es esztendő erőszakos átszervezései, „fejlesztései”. Az, hogy a parasztság „inkább behátrált, mint belépett” a téeszekbe, téeszcsékbe.

„Légüres térben hadakozás”

Kérdés mármost, mindebből mit vett észre s mit emelt ki Sarkadi; mennyire meritkezett meg „az élet vizeiben”, mennyire „vállalta a nép sorsát”. Meglátta-e, hogy a balmazújvárosi jelenségek országosan is jellemzőek, hogy a parasztszaládok százezrei maradtak másutt is gabona, kenyér és vetőmag nélkül, hogy a begyűjtési hátralékok milliárdra rúgtak, hogy lefoglalásoknak, zálogolásoknak voltak kitéve, zaklatta őket párt és tanács, rendőr és finánc; hogy okkal menekültek a faluból, a földtől, a termelőszoövetkezetektől, ahol még az egyéniéknél is kedvezőtlenebb volt a helyzetük. (A magyar népi demokrácia..., 1978:194–195)

Az utóbbi időkben, már a monográfiák óta megjelent levelekből, dokumentumjellegű elbeszélésekből mindenkéltt annak a Sarkadinak az alakja rajzolódik ki, aki a *Január* tanítójához hasonlóan a falu „mindenese” szeretett volna lenni: tanár, népművelő, múzeológus, helytörténész egyszemélyben. Mint pedagógus abból a fajtából való, aki roppant komolyan vette a munkáját; teljesítette ígétét, hogy feladatait képességeinek megfelelően a legjobbban látja el. (Kordás, 1978) Legendák övezték: ő „hozta divatba” a szülői értekezletet. (Szalai, 1981:90) Darvas Józsefhez, az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszterhez küldött levele alapján pedig az is nyilvánvaló: tisztában volt az oktatásügy „két-ségbeejtő” helyzetével, a „rettenetesen rossz” tankönyvek, a sűrű – fél év alatt hatszori – tanrendváltoztatás, a „szinte erény”-nyé váló műveletlenség okozta károkkal. (Sarkadi, 1974:897)

Mint népművelő természettudományos előadássorozatot állított össze a föld születéséről, koráról, a földkéreg megszilárdulásáról, az élet keletkezéséről, „elsőrendű célja inkább a vallás és a hit, babonaság, efféle elleni él, szóval a világ teremtése, ahogy a papok mondják s ahogy a tudomány”. (Levelek, 1981a:75) Népművelőként hozzáállott egy színjátszó csoport szervezéséhez is, az *Ozorai példát* szerette volna „április, május tájra kihozni” – ebből azonban aligha lett valami, miként a természettudományos sorozat megtartásából sem, máskülönben a levelekben, vagy a tanítványi-tanári emlékezetben legalább nyoma maradt volna. Kiváltképp hogy az *A revizor* előadását, tanítók, tanárok közös bemutatóját ma is fel-emlegetik, mint amit új kollégájuk „udvariasan, távolról” nézett. Az „apró technikai akadályok” – díszletek megcsinálása, a szerepek legépelése –, úgy tetszik, végleg meggátolták Illyés darabjának színpadra vitelében.

A múzeumalapító, a helytörténész ugyanígy járhatott. Tervéből, hogy koranyárra számbaveszi Balmazújváros gazdag parasztmozgalmi múltjának írásos emlékeit, éppúgy nem lett semmi, mint a népművészeti anyagok, a török időkből származó tárgyak, eszközök, „egy szobárával” gyűjtéséből s általuk a történelmi múlt felelevenítéséből sem.

A „tervhalmozó” tehát vajmi keveset váltott be – az önmagának tett ígéreteiből. Elhatározta, hogy „agilis”-sá válik – aztán azzal mentette magát, hogy „az ember olyan lustává, semmittevővé lesz, mint a környező világ”. (Levelek, 1981b:23) S az Újvároson töltött négy hónap egyik ellentmondása alighanem itt ragadható meg.

A falu parasztmozgalmi múltja, agrárszocialista mozgalmi, aratósztrájkjai, csendőrsortűzei, továbbá az országban először itt megalakult földmunkásköre miatt, aztán a közelmúltja és a jelene miatt, amiatt, hogy 1952. augusztus 3-ára szocialista község lett – nos, ezek alapján Sarkadi okkal számított arra, hogy egy haladó parasztközségbe költözik. Döntését, hogy éppen Veres Péter faluját választotta, talán ez is indokolta. (Kordás, 1978) Hamar csalatkozott azonban reményeiben és elképzeléseiben. Alig egy hónapot tölthetett el a községben, amikor már ezt írja haza: „itt... senkit se érdekel semmi, még csak a csírái se igen vannak meg a szocialista embernek. Azt hiszem itt a legkevésbé – talán kevésbé, mint bárhol az országban. Itt marxista parasztok éltek a felszabadulás után,

ezek *akkor* rendkívül haladók voltak az „*akkor*”-hoz képest, és igen örvendetesek, biztatók. Parasztok, akik olvasnak. S ezekkel találkozni most – azt hittem, élmény lesz: csalódás volt... Az emberek nem tanulnak, olvasó emberek nem olvassák el a *Szabad Népn*nek még a címeit se. A legszívdobogtatóbb dolog a számukra máig is az, hogy 46-ban a Baloldali Blokkhoz csatlakoztak (egész Újváros). Erre büszkék is – és itt vége. Hogy azóta öt éves terv, építés, Sztálinváros? Talán nem is tudják, hogy van. Szövetkezeti község, ahol mindenki szidja a szövetkezetet s a kollektív gazdálkodást.” (Levelek, 1981b:24)

Balmazújváros mint „paraszti forradalmi góc” lebegett tehát Sarkadi szeme előtt – s talált egy apolitikus, a „nagy országépítés” lázas üteméből mit sem érző közösséget. Övé a fogalmazás, a *Tavasztól őszig* című, „naplóféle jegyzetek”-ben: „az ellentmondások, a látszólag kibékíthetetlen ellentmondások egyre-másra mutatták meg magukat”. (Sarkadi, 1977:50) És nem is csak az iskolában, ahol az iskoláztatási törvény, a nyolcosztályos általános iskola elvégzésének kötelezettsége ellenére a hiányzási statisztika elérte az ötven százalékot. Ránca futott a homloka attól is, hogy a szövetkezeti községben egy emberrel se tudott találkozni, aki a szövetkezetből élt volna. Az egyik ürgészni járt, a másik fuvarosnak segített, a harmadik piacozott, a negyedik a mélyépítőnél dolgozott – és Sarkadi értetlenül állt az előtt, hogy a dolgozó parasztok miért nem a földművelésből élnek. Az pedig – ő használja ezeket az igéket – egyenesen *bosszantotta, idegesítette*, hogy a mezőgazdaságtudomány „új”, az idő tájt kihirdetett eredményei és útmutatásai iránt teljesen érzéketlenek maradtak. Nem számítottak nekik Dokucsajev, Viljamsz, Micsurin és Liszenko „világraszóló sikerei”. Rá se hederítettek, hogy – *A szovjet föld* című könyvből idézve (1951:192) – „az élenjáró szovjet technika, az élenjáró szovjet tudomány minden erejét mozgósítva, rohamra indul a szovjet nép az aszály és a szárító szelek ellen”. Ők, a maguk tapasztalata és gyakorlata alapján, továbbra is félték a szárazságtól, a szárító szelektől és a fagytól. Sarkadi hiába magyarázta nekik, hogy a nedvességet különféle eszközökkel tárolni lehet a talajban, hogy – az időszak államilag szabadalmazott „találmánya” szerint – „minden kapálás egy esővel ér fel”. (1977:49) A parasztok mániákusan mondták a magukét. „Siránkozással volt tele a falu” – áll a *Harc*

gyerekért című dokumentumprózában (Sarkadi, 1974:397) szinte szó szerint ugyanaz, mint a *Tavasztól őszig* jegyzeteiben; és az írói állásfoglalás is egészében véve azonos a két esetben. „Az utóbbi években nem szeretem már a siránkozókat, a tehetetlenség, sőt a haszontalanság jegyét kutatom elsősorban minden siránkozózn” – így az elbeszélés hősc. (1974:398)

S ezt azért lényeges kiemelni és hangsúlyozni, mert fényt vet a népművelő, az agrártudomány új állításait népszerűsíteni-elterjesztetni siető „parasztpolitikus” és a közege, a parasztnak viszonyára is. „Ingerülten vitatkoztunk”; „magyaráztam naphosszat... Kévs sikerrel”; „Mikor elmondtam, vállat vontak és nem beszéltek tovább”; „De nem volt több sikerem közvetlen ismerősömnél se”; „B. Imre bácsi pedig kinevetett: ugyan már, beszélhet nekem” – jellemzi ő maga a naplófélében népnevelő kísérleteit. És minősít is: „légüres térben hadakozás”-nak mondja a felnőt emberekkel való vitáit, próbálkozásait azok meggyőzésére.

A felnőttek helyett a gyermekeknek mondja el, amikor csak alkalom kínálkozik, a „nagy országépítés” nagy példáit, Sztálinvárost, Inotát, a tiszalóki eróművet. Az iskolai órákon a táblára íratja az öt éves terv beruházási adatait, a nyolcvanmilliárd forintot. Sarkadi, a parasztíró, a gyermekek útján üzeni a parasztszülőknek: „Az ipari munkásság vállán nyugszik ez az egész teher, s még akadnak parasztnak ma is, akik a jól végzett talajmunkával se akarnak hozzájárulni ehhez a nagy országépítéshez...” (1977:50) És a gyermekekkel gyakoroltatja a munkaegység számítását is. Nem azért azonban, hogy sutba dobja az élettelen tankönyvi példákat! (Szalai, 1981:85) Ellenkezőleg. A dialektikus materialista világnézet kialakításának legértékesebb eszközét látja ő is a számtanban (Horváth, 1978:58) – éppen hogy a tantervi előírásokhoz hí. Ez időben ugyanis mintegy jelszóként fogalmazták meg: a számtan álljon a tisztes szolgálatában. (Pásztor, 1950:717) Sarkadi tehát az osztályteremben is a szocialista mezőgazdaság ügyét igyekszik szolgálni. Ám ha a szülőkkel beszélgetve az értetlenségük, az „új” iránti érzéketlenségük szegte kedvét, akkor a gyerekek között meg az, hogy hiába ragyogott a szemük egy-egy példa láttán, másnap már hiányoztak, mentek „valami pénzt keresni”.

E sikertelen próbálkozások miatt érezhette: „sok naplopással”, ténfergéssel telik az ideje. „Sokkalta nehezebb helyzetbe” került,

mint várta. Mutatja az önértékelés: idillikus a kép a falusi embe-
rekkel szívesen elbeszélgető, nézelődő, figyelő, a falu mindennapi
életébe beilleszkedni igyekvő, a nép sorsát vállaló s általa meg-
erősödő, megtisztuló íróról. (Illés J., 1964:152) Hiszen Sarkadi a
„siránkozó” néptől teljesen idegen hősről tervez drámát írni. Egy,
csak az alkotói fantáziában létező parasztról, aki „beleszeret a
mezőgazdaságtudományba, aki mestere a földművelésnek, s akinek
mindegy már, hogy milyen az időjárás”. (1977:49)

Látszik ebből is: álomvilágban élt, fellegekben járt a balmaz-
újvárosi „tanerő”. Találónan nevezték „álmódózónak”. (Szalai,
1981:90) Nem a csendes merengés, önfeledt szemlélődés jellemezte
azonban. Nem az, hogy hagyta magára hatni a külső világot,
alázattal, a felszín mögött a lényegyet keresők fogékony kíván-
csiségével. Hiányzott belőle a jelenségek mélyére nézők türelme,
az elemző higgadtság. „Ez időben voltam először ingerült és dühös
parasztokra” – írja a *Naplóféle jegyzetekben*. (1977:50)

E dühödt álmódózás ismeretelméleti oka: a tapasztalatszerző
Sarkadinak ez időben csökkent az a képessége, hogy a világot
objektívnek is tekintse, ne csupán csak az emberi tevékenység
színhelyének. Voluntarista-szubjektivista módon gondolkodásában
és gyakorlatában különvált a passzív észlelés és a megismerés
aktivitása. Abból kiindulva, hogy az érzéki tapasztalat egymagában
nem ad általános és szükségszerű ismeretet, le is becsülte már a
külvilágnak ezt az érzéki-empirikus tükröződését, tudata passzív
tartalmának gyarapítását, s az aktív tartalmakra, saját tudata
tevékenységére, cselekvő erejére, a tettekben megnyilvánuló tuda-
tosságra esküdött fel. „Parasztpolitikus”, népművelői, muzeológusi
és helytörténeti felbuzdulása, felvállalni gondolt mindenesi sze-
repköre ezzel indokolható.

És ezzel, hogy nem talált magyarázatot az Újvároson tapasztalt
jelenségekre. Sem az iskolában a hiányzásokra, az óriási méretű
lemorzsolódásokra, sem a termelőszövetkezetekben a megmű-
veletlenül hagyott földekre, a tagok kétlakiságára. Megoldáskeresés
közben tévutakra jutott, tévutakat javasolt. Messianisztikus hite
ekkorra már bürokratizálódott-dogmatizálódott – abban az
értelemben, hogy a felülről jövő parancsnoknak hitt. Felfelé, a
hatalom felé s nem alulra, a nép felé tekintett. A mindennapokat,
az újvárosi valóságot legszívesebben „kiiktatta” volna, hogy a

perspektívára, a távlatokra nézhessen. Nem az emberhez, hanem a sémákhoz igazodott már. Amikor a szokásokhoz, hagyományokhoz tapadt emberi természet elbuktatni látszott a jövőre tekintő hitét – a lassan változó, nehezen mozduló emberre lett dühös, ingerült. Mint aki nem is azért ment Veres Péter falujába, hogy megnézzze, konstatálja: a jelenségek így és így vannak, hanem, hogy azt mondja: így és így legyenek! A tényekre nézve nincs annál rosszabb, mint ha nem igazodnak az eszményekhez. S hogy igazodjanak, bürokratikus-dogmatikus törvényt tett volna: „Háromszor ennyi népművelő kellene... Ötször ennyi”. A *Tűz és víz* Szabó Andrása morfondírozik így, ugyanő „deklamált magában”: „semmi mást nem kellene csinálni... mint mindig végrehajtani, amit a kormány elrendel, tanácsol. Csak ennyit, semmi mást.”

Elmondható: Sarkadi úgy cselekedett, ahogy az Előadói Iroda vitáján a falu nyugtalanító jelenségeiről az elsők között beszélő Darvas József és Urbán Ernő sugallta. (Vita..., 1952:32–33, 69) Az utóbbi egy derűtséget fakasztó anekdotával intézte el a sok panaszt, sopánkodást, mondván, hogy ezek javarésze „általánosság és csak látszólag indokolt”. Az igen széles rétegeket befolyásoló kulákságtól óvott viszont az előbbi, hozzátéve: szilárdan álljon a talpán „világnézetileg”, aki a falun az előremutató jelenségeket is észre akarja venni, ha tényleg fel akarja fedezni a szaporodó jó téeszcséket és az öntudatos parasztokat.

A balmazújvárosi tanító csakugyan szilárdan állt a talpán: utólag, másfél év múlva visszatekintve maga is úgy látta, hogy egy bizonyos fajta „elméletieskedés” élt benne; semmilyen gond, baj sem volt „olyan fontos számomra, mint a fejemben nyüzsgő olyanfajta gondolat, hogy nézzük csak nagyobb perspektívában az egészet. S rögtön nagyobb perspektívában is néztem, úgy, hogy növekedésünk nehézségei stb. stb.” (Sarkadi, 1974:582)

Csalódás, bosszankodás, idegeskedés, légüres térben hadakozás – ha sorra vesszük a Balmazújvároson töltött alig több mint négy hónap jellemzőit, okkal vonhatjuk kétségbe annak az állításnak az igazságát, hogy Sarkadi Imre „ütemelőző” író volt (Hajdú, 1973:84), hogy sematizmusa mindössze arra a két-három esztendőre – 1949 és 1951 közé – esett, amikor még bizonytalanul tájékozódott a „megváltozott valóságban”. (Kónya, 1971:111) Akik a magabiztos tájékozódás terepének tartják Újvárost, „megújító hónapok”-nak

az itt töltött időt (Hajdú, 1973:84), nem csak azt feledik, hogy Sarkadi szinte megszökött a faluból, menekült: május 16-án, meg sem várva az iskolaév végét, gyorsan távozott (Szalai, 1981:86, 88) – nem vetnek számot kritikus-önkritikus szavaival sem.

Az „országos politika” szolgálatában?

Mert legnagyobb indulatában, dühében sem borulhatott el annyira a tekintete, hogy ne lássa: „elszakadt a néptől”. Csakhogy ezért az elszakadásért a népet hibáztatta. Úgy vélte, az a baj, hogy noha magukénak érzik a pártot, a programjától valamiképp elmaradtak, „jó messze, hallótávolságon kívül már”. (Sarkadi, 1977:50) Eszébe sem ötlött ekkor, hogy a párt programjában és módszereiben lehet a hiba. Abból a felismerésből tehát, ami az 1953 áprilisában megjelent a *Tűz és víz* zárórészében szerepel, miszerint nem jó a vezetők és a vezetettek viszonya – egyelőre nem juthatott el máshová, mint a vezetettek „megnevelésének” gondolatához. Szabó András tanácselnök szava – „Jöjjenek csak mégis be, elvtársak” – jócskán veszít ugyanis a „szimbolikus jelentése”-ből (Hajdú, 1973:88), ha az előzményeket is hozzávesszük. Mert nem azokat a parasztokat hívja be magához, akik „panaszkodni, veszekedni, morogni indultak el hozzá, elégedetlenkedni s követelőzni”, hanem akik mindezt feledvén, „egyszerre avval vetnek számot, mit jelentett az ő életükben Sztálin”. A gyász pátosza közelíti egymáshoz az embereket; ez a pátosz takarja el a kicsinyes valóság és a nagy történelmi távlat közötti hasadást.

Sarkadi hasonlóképpen jár itt el, mint a Boglári Békés-kritikában: ha ott arra az alapkérdésre egyszerűsítette a problémákat, hogy kapitalizmus vagy szocializmus, itt arra, hogy lehet-e morogni, panaszkodni a kis bajok miatt, amikor Sztálin halálával olyan gondok tornyosulnak, mint: „Tudja majd őt valaki helyettesíteni? Hogy baj ne legyen? Hogy békében, nyugalomban élhessen a szegény is?”

„Sztálin a béke... És a tudás – gondolta Szabó András tanácselnök, megdörzsölve a szemét –, hogy a halálon túlról is vissza tud-

ja nyújtani a segítő kezét az egyszerű embereknek.” Az itt megmutatkozó alpátoszt mély megrendülés fakasztotta. Az íróé. Beszámolt róla Hajdú Ráfis könyve (1973:87), újfent elmondták az újvárosi időkre emlékezők (Szalai, 1981:89): Sztálin halálakor Sarkadi „leborult az asztalra, és megrázta a zokogás”. Szalai Csaba az osztálynaplót faggatva azt is kiderítette: 1953. március 6-án Sarkadi Imre mindegyik tanórán és mindegyik osztályban megemlékezett a generalissimuszról; a 7. cében kétszer is. (Szalai, uo. 85) A kollégák bejegyzései viszont – veszi észre Szalai – nem árulkodnak megrendültségről. A halál pusztá tényét is csak később regisztrálták, ám az osztályfőnöki órákon letudott nekrológok egyikét például így vezették be: „Sztálin elvtárs elköltözött”.

Cinizmus volt ez? Humorba pácolt kritika? Akármelyik, sejteti: a pesti kolléga egyedül maradt a rajongásával. Nem véletlen, hogy az analógiás gondolkozás a kinti bölcs vezérről a bentire is átsugározta a tiszteletet és szeretetet: Kuczka Péter szektás, a korabeli történetírás hamisításait tükröző verseskönyve, a *Mindenkinek, mindenkinek* lelkes méltatásában Sarkadi még 1953 júliusában is a „Rákosi elvtárs salgótarjáni harcáról szóló kis elbeszélő költemény”-t tartja a mű legnagyobb igényű darabjának. Együtt emlegeti ezt a „ragyogóan sikerült” hőskölteményt a *Toldival* és a *János vitézzel* – innen eredezteti mai költészetünkben a „népi hős megjelenését”-t. (Sarkadi, 1974:491)

A valóság lényegéhez való eljutásnak ez volt a legnagyobb akadálya, a dogmás-szektás hit köre itt zárult rá Sarkadira a legszorosabban – a pártvezetésbe, a központi irányításba vetett rendíthetetlen bizalommal.

A pártosság fogalmának három egymásba folyó jelentése közül (Bojtár, 1983:255) a legközelebb ahhoz a magatartáshoz állt most az övé, amely egy meghatározott párt, ez esetben az MDP álláspontját képviselte. Eggyé vált annak a programjával, a termelőszövetkezetek mindenáron való szervezése, illetve a kulákok elleni harc dolgában is. Az élesedő osztályharc „ügyét” mondhatni jól szolgálta ingerültsége, dühe, a tűz és víz szélsőségeiben való gondolkodása. Idéztük, úgy látta ekkorra: a munkásság vállán nyugszik az országépítés terhe, a haszontalan, „lusta” parasztság kihúzza magát a teherviselés alól – a pártosság ez esetben a munkásosztály képviselőjét jelentette. Ez a felfogás kerestette

Sarkadival az *Apám regényében*, Móricz Virág könyvében is a legnagyobb realista író világnézeti fejlődésére vonatkozó sorokat. S ez nyilvánította vele „szinte elragadóak”-nak azokat az „apró félmondatok”-at, amelyek sóhajszerűen ismételtetik, hogy Móricz, „sajnos, nem ismerte fel” a proletár álláspontot: „milyen baj, milyen hiány, hogy életében nem jutott az ipari proletariátus közelébe, hogy nem a harcoss forradalmi utat kereste.” (Sarkadi, 1974:483)

Sarkadi tragikus tévedése abból a „mitikus önmanipulációból” fakadt, amely a szocializmus társadalmi eszméjének, a marxista világnézet vállalásának helyére szinte észrevétlenül csúsztatta át az egyedül adott párt, az MDP politikájának feltétlen követését. Egy olyan időszakban pedig, amikor „a politikai vezetés »a milliók tapasztalatának kontrollját« felhasználó lassú, fokozatos és kiegyensúlyozott út helyett, a politikai önkényuralom kialakításával megalapozott »erőltetett menetelést« választotta” (Bogár, 1983:55) – művészi eredményekhez kizárólag csak az a Bojtár Endre vázolta pártosságfelfogás vezethetett volna, amely a történelmi célokra tekintve nem egy párt, hanem egy világnézet, egy gondolkodásmód mellett áll ki. Vállalva, az önkényuralom, a „megideologizált erőszak” ellenében ideológiának és erőszaknak, eszmének és eltorzult gyakorlatnak a különválasztását, az utóbbiak bírálását. Ennek a magatartásnak a kiküzdése és elfogadtatása azonban ebben az időszakban eleve lehetetlen volt. És nem csupán Sarkadi számára.

Mert a pártosság vulgarizáló, sematizáló értelmezése 1953-ra „sem tűnt el maradéktalanul”, megnyilvánult a „megbélyegző szavak sokaságában, a korlátok állandó hangoztatásában”, meg a már hivatkozott „proletár álláspont” elérésének sürgetésében. Még a Móricz-monográfia szerzőjét is inteni kellett, hogy az igazi pártossághoz kevés a marxizmus nagy igazságainak ismerete, kevés a társadalom problémáinak, a nép életének áttekintéséhez szükséges eszmei, gondolati magasztal megszerzése – „szeretni kell a népet; nem elvontan, hanem konkrétan, nem a nagybetűvel írt Népet, hanem az egyes embereket”. (Király, 1976:282)

Sarkadit ez a népközelség – paradox módon – akkor jellemezte a legkevésbé, amikor a nép közelében élt. A tömegekkel való összekapcsolódás vágya, amikor a tömeg része lett. Hiányzott belőle is az egyes ember iránti megértés, türelem. Nem nyugította le a „köznapi dolgok igazete”; nem hitte, hogy a dolgozó népnek „okos

gyülekezete” lehet, ahol emberi feladat „hányi-vetni meg száz bajunk”; nem látta, hogy a nép most is helytállt az „örök talajon”, hogy siránkoztak, panaszkodtak, de „tették, ami kell”. Fogytkozni látszott Sarkadiból minden társadalomalakítás legfontosabb alapja: hite az emberben. Fedezéknek használta-hitte a jövőt – hiába óvott ettől a költő; a „gondok kórusát” buzgón leintette volna, hiszen a szocializmus vágyképeire tekintve elnézett a szegény ember, a most is kisemmizett és megalázott paraszt küzdelme, küzdelmes élete fölött. Jellemző, hogy Kuczka Péter verseskönyvében azt a költői programot s azt a népiséget magasztalta, amely „nem is a balladák népisége, nem a kuruc dalok népisége – hanem az, amit Petőfi teremtett igazán meg: kétség, szomorúság nélkül, duzzadó, roppant önbizalommal és erővel a hangban, de főként a mondanivalóban”. (Sarkadi, 1974:486)

Kétség nélkül, szomorúság nélkül, roppant önbizalommal: 1953 elejének pattanásig feszült légköréhez, az aggodalom, a csalódottság, sőt a kiábrándulás és az elkeseredés érzéséhez (A magyar népi demokrácia..., 1978:210) tévesztett magatartás volt ez. A Juhász Ferenc-i elégiák és a Nagy László-i rapszódiaik idején Sarkadi programja az óda problémátlanságával, anakronisztikusságával hatott. Könnyűsége érzéketlenné bizonyult az *Áprilisi elégia* költői intése iránt: „ezen a tavaszon már / a szó is nehezebb, mint a só, kristályokban / a szívre rakódik az elhallgatott, a kimondhatatlan”.

Vagy érezte volna ő is: „a tegnapi szó ma nehezebb már / kimondani / a kint nehezebb már, az álmat, s a valót”; érezte, hogy „nehéz idő, nem-sejtett idő” jött? S a nyugtalanság hajtotta volna el Újvárosból? Kivágta magát, mint ideköltözésekor is, csak most a „valóság selyemnyálai” közül, hogy inkább az irodalom világába gubózzék vissza?

Elhatározását aligha szépíthetjük így meg. Mozdulata inkább Nagy László *Kovácsáé*: „tüzel, mert tudja, nagy baj lesz, ha újra / befagy az ábrándok tengere”. Parancsa az ifjúságtól búcsúzó Juhász Ferencé: „áld a sarat, akkor is, ha bármi / erő készlet: légy hűtlen magadhoz!” Sarkadi hűségét – önmagához, a párthoz, amelynek ekkor nem is tagja még – a vakhit táplálja a leghevesebben. Ez tüzei. Ez írhatja vele a balmazújvárosi hónapok termését – nem is beszélve az emlékezők által azóta is furcsálkodva és rosszállóan emlegetett „brosúrák”-ról. (Szalai, 1981:87)

A termés: a *Tűz és víz*, a *Harc a gyerekért* című elbeszélések, a Móricz Virág- és a Kuczka Péter-kötetekről szóló méltatások – a sematizmus jegyében fogant valahány. Az *Író a tűzvonalban* című, Méray Tibor *Koreai jelentését* magasztaló szemlével (Irodalmi Újság, 1953. augusztus 1.) és a *Tavasztól őszig* jegyzeteivel együtt. Ez utóbbiban írta, 1953 elejéről: „Ekkor éreztem meg először megfogalmazatlanul és pontatlanul, de nyugtalanítóan, hogy elszakadtam a néptől és nemcsak én, hanem a tanácsnál, pártválasztmánynál dolgozók is, akikkel néha együtt csóváltunk fejet, hogy hogy kellene az embereket a tavaszi munkára rávenni, milyen agitáció lenne a leghatékonyabb. Észrevenni azt, hogy az országos politika és a nép széles tömegei között valami légüres tér van – író számára annyit jelent, hogy akár ne is írjon. Akinek írna, az úgyse hallja meg.” (1977:50–51)

Az országos politika és a nép széles tömegei közötti kapcsolat megteremtésének esélyei: az 1953-as kormányprogrammal kezdődő „új szakasz” elodázott esélyei. „Új szakasz” ez Sarkadi pályáján is. E küzdelem során adódott pillanat, amikor fölöslegesnek vélte a művet, az írást, és az elhallgatással viaskodott. Amikor – időben is nagyjából a balmazújvárosi hónapokkal egyezően, 1953 elejétől koranyaráig – az Illés Lajos memóriája őrizte „befejezetlen novellák” (1981:110) adtak hírt vívódásáról, gyötrődéséről.

Arról, hogy a szektás vulgarizálás rabjává lett, kis időre, ő is, a művészi értékelés szempontjából lehangsúlyosabb kompozíciós elemek árulkodtak: a novellák zárórészei. Mindaz az életismeret, élettapasztalat, mindaz a valóságközelség, ténytisztelet, a jelenségek riporteri alaposágú számon tartása, ami a novellák teremtett világához alapul szolgált – a poén révén mondhatni megsemmisült, fölöslegessé vált. Másfelé vitt a csattanó, mint a novella hangulata; megszüntette, feloldotta annak feszültségét. Tisztában volt ezzel Sarkadi is – ezért bajlódott annyit írásai zárásával, ezért kellett hiányosan, „töredékesen” küldeni a nyomdába őket, és csak imprimatúrákor született meg, de akkor hamar és folyamatosan, „mintha könyvből másolná a szöveget”, a befejezésük. (Illés L., 1981:116)

Ezeknek a műzárásoknak az alkotói szemléletet jellemző sajátossága akkor mutatkozik meg igazán, ha e pályaszakasz első részének jellegzetes novellacsattanóival vetjük össze őket.

Műzárások: a nép „öncélú” igazsága

A történet megfejezése, didaktikus célzatú, aktualizáló szándékú, szentenciózus zárása korántsem egyedülálló az életműben. Az 1948–1953 közötti pályaszakasznak pedig egyenesen jellemző módszere. Az *Oszlopos Simeontól* kezdve a *Tanyasi dúvadig* több helyütt előfordul, mint olyan kompozíciós megoldás, amelytől elválaszthatatlanok a szemléleti problémák. Mert elsősorban nem azzal tűnnek ki e novella- és regényzárások, hogy sablonosak, és nem is patetizmusokkal vagy példázatosságukkal, a „mese azt mutatja”-féle tanulságukkal. Ezek fölfoghatók úgy is, mint az időszak nevelési-átnevelési illúzióinak tükröződései, noha épp a mitologikus novellák a bizonyosságai annak, hogy a parabolikus fogalmazásban, a tanító jellegben rejlő egyetemesítés-általánosítás lehetősége, a mű testének a „kor kacatjaitól” való megfosztása már korábban foglalkoztatta Sarkadit. Amivel mindjárt az *Oszlopos Simeon* zárása felhívja magára a figyelmet: a megismerés és az értékelés mozzanata nincs összhangban benne. Az ábrázolt valósághoz nem kapcsolódnak szervesen a roppant erős Németh László-i hatásról tanúskodó gondolatok. A Kis Jánosra bízott „egy darab emberiség”-gel pozitív értékűre hangolja át, ami a regényvilágban túlsúlyosan negatív minősítést kapott. A mű szinte példaként szolgálhat a regénybefejezések értékszerkezetéhez. (Hankiss, 1977:205) A dolgokat mindenáram lekerekítő, harmonizáló igyekvő törekvés itt erősödik fel; mintha Sarkadi megpróbálná valamiféle „védőkeretbe” foglalni az elmondottakat, s az utolsó pillanatban föladná a valóság hiteles ábrázolásának igényét, szelidebbre, emberileg elfogadhatóbbra, elviselhetőbbre lényegítve át a mű egészét.

Ilyen negatívból pozitívba átforduló, a műbeli valóságban kellően meg nem alapozott szemléletváltást tükröz aztán a *Száz éve Segesvárnál* is: a szabadságharc bukásából, a „vége lett a szabadságnak” keserűségéből, a meghalt Petőfi, „meghalt vele a mi ügyünk” 1949-ben különösen hangzó, különös értelmezést is megengedő felismeréséből korántsem következik a befejezés szárnyaló derűje: „A mag nekünk kél, a nyár nekünk érlel, fenjük a kaszát az aratáshoz. A történelem lép egyet, fogódkodjunk bele, hogy vele

lendüljünk előre.” Az ábrázolt kor, 1849 ideje ellentmondásosabb, tragikusabb és lehangolóbb annál, semminthogy a „fogódzkodjunk a történelemben s lendüljünk vele előre” tiszta hitét meggyőző erővel sugallhatná. Nyilvánvaló: a múlt, Segesvár ideje helyett a jelen, de még inkább a jövő sugallata ez. Szembetűnően mutatja itt magát a példakereső, eszményállító s általuk a buzdító, mozgósító szándék – és e szándékot éppúgy diktálhatta a romantika szemlélete, mint a sematizmusé. Az elbeszélő nem törekszik úgy alakítani, szerkeszteni az életanyagot, hogy az az optimista jelentés, derűs végkifejlet szerint szerveződjék.

E típuson belül a másik változat az egységes átformáltság esztétikai normájának tökéletesebb megvalósulását szolgálja, amikor az aktivizáló-mozgósító szándéknak rendelődik alá az írások egész cselekménymenete, jellemvilága, amikor a környezetből s a helyzetekből magukból sugárzik a tette ösztönző, „harcos igazság” (*Nehéz esztendő*). Egyetlen magatartás mellett állnak ki s érvelnek ezek az elbeszélésszárások; felszólító erejű végzavaik – „ne hagyjuk mi se becsapni többet magunkat” – szervesen nőnek ki az eseményorból s a konfliktusokból (*Nehéz esztendő, Kezdet kezdetén*).

Miként a például idézett regények, elbeszélések mutatták, főként a pályaszakasz első felének műveit jellemzi a negatív értékekből pozitívakra váltás, az aktivizáló törekvés, az egyik elbeszélés címét kölcsönözve: a felhívás a „népítéletek”-re, a forradalmas hit. Ha viszont ugyane pályaszakasz második részének olyan alkotásait nézzük, mint a *Tanyasi dűvad*, az *Igazság* és a *Vadlibák*, akkor éppen ellenkező tendencia figyelhető meg. Mintha e művek zárómondatai vissza igyekeznének venni, el akarnák vitatni, negatív formában szívnék summázni mindazt a pozitív értéket, amit például a társadalmi rajz finomságával, a környezet hiteles bemutatásával és a jellem sokszínű festésével megteremtettek. Mintha kétségessé vált volna Sarkadi számára, hogy elfogadható-e, értékelhető-e az a törekvés, amelyet a „belülről való ábrázolás” fogalmával illetett s dicsért a korabeli kritika. (Bodnár, 1976:368) Mintha utólag attól tartott volna, hogy túlzásokra ragadta egy „kulák” belső világának teljes kiterjedésben való bemutatása, kiváló erényeinek – munkabírásiának, bátorságának, ítélőképességének – és súlyos gyarlóságainak együttes értékelése. Ezért az elbeszélés direkt zárógondolatában az újszerűen ábrázolt különös sze-

mélyiségről a sablonokba sulykolt, jelszavakba gyúrt általános társadalmi tételre, méghozzá az osztályharc éleződésének hamis és ártó tételére terelte a figyelmet. „Mi minden történik, csóválták a fejüket az emberek, akik még mindig nem értették meg egészen, hogy az osztály az osztály, s hogy az életünk még harccal, nehéz küzdelmekkel terhes.” Látszólag harcra, küzdelemre hívó a *Tanyasi dúvad* befejezése, ám nem az újat, nem az épülést, hanem a megsemmisítést célozza. Nem valamiért, hanem valakik ellenében perel, ráadásul anakronisztikusan és antihumánusan.

Leszerelő erejű és szerepű az *Igazság* zárása is: azok a törvénytelenségek, igazságtalanságok minősülnek itt jelentéktelenségnek, amelyeknek a következetes kimondása és orvoslása nemcsak Rózsa János életében, de egy egész falu, ország politikájában nyithatott volna új szakaszt. Szó esik népnevelőkről, akik sokszor nem is értettek ahhoz, amiről beszéltek; szó a szegénységről, hogy a Rózsa János-félék cseppet sem élnek jobban, mint azelőtt; s hogy nagyon megunták már az igazság elhallgatását: folytatni lehetne az erőszakosan szervezett szövetkezetek, az önkényes tagosítások említéséig, mi minden sérelmet, jogos panaszt von vissza Rózsa János történetének utolsó mondata.

A *Vadlibák* befejezése hasonlóképpen arra int, hogy ne ágáljon az ember a szövetkezet ellen, még ha annak a kukoricáját ellepte is a gaz, és még ha sok is ott a naplopó – mert ha kilép a csoportból, mi vár rá: „meleg vacok a kemence mellett meg a bűdös petróleum, meg veszekedés”. Nem a közös munka kerül itt szembe az egyéni gazdálkodással, hanem a meleg vacok a szövetkezeti irodával, ahol pipázgatni, beszélgetni lehet a többiekkel – nagyobb, távlatosabb célt nem tud a hős elé állítani. Nincs már meg a „harcos igazságok” követésének magabiztossága, lendülete, perspektívája. Az óvó, figyelmeztető szándék – „nem vadlúd az ember, hogy csatangoljon, kószáljon, meghúzódjon egész télen keresztül” – lett a legelevenebb, a korábbi agitatív-mozgósító törekvésekhez képest. Ez a különbség is jelzi a szemlélet változását, passzívabbá, töprengőbbé válását, a társadalmi mezők után a magánélet köreibé húzódását. A társadalomépítés heorizmusa helyett a hétköznapi ember esendősegeire esik erős fény.

Az e típuson belüli másik változat írásai a cselekménymentől, jellemvilágtól, környezetétől s helyzetektől csaknem teljesen

függetlenül ragaszkodnak az aktivizáló-mozgósító szándékhoz. Egy novellacímrel szólva: tűznek és víznek az ellentétét, amely egyfelől a karakter és a neki szánt tett, másfelől a „lebegő” társadalmi eszmény és a mindennapi gyakorlat között feszül, erőszakosan oldják fel-szüntetik meg (*Szerelem, Szerelmesek, Szövetkezettek, Tűz és víz, András nehéz napjai*).

Sarkadi a harmónia és a hitelesség megteremtése érdekében ismert eljárással él: a hőseket mintegy önmaguk fölé növeszti, hogy egy érzés, egy eszme megszállottjai legyenek. Különösek, furcsák, akikre – árulkodó a *Szerelem* elszólása – úgy kell bámulni, mint a „kísértetekre”. S akik a döntő lépés – adott esetben a házasság – előtt maguk is szükségét érzik, hogy bizonyítsák, szavuknak hitele van, „nem a levegőbe beszél”-nek. A *Szerelmesek* szerető szívű ifjúnak lélokcsereelő helyzetben kell választania, megér-e annyit a boldogsága, hogy „a lovat... elcseréli tán a traktorral is, a könyvvel is”. Az elbeszélések zárószorai tűzik ki azt a tétet, célt is, amely felé a lelkesültségben önmagukat felülmúló, *hitükben mozgósított* alakok haladnak. „Ez az élet, ez... hogy összefogjanak, oszt csináljanak már csakugyan valami nagyot, nagyon nagyot ők ketten” – fogalmazódik meg az a program, amely a pályaszakasz nyitódarabjaihoz (*Kezdet kezdetén, Nehéz esztendő, Népi télet*) képest három lényeges ponton is változást mutat.

Az első – ami a legfeltűnőbb –, hogy a szűken és dogmatikusan értelmezett paraszterdekeket kifejező *közös* harcos igazságok helyett a szűken és dogmatikusan felfogott társadalmi érdekeket kifejező *egyéni* felelősségvállalásra épül ez a program. Mégpedig az útbaigazító közösségi egyetértés híján a tévesztések esélyét magában hordozó személyes meggyőződés kerül előtérbe; a magára maradt – ahogy az *András nehéz napjaiban* szerepel –, „nem is egy, nem is három vagy öt”, hanem még ennél is több ember feladatát „csökönnyösen és tántoríthatatlanul” végző *vezető* elszántsága. A második lényeges eltérés épp azzal függ szorosan össze, hogy a köznapi emberek, a *vezetettek*, a novellacímrel mondva: a *nép* ítélete helyett a vezetők ítéletét fogalmazza, az ő szemükkel láttatja a falu társadalmi életének változásait. A Gál Jánosok helyét a Szabó Andrások foglalják el. Mindez természetesen vonja magával a hősök fölnövesztését, egyszersmind – s ez a harmadik különbség – a kezdetekben konkrét cselekvéstervekhez kötődött program egyre

elvontabbá válását. Azt, hogy a hit, a meggyőződés, az öntudat meghatározó szerepének hangoztatása közben mind kevesebb szó esik arról, ami nélkül e tudati tényezők kialakulását csak a dogmatikus képzelheti el: az emberi tevékenységről, a munkáról. A szólamok magasába emelkedik fel az *András nehéz napjai* zárótétele: „egy test, egy lélek ő és a párt és az ország”. Akárcsak a *Tűz és vízé*, amely küzdelmes szegénységű múltat s az „egyszerű emberek”-ben lévő „lobogó, nagy akarás”-t emlegeti ugyan, de nem vet számot azzal, hogy ennek az egygyéforrottságnak s ennek a nagy lobogásnak a csattanóként s tanulságként való kiemelése túlhaladottan patetikus és problémátlan szemléletet takar.

Nem a munkájuk szerint ítéltetnek meg a figurák, nem a munkaszeretet, a munkabírás, nem a munkához való viszony lesz az emberi-erkölcsi értékek mérője, ahogy ez – némi egyszerűsítéssel állítva – Sarkadi művészetének legjavában történik. Nem a Pap Sándorok teremtő kedvéhez vagy a „kódus” Monokik szorgalmához – nem a kisemberekhez kötődik ez a népszolgálat. Gyengültek már Illyés *Lélekbúvárjának* sugallatai, halványultak Móricz *Fáklyájának* fényei: nem a lent, nem az alól lévők igazára figyel most Sarkadi, túl van – övé a kifejezés – az „apró álmodozás”-ok korán, s a fentre, a „közéleti ember”-re, a „szocializmus építésé”-nek általános ügyére, az „országlás tudományára” tekint. Feledi Illyés „fölforgató rögeszméjét”: a munkát örömmel kell párosítani, „a legmagasabb igazságok érvényesítését a legalacsonyabban”, a faluvégek igazságánál kell kezdeni. Pedig a riportjaiban, a *Nehéz esztendőben*, a *Január* töredékében és a *Gál János útjában* ezt érvényesítette.

Azóta a faluvégek igazsága nem kopott meg. A *Január*nak az 1953-as kormányprogrammal nagyjából egyidős színopszisa éppen ezeket az igazságokat, tényeket, a magyar falu két fő kérdését, a termelőszövetkezeti mozgalommal és a kuláklistával kapcsolatos gondokat hagyta árnyékban. Később a „parasztok, azt hiszem, mindig panaszkodtak, mióta világ a világ” álbölcsességévé torzult a faluvég baja (*Elintézett panaszok*). A törvénytelenégeket, a diktatorikus módszereket, a szűkösen élést rakta a mérleg egyik serpenyőjébe, a másikba pedig a „nagyüzemi gazdálkodásban” és a „szocializmusban” való hitet. És a Rózsa Jánosok, a megsértett, megalázott emberek igazsága nem nyomott annyit, mint azoké, akik a távlatos hit, a messianisztikus jövőképzet jegyében igaz-

ságtalanságokat követtek el. A Rózsa Jánosok „igazsága, ez a nagy sértett, nekikeseredett igazság... a nyitott ablakokon át kilebben az utcára, mint egy szappanbuborék, törve mind magasabbra az ég felé, egyre öncélúbban, s egyre jelentéktelenebbül, szemmel már nem is látszik, míg aztán elpattan valahol ott a kék magasban, s nem marad belőle semmi, de semmi, egy morzsányi se” (*Igazság*). Beszéltek, ítéleztek a jelzők: ami tegnap még, a *Nehéz esztendőnek* a *Januárt* idéző egyik jelenetében, a tanító és a szegényparaszt közötti beszélgetésben a „*harcos igazság*” epitheton ornansát kapta, mára öncélúvá, jelentéktelenné silányodott.

Valóság és eszmény, gyakorlat és elmélet szembeállításában a fichtei elv működött: annál nagyobb baj a tényekre nézve, ha nem felelnek meg az ideának. Ha makacsul mást állítanak, mint amit a chiliasztikus hit feltételez. Sarkadi jól látta ezt az ellentétet. Feloldani nem tudta ő sem. De leírta a helyzeteket, amikor „itt van a valóság, beleköp a tálba” (*Szövetkezetiek*). Az 1953 körül született írások, köztük az *Igazság* ugyanolyan képet rajzol ki, mint a *Január* szinopszisa: Sarkadi fölemelkedett a messianisztikus-chiliasztikus hit régióiba. Nem a valóságot kéri számon az eszményen, hanem az eszményt a valóságon. A kettő nyílt ütköztetéséhez az idő egyenesen kedvezne, Sarkadi szemléleti pozíciója azonban már nem az ellentétek minél mélyebb megragadására ösztönöz, miként a töredék írása idején. Az ellentéteket osztálysíkon ragadja meg – a „kulákkérdésben” is.

Előbb Gál János módjára járt el, és talán a Móricz-novella, a *Judith és Eszter*, valamint a Németh László-elbeszélés, *A haldokló kulák* sugallatára, inkább nevezte kuláknak a saját sógorát ravaszul kapzsin megdolgoztató néhány holdas rokont, Vas Gyulát, semmint a hetven holdas Szűcs Károlyt, aki „nem rossz ember, csak bogaras, bolond, mint minden nagygazda”. Igaza volt – idéztük – a kritikának: a módos paraszt valóban rokonszenves színben tűnt fel.

Nem így abban a két novellában, amelyik 1956 után minden válogatásból kimaradt. A címével is ítéletfogalmazó *Tűz és víz*, valamint az *András nehéz napjai* – az író különös „ütemtévesztése”-ből – akkor festették a legsötétebb színekkel a kulákhősöket, amikor a politikában lassan már a törvényteleniségek, önkényeskedések beismerésének, sőt, a kuláklista eltörlésének ideje járta. Az 1953-as kormányprogram felszította indulatokkal alig indokolhatóan,

Sarkadi minden korábbinál gyűlöletesebbeknek rajzolja a gazdagparasztoakat. „A kulák, elvtársak, nem tárgyalófelünk nekünk, és soha többet nem is lesz az” – mondja a rokonszenvvel ábrázolt Szabó András. Az egyik nagygazda vele kapcsolatban „csendőrtempót” emleget.

Az írói szemléletnek ezt az alapvető változását a kritika azonnal észrevette, s feltűnő örömmel nyugtázta. Rényi Péter „nagyon is tanulságos”-nak tartotta a tényt, „hogy Sarkadi, akit azelőtt nem egyszer megrótt a kritika, hogy elhanyagolja a pártélet ábrázolását, most, június után kap kedvet és ösztönzést arra, hogy a kommunista funkcionárius alakját megformálja”. (Rényi, 1954) A politikai helytállás problémájának egyszerre dialektikus és éles felvetését emelte ki, Diószegi Andrásához hasonlóan, aki a *Tanyasi dúvad* aktualitását dicsérve hangsúlyozta: „lényeges politikai kérdés is volt (...) leleplező, kritikai módon” ráirányítani a figyelmet az 53 június után „dühödttámadásra szervezkedett” kulákságra. (Diószegi, 1967:492) Márkus István szerint is vitában születtek ezek az írások, „harcban és vitában a mezőgazdaság szocialista jövőjét fenyegető támadásokkal; az értelmiség egy részében, s a parasztság egy részében (...) kialakult termelőszövetkezet-ellenes áramlattal”. (Márkus I., 1955:658)

A korabeli bírálókat felfigyelt azonban az osztályharcos elszántság túlhajtásaira, a *Tűz és víz*, valamint az *András nehéz napjai* gyengéire is. Bodnár György lényegében nem maradt egyedül e két írás együttes elmarasztalásában, amikor megállapította: nem tudnak felülemelkedni az illusztráción, konfliktusuk gondolati síkon épül fel. (Bodnár, 1976:368) Rényi is szóvá tette, hogy noha „éberségre, kiállásra, hűségre nevel” Sarkadi, és „az elképzelhető legélesebb figyelmeztetés”-eket adja le, „művészileg nem ilyen pozitívák” az írásai.

Ennek az írói attitűdöt, az alakteremtést és a kompozíciót érintő művészi fogyatékoságnak Márkus István szerint az az oka, hogy Sarkadi abban a vetületben mutatja a világot, „ahogy felülről látszik”. „Milyen jellegzetes, hogy maga a dolgozó parasztság mint arcnélküli, elmosódott tömeg jelenik meg (...) Mint a kenyérbolt előtt sortálló tömeg. Mint a sötétben hagyott vasúti váróterem közönsége. (...) Mint a hangszóró előtt némán várakozó, majd éppen csak a legfontosabb igazságot, az osztályigazságot kimondó tömeg”.

A Kútban: menekülés a paraszti világból

Ez a felülről vizsgálás juttatja érvényre a hős vagy a hősök helyett az író nézőpontját. A *Kútban*, Sarkadi „egyik legjobb paraszti tárgyú elbeszélése” (Bata, 1981:28) ekként lehet önvizsgálat dokumentuma. A mű múltként idézi föl a fellegekben járó és csökönyös politizálás idejét, 1950 őszét, „amikor az ember szívesebben kereste mindenkiben az ellenség hangját, mint az illető ember véleményét”. Szokványosnak és formálisnak is fölfogható volna ez az önkritika, ha nem toldaná meg az elbeszélő egy epizóddal. A Benedek Árontörténettel: hogyan zavarta ki ő, a tegnapi riporter, vendég létére a kulák gazdát, Benedeket a saját volt tanyájából; s hogyan akarta kioktatni Bíró Mátét, aki ezzel utasította rendre: „Otthon dirigáljon, clvtárs”.

A kép nemcsak az üldözöttek iránt megnyilvánuló népi részvét-ről, a meghurcoltak iránti szolidaritásérzésről tanúskodik. Nemcsak Bíró Máté, elutasítja ezt a „csendőrtempót” az évek távolából visszaemlékező Sarkadi Imre is. A kilakoltatott kulákot nyírfacsprút javítgató, magát hasznossá tenni igyekvő emberként festi le. A benne is föltámadt együttérzésről beszélnek a leírás változásai: a „kis öregember” megnevezés „kicsi öreg”-gé szelídül. Rokonszenv bujkál a megnevezés mögött, a „kicsoda maga?” durva kérdése ellenpontozódik így.

A *Kútban* nemcsak a novellista, hanem a szépírói pálya egészének is az első olyan darabja, amelyik a szerzői szubjektivitást mintegy programként vállalja. Világszerkezetének pillérei, a figurák között megnő az önnön elbeszélői helyzetével számot vető író szerepe. „Karácsony előtt vendég voltam a Bíró Máté és Pataki Mari lakodalmán” – már a novella nyitómondata erre a személyességre irányítja az olvasói figyelmet. Előlegezi, hogy az elbeszélő nem kívülről szemléli majd a valóságanyagát, nemcsak mint alkotónak, de mint embernek is köze lesz hozzá. Elevenebbnék, frissebbnek mutatja itt az élményt, semminthogy távolságot tudna vele tartani. E személyes érdekelttség következménye az előadásmódok változtatása. Nem a teremtett világ önmozgásából és nem is a figurák

sorsából ered, hogy mikor használja az egyenes, a függő vagy a szabad függő beszédet.

Az írói nézőpont függvénye, hogy mikor viszi a szót a hős, mikor az elbeszélő s mikor a szerző. Nemcsak véleményt, de előítéletet is takar, ha Pataki István és Patakiné történeteinek előadásakor zömmel a monológformát, az élő beszédet utánzó egyenes beszédet választja, Bíró Máté históriáját viszont maga adja elő, egyes harmadik személyben. A beszédmódok változtatása közben különösen szembeötlő, hogy legkevésbé az egyenes beszéd tölti be eredeti funkcióját. Pataki, illetve a felesége monológjai ugyanis nem az élet teljesebb és mélyebb megfigyelésének érzékeltetésére szolgálnak, mint ez az élőbeszéd igazi irodalomba emelője, Móricz Zsigmond műveiben történt, hanem a primitív tudat, a maradiság egyenes kifejezésére. A beszéltetés a távolságtartás, a leleplezés eszköze itt, és fordítva: a rokonszenv, az elismerés jele, hogy Bíró Máté küzdelmét függő, illetve szabad függő beszéd közvetíti. Megemeli-dúsítja ezáltal a figura tudati szféráját, intellektualizálja szinte, holott leginkább most kellene tartania magát az ösztönös tudat minél közvetlenebb bemutatásához. Hiszen azt ígéri: „Ezt a történetet (...) igyekszem úgy elmondani pontosan, ahogy tőle hallottam”. Noha nyilvánvaló *A boldog emberrel* való párhuzam, a hiteles, érzékletes beszéltetés érdekénél mégis fontosabb a szerző számára az elemzése és értelmezése.

Már a történet felütése is értelmezés: Bíró Máté „a maga erejéből mászott ki” a kútból. Természetes tehát, hogy az elbeszélés függő és szabad függő beszédének menetét is meg-megakasztják reflexiós, minősítő részletek. Nem a parasztfiú, de az elbeszélő ítéletét fogalmazzák a jelzők, amikor a dühöt „tehetetlen”-nek és „rémséges”-nek, a véletlent „ostobá”-nak és „butá”-nak minősítik, s amikor a kút a paraszti élet szimbólumaként jelenik meg. „Rémségesen meggyűlölte a kutat, amiért ilyen rossz, vacak – a hozzátartozó tanyát, az egész világot, az egész paraszti életet, mindent, amibe beleszületett (...) A tegnap rátelepszik a nyakára, nem tud ellene védekezni, és belepusztul.” Hogy mennyire nem a hős, hanem az elbeszélő interpretációja ez, megerősíti Patakiné „asszonyorsá”-nak reflexiója is. Mari, a lánya „úgy érezte a beszéd alatt, hogy fuldoklik. Ül a kisszéken (...), s lepi el valami névtelen borzalom, már a nyakáig ér, már a szájáig”. „Fel kellett ugrani, belerúgni a

szakajtóba, kiszaladni, becsapni az ajtót, s szaladni, szaladni (...), hogy kimeneküljön ebből a világból." A kútszimbólumot ismétli és magyarázza itt meg az elbeszélő, s a kifejtés didakszisa ugyanazt a célt szolgálja, mint az előadásmódok váltogatása.

De azonos szándék szervezi a struktúrát is. Az elbeszélés Bata Imre jellemezte „kerek kompozíció”-ja, a háromféle időből – jelen, régmúlt és félmúlt – kirajzolódó kompozíciós vonala a jelenből indulásával és az ugyanide való visszatérésével a ma képviselőinek – Máténak és Marinak – az elsőbbségét érzékelteti. A három idő „úgy cserélgetődik, mintha az óra járásával egy irányban forgatná valaki őket”. (Bata, 1981:29) Ebbe a szabályos körbe mintegy bezáródnak a múlt szószólói: Pataki és a felesége. A szerzői ítélet azonban még ezekben a világszerkezeti és stílusbeli eljárásokban sem érzi magát maradéktalanul megfogalmazottnak.

Hogy minél inkább kitessék a valóságról alkotott szerzői eszme, minél nyíltabb legyen az értékelés – a *Kútban* ezért is veszi mintául *A boldog embert*. Amit e tekintetben a *Gál János útja* jószerint csak az előszavában vállalt, a novella megkísérelte azt követni. Ám Joó György történetének nem a Gál Jánosé a párja és nem is a Bíró Mátée, hanem Pataki Istváné. Az ő múltbarévedésén, ifjúkorának „Bezzeg az én időmben” és „Hej, annak idején”-féle sóhajos megidézésén mulat Sarkadi a móríci derű nyugodt fölényével. A *boldog ember* finom ellenpontozását, az elbeszélés kerete és tartalma, a szerzői szubjektív nézet és a hős szubjektív álláspontja között szelíd iróniával érzékeltetett enyhe feszültséget azonban nem sikerül megeremtenie. A nevelői célzat direkt tanulságlevonásra hajtja Pataki történetének elmondásakor is. Az „abban a szép múltban járt ő most, ami sohasem volt meg a valóságban, csak az ő öregedő, makacs szívében” didaktikus kommentárja nem a mű világából bontja ki, hanem ahhoz szinte hozzáadja az öregedő szívről szóló ítéletet. Ily módon az ismétlődésre, feszültség és feloldás dialektikájára épülő szerkezetbe mégis idegen elem kerül: az igazság-szolgáltatás szerzői reflexiója. Ez pedig lényegében nem jut túl azon, hogy Patakit a makacssága és a tévedése húzza vissza a régi időkhöz és az egyéni gazdálkodáshoz.

És végül is ezen fordul meg a *Kútban* értéke: milyen mondanivaló, jelentés szolgálatába állította eljárásait, előadásmódjait, strukturalta a maga világát; milyen világfilozófia tartja össze, vezérelvként,

a szerkezetét. A három nagy tömb – Pataki István, Bíró Máté és Patakiné története – egymásra vonatkoztatásával többletjelentések hordozására is alkalmassá válik a szerkezet. A legfontosabb, egyszerre archetipikus és modern jelentéstöbbletet a kútba zuhanás, a kútban „levés” mitikus-egzisztencialista képzetköre adja. „A kútba esett legény a létbevetettségét szimbolizálja” – mondja Bata Imre. (Történelmi jelen idő, 1981:157) Ebben a gondolatban azonban nem csupán az írói pálya folytonossága mutatkozik meg, nemcsak a protestantizmushoz és az egzisztencializmushoz köt ez, hanem azokhoz a magyar népköltészeti hagyományokhoz, mesékhez és mondákhöz is, amelyek például a *Csongor és Tünde* vagy Tamási Áron *Énekes madarának* kútszimbólumát is életre hívták.

A világi hatalmakkal szemben Bíró Máté küzdelmének nincs ugyan mesei színezete, mégis felidézi a mesei alapképletet: egy hős harca – a világ ellenében. Ezt a képletet írja le Máté történetének elhelyezése: Pataki és Patakiné monológjai közé ékelődik be. Ahogy a kompozíció idővonala kerek körbe zárja be a házaspár elbeszéléseit, úgy fogják ezek közre a Bíró Mátéét. Érzékeltetve: milyen dinamizmusra van szükség e szerkezeti elem működéséhez. Fel-tűnő, hogy az írói lelemény ki is merül ennek mozgósításában, és Máténak a jelenben, a lakodalmi keretjátékban nincs lényegi szerepe.

Mindössze egyszer tűnik fel, pedig ő a vőlegény. Feladatát elvégezte azzal, hogy kiszakította magát és Marit a szülők, a múlt világából. Mert ez a világ egyértelműen meghaladandónak, a maradiság, a kényszer, a robot helyszínének ábrázolódik. Patakiné és Pataki nem különbnek, mint Kónya Lajos Szép Annája szülei: „Vakok. Sötétek, mint a varjak”.

Mindenképp jelzi ez, hogy a *Kútban* Sarkadija nem lépett túl az ötvenes évek paraszti tárgyú novelláinak sematikus konfliktustípusán: a pozitív póluson a társadalmilag újat, a holnapot képviselő fiatalok, a negatívon a tulajdonhoz, a múlthoz, a családhoz kötődő idősök. (Erdődy, 1976:207) Végső soron még a szerelem is a társadalmi haladásnak rendelődik alá – ugyancsak az időszak sablonjai szerint. Jelentéshordozó szerepű, hogy Mari színésznő szeretne lenni, és hogy Máté sem adná alább: „brigádvezető és aztán elnök és aztán tudós és aztán miniszter akar lenni és aztán világhírű

valaki, olyan, akit Vlagyivosztoktól Washingtonig mindenki ismerjen, ahogy Liszenkot vagy Jakuskint". S még ha – az elbeszélő szerint – kicsit zavarodottan, kicsit tébolyodottan gondolt is hírnevének, karrierjének ezekre az állomásaira, az tisztán látható, hogy a hozzájuk vezető út – elvezet a tanyából, a paraszti világból. A társadalmi haladás értékének középpontba kerülésével a falusi, paraszti életmód és életforma mindinkább alkalmatlan terepévé válik a személyiség feltörekvési vágyának, a tartalmas létezésnek, a munkás életnek.

A *Kútban* így tekintve a *Január* emlegette „parasztimádat” végső kihunyásának jelzése. Hogy a *Szeptember* majd csakugyan utolsó lobbanása, önironikus felidézése legyen. Bíró Máté történetét ekként értelmezte már Márkus István is, amikor az *Igazsággal* és a *Vadlibákkal* azonos téma variációjának látta: „Nem, nem – mondja bennük Sarkadi – visszatérni a régihez, az elavult kisparaszti élethez, a tudatot megnyűgöző kistulajdonhoz és mindahhoz, ami ehhez tartozik – ezt nem lehet”. A nézőpontváltás, a „felülről” szemlélés oly annyira elcsúsztatta Sarkadi értékszemlélete csúcsáról a munkát, hogy azt az író, aki a *Január*, a *Gál János útja*, de az *Út a tanyákról* tanúsága szerint is a kis- és a középparaszti munka, szorgalom védelmezője volt, úgy kellett figyelmeztetni: „a kisparaszt, a középparaszt nemcsak kisárutermelő, hanem *dolgozó: mindkettő* együtt, ellentmondásos egységben”. A bíráló, Illés Lajos szerint Sarkadi „nem látja meg azt, hogy kisparaszti életforma is *fejlődést* jelent, amely *nemcsak rosszat* termel s alakít ki az emberben, hanem sok olyan tulajdonságot, erkölcsi értéket s tapasztalatot, ami a magasabb életformába való eljutás alapja”. (Illés L., 1954:728)

Ez az a végpont, ahol a munkával mint kiemelkedő jelentőségű érték kategóriával induló pályaszakasz mintegy kijelöli önnön határát. Mutatva, hogy a parasztság szerepéhez kötött egykori társadalmi, politikai reménysége véglegesen felszámolódott. A parasztság nemhogy a társadalmi megújulás fő részesének, de nyíltan egy „alapvetően rossz” életforma és erkölcs hordozójának látszik már. Feledésbe merült, aminek – Márkus István szerint – Veres Péter volt az apostola, a paraszti erők kibontakoztatásának mint a társadalmi és nemzeti problémák megoldásának kísérlete. (Márkus I., 1984:82–83) A tegnap még eleven erőként, politikai

tényezőként, intézményi, szervezeti és jogrendi elemként számba vett paraszti pozitívumok – a munka kultúrája és az igazság demokratikus mércéje – helyét a negatívumok foglalták el. „A szokások, törvények legtöbbször ostobák, gonoszak, ember- és haladásellenesek” – jelenti ki Sarkadi *A paraszti világrépről*. (Sarkadi, 1974:511) A *Rossz asszony* lesz az alkalom, hogy szembe- szegülhessen Veres Péter „paraszti mítoszt teremtő törekvés”-eivel, egyet nem értését fejezhesse ki amiatt, hogy „legjobb írónk” „csak a nép életével kapcsolatos dolgokat érzi a lényegesnek”. Sarkadi, szerves összefüggésben a Balmazújvároson kifejécesedő dogmás magatartással, oknak nézte a következményt, önkéntes döntésnek a kényszerút, állandó meghatározónak az ideiglenest. Úgy látta már, hogy a paraszt „bármikor”, ha csak tehet, menekült a földtől. A fiatalság zömének iparba özőnlését, városba menekülését is a paraszti gazdálkodás, erkölcs és szokásrendszer csődjeként értelmezte. „Parasztkorszakának” mesteréhez, ahhoz, akitől az „élő irodalomból” a legtöbbet tanulta: Veres Péterhez úgy fordult vissza, hogy lényegében megtagadta őt. A pályaszakasz ezáltal is a zárópontjához érkezett el.

UTÓSZÓ

Az irodalomjegyzék ügyis elárulja: a dolgozat lassan tíz esztendeje készült.

Azóta biztosan lehetett volna frissíteni a szakirodalmát, újítani a szempontjait, gazdagítani a hivatkozásait, módosítani az arányait. Sőt: újraírni az egészet.

Kiterjesztve például Sarkadi egész pályájára a paraszti orientáció kutatását. A fordulat évétől, 1948-tól korábbiakra és az ötvenhármas fordulattól későbbiekre is: hogyan keletkezett és miképp halt el a paraszti tematika, nézőpont és szemlélet érvényesítése.

Kiemelve – amire még 1987-ben az egyik bírálóm figyelmeztetett –: a dogmatikus doktrinák, az antiliberalizmus tombolása közepette Sarkadi annyira individuális, hogy az már istenkísértés. A voluntarista irodalmi gondolkodás korában a „liberális szellem okvetetlenkedéseit képviselte”.

Következetesebben szem előtt tartva a kálvini predestináció egyik fontos problémájának, az üdvözülés bizonyosságának, illetve a természeti állapotból a kegyelmi állapotba eljutásnak az életműben újra és újra felbukkanó aszkézissel való összefüggéseit.

És sorolható volna még, okkal, sok minden kíváncsalom.

Számot kellett vetni velük, amikor a fiókban maradás magától értetődően tartós lehetősége helyett a kézirat megjelentetésének esélye merült föl.

Hogy a számvetést mégsem követte újrafogalmazás, lényegi javítás, netán – a megidézett kor szellemében – átdolgozás, annak több oka van. A legegyszerűbb – Fichtét parafrázálva –: nem csupán nagyon rossz, de annál is rosszabb lenne a dolgozat filológiai tényeire, adataira nézve, ha az eltelt évtized miatt más megvilágításba kellene helyezni őket. A következő ok: ha ma már itt-ott másképp fogalmaznék is, ha itt-ott tovább igazítanám is a szöveget – a

perzekutor esztétika uralkodásáról nem másítanám meg a véleményemet. Nem akarnám se megtagadni, se szégyellni, amit végeztem. Bár (idézhethnék hasonló helyzetből kivezető, útbaigazító sorokat) nem azonosulok teljesen vele, de vállalom.

Végezetül a legszemélyesebb ok: az újraírástól és az átdolgozástól nemcsak a magam vállalása tartott vissza. Hanem – Király István emléke is. Kétségektől gyötört utolsó éveiben kitartóan segített, indulatosan serkentett „kilicitalni” ezt a munkát.

Ezt, éppen ezt. Ami nem zárná ki, hogy megírjam majd – *pontosabban?* inkább – *máshogy* is.

JEGYZETEK

ACZÉL Tamás

1950 *Kongresszusunk sikeréért*. Csillag 9.

A XX. század külföldi írói

1968 Bp. (Szerk. Köpeczi Béla, Pók Lajos)

A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között

1983 Bp.

A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig

1965 Bp. (Szerk. Szabolcsi Miklós)

A magyar irodalom története 1945—1975. I.

1981 Bp. (Szerk. Béládi Miklós)

A magyar írók első kongresszusa

1951 Bp.

A magyar népi demokrácia története 1944—1962

1978 Bp. (Szerk. Balogh Sándor, Jakab Sándor)

ANDRIC, Ivo

1947 *Híd a Drinán*. Bp.

A szovjet föld

1951 Bp.

ASZTALOS Sándor

1952 *Út a tanyákról*. Magyar Nemzet 55.

Az egzisztencializmus

1966 Bp. (Szerk. Köpeczi Béla)

BACSO Péter

1952 *Út a tanyákról*. Színház és Filmművészet 3.

BAKCSI György

1978 *Blok világa*. Bp.

BATA Imre

1964 *Évelő pályák*. Bp.

1977 *Veres Péter*. Bp.

1981 *A novellista Sarkadi*. Alföld 12.

- BERGSON, Henri
1971 *A nevetés*. Bp.
- BÉCSY Tamás
1981 *Sarkadi Imre drámáinak világáról*. Irodalomtörténet 4.
- BÉLÁDI Miklós
1962 *Epikai hagyományok és a mai „erkölcsregény”*. Kortárs 4.
1974 *Érintkezési pontok*. Bp.
- BLASKOVITS János–KISS György
1970 *Gondolatok az első negyedszázadról*. Bp.
- BODNÁR György
1976 *Törvénykeresők*. Bp.
- BOGÁR László
1983 *A fejlődés ára*. Bp.
- BOGLÁRI BÉKÉS István
1982 *Sarkadi Imre nézetei egy levele tükrében*. Kritika 1.
- BOJTÁR Endre
1983 *A „pártosság” fogalma az újabb irodalomelméleti írások fényében*. (In. A művészi pártosságról. Bp.)
- BOLDIZSÁR Iván
1950 *Három falusi jelentés*. Irodalmi Újság, december 21.
- BUCZ Hunor
É.n. *Sarkadi Imre színpadi műveinek dramaturgiája*
(kézirat)
- CZINE Mihály
1970 *Móricz Zsigmond* Bp.
1981 *Nép és irodalom I–II*. Bp.
- CSENGEY Dénes
1983 *„... és mi most itt vagyunk”* Bp.
- CSERES Tibor
1971 *Hol a kódex?* Bp.
- CSETRI Lajos
1974 *Sarkadi Imre drámái*. Tiszatáj 8.
- CSIGE József—SZALAI Csaba
1974 *A balmazújvárosi Lenin Tsz 25 éve*. Debrecen.
1975 *Negyedszázad a balmazújvárosi Vörös Csillagban*. Debrecen
- DARVAS József
1948 *Megjegyzések a Lélekbúvárhoz*. Fórum 11.
1956 *Új népért, új kultúráért*. Bp.

- 1969 *Város az ingoványon*. Bp.
- DÉRY Tibor
1978 *Botladozás I–II*. Bp.
- DIÓSZEGI András
1967 *Megmozdult világban*. Bp.
- DOBI István
1965 *A magyar parasztság a szocializmus útján*. Társadalmi Szemle 4.
- DOBOZY Imre
1952 *Az új Túrkeve*. Bp.
- DOMOKOS Pál Péter
1941 *A moldvai magyarság*. Kolozsvár
- DONÁTH Ferenc
1977 *Reform és forradalom*. Bp.
- ERDEI Ferenc
1978 *Művekkel élő társadalom*. Bp.
- ERDEI Sándor
1982 *Napló és visszaemlékezés, 1944*. História 3.
- ERDŐDY Edit
1976 *Az „Értékek és eszmények a felszabadulás utáni magyar irodalomban” című témához készült próbaelemzések-ről*. Literatúra 3–4.
- FABINY Tibor
1984 *Protestantizmus, polgárisodás, nemzeti fejlődés Magyarországon*. Világosság 1.
- FAZEKAS László
1947 *A kritika*. Válasz 11.
- FEKETE György
1981 *Megjegyzések a büntudatról*. Alföld 11.
- FOGARASI Béla
1952 *Filozófiai előadások és tanulmányok*. Bp.
- FÜLÖP László
1981 *A kezdeményező író*. Alföld 12.
- GAÁL Gábor
1971 *Válogatott írások III*. Bukarest
- GÁBOR Andor
1948 *Írástudatlanok felelőtlensége*. Fórum 2.
- GÁLL Ernő
1981 *Az erkölcs dilemmái*. Kolozsvár

- GIMES Miklós
1951 *Az öncéltű irodalom csődje*. Szabad Nép, december 24.
- GREZSA Ferenc
1979 *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp.
- GUREVICS, A. J.
1974 *A középkori ember világképe*. Bp.
- HAJDÚ Ráfis
1973 *Sarkadi Imre*. Bp.
- HALÁSZ László
1983 A „kegyes család” pszichológiája a Rajk-per nézőpontjából.
Új Forrás 6.
- HANKISS Elemér
1977 *Érték és társadalom*. Bp.
1981 *A büntudatról mint társadalmi jelenségről*. Alföld 7.
1982 *Diagnózisok*. Bp.
- HÁY Gyula
1952 *Mai drámáinkról*. Csillag 10.
- HEGEDŰS András
1949 *Elhajlások Pártunk falusi politikájának végrehajtásában*.
Társadalmi Szemle 5.
- HEGEDŰS Géza
1951 *Ijfúsági irodalmunk legújabb eredményei*. Népszava, november 30.
- HERMANN István
1970 *A szocialista kultúra problémái*. Bp.
1971 *A giccs*. Bp.
1974 *A mai kultúra problémái*. Bp.
1976 *Évadok tanúsága*. Bp.
- HIMA Gabriella
1981 *Determináció és szabadság*. Alföld 12.
- HOMORODY József
1947 *Parasztk a regényben és a társadalomban*. Válasz 2.
- HORNYIK Miklós
1982 *Beszélgetés írókkal*. Novi Sad
- HORVAI István
1981 *A drámaíró Sarkadiről* (Beszélgetés Csontos Sándorral.)
Tiszatáj 8.
- HORVÁTH Márton
1949 *Író-diplomaták*. Szabad Nép, április 17.
1950 *Lobogónk: Petőfi*. Bp.

- 1951 *A magyar falu drámája*. Szabad Nép, november 27.
- HUBAY Miklós
1950 *Közös felelősség...* Csillag 5.
1951 *Rozi*. Magyar Nemzet, november 6.
1974 *Színház a Cethal hátán*. Bp.
- HUNYADY József
1950 *Gál János útja*. Magyar Nemzet, november 14.
Kísértetjárás Szikesen. Magyar Nemzet, december 5.
- HUSZÁR Tibor
1982 *Gondolatok a munkaerkölcsről*. Bp.
1984 *Nemzetlét-nemzettudat-értelmiség*. Bp.
- ILLÉS Jenő
1951 *Gál János útja*. Csillag 1.
1964 *Mai dráma – mai dramaturgia*. Bp.
- ILLÉS Lajos
1954 *Megjegyzések Sarkadi Imre újabb írásairól*. Csillag 4.
1981 *Titkos fiók*. Bp.
- ILLYÉS Gyula
1963 *Új úton a Balaton körül*. Jelenkor 7.
1975 *Iránytűvel I*. Bp.
- IMRE László
1990 *A magyar verses regény*. Bp.
- Irodalom és felelősség*
1955 Bp. (Szerk. Szabolcsi Miklós)
- IZSÁK József
1982 *Illyés Gyula költői világhépe*. Bp.
- JUHÁSZ Béla
1977 *Irodalom és valóság*. Bp.
- KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor
1983 *Értékrendszereink*. Bp.
- KARÁCSONY Sándor
1942 *Ocsúdó magyarság*. (Exodus)
- KARINTHY Ferenc
1982 *Nemzedékünk kísértete*. (Beszélgetés Csontos Sándorral)
Kritika 7.
- KIRÁLY István
1948 *Iszony*. Fórum 2.

- 1950 *A népi demokráciánk irodalma. Irodalomtörténet 2.*
 1970 *A rehabilitált idill: Ady Endre: A Kalota partján. Irodalomtörténeti Közlemények 5–6.*
 1976 *Irodalom és társadalom. Bp.*
 1981 *A műltről a mának. (Beszélgetés Szerdahelyi Istvánnal) Kritika 4.*
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil**
 1981a *Árnyak az alagútban. Bp.*
 1981b *Emlékezés és elemzés. Alföld 12.*
- KORDÁS Ferenc**
 1978 *Sarkadi Imre Balmazújvároson. Hajdú-bihari Napló, április 16.*
- KÓNYA Judit**
 1971 *Sarkadi Imre. Bp.*
- KUCZKA Péter**
 1981 *A vitázó Sarkadi. Alföld 12.*
- LÁZÁR István**
 1979 *Örkény István. Bp.*
- LENDVAI L. Ferenc**
 1976 *Protestantizmus és „magyarság” Karácsony Sándor pedagógiájában. Világosság 8–9.*
 1983 *A messianisztikus szektásság jegyében. (In. A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között. Bp.)*
- LENGYEL András**
 1973 *A fiatal Révai „etikus” nézeteiről. Irodalomtörténet 2.*
- LÉVAI Béla**
 1980 *A rádió és a televízió krónikája 1945–1978. Bp.*
- LUKÁCS György**
 1946 *Móricz Zsigmond ébresztése. Társadalmi Szemle 2.*
 1948 *Az Iszonyról. Valóság 2.*
 1949 *Bírálat és önbírálat. Társadalmi Szemle 8–9.*
 1952 *A sematizmus elleni harc mai állása. Csillag 2.*
 1965 *Az esztétikum sajátossága II. Bp.*
 1970 *Magyar irodalom–magyar kultúra. Bp.*
 1971a *Történelem és osztálytudat. Bp.*
 1971b *Utam Marxhoz I. Bp.*
 1972 *Adalékok az esztétika történetéhez II. Bp.*
 1976 *A társadalmi lét ontológiájáról II. Bp.*
- LUKÁCS József**
 1984 *Luther és az újkori művelődés. Világosság 1.*

LUKÁCSY Sándor

1948 *Seregszemle. Magyarok* 6.

LYND, Helen Merrel

1978 *Az előírt szerepeken túlmenő azonosulás. (In Magatartás-
minták-azonosulás. Bp.)*

Magatartásminták-azonosulás

1978 Bp. (Szerk. Zrinszky László)

Magyarország története 1918/19–1945.

1976 Bp. (Főszerk. Ránki György)

MAJOR Ottó

1952 *Az új ábrázolásról és a drámai cselekvésről. Irodalmi Újság,*
július 31.

MARÓTI Lajos

1971 *A múltó jövő nyomában. Bp.*

MARX-ENGELS

1974 *A német ideológia. Bp.*

MÁNDI Éva

1952 *Út a tanyákról. Irodalmi Újság* 5.

MÁRKUS Béla

1981 *A léhaság zsenije. Tiszatáj* 8.

1982a *Szibériai garnizonok, légerek népe. Tiszatáj* 3.

1982b *Egy író, akinek udvaroltak. Alföld* 11.

MÁRKUS István

1955 *Verébdűlő. Csillag* 3.

1962 *A Szökevényről. Kortárs* 7.

1984 „*Engedje meg a történelem...*” *Új Forrás* 3.

MEGGYESI János

1977 *Sarkadi Imre: Vázlat és riportok. Valóság* 4.

MÉSZÁROS István

1954 *A szatíra fő sajátosságai. Új Hang* 1.

1955 *Szatíra és valóság. Bp.*

MÉSZÁROS Tamás

Én. Kulisszák nélkül. Bp.

MOLNÁR Miklós

1952 *Drámairodalmunk a fejlődés útján. Csillag* 8.

B. NAGY László

1962 *Sarkadi Imre emlékezete. (In. Sarkadi Imre: A szökevény II.*
Bp.)

1966 *A teremtés kezdetén. Bp.*

- 1969 *Sarkadi Imre* (In. *Élő irodalom*. Bp.)
- NAGY Péter
- 1950 *Az elvi kritikáért*. Irodalmi Újság, november 16.
- 1956 *Új csapáson*. Bp.
- 1978 *Drámai arcélek*. Bp.
- NÉMETH László
- 1973 *Európai utas*. Bp.
- ORBÁN Sándor
- 1982a *A felszabadulás nemzeti közgondolkodásunkban*. (In. *Történelem és közgondolkodás*. Bp.)
- 1982b *Kollektivizálás és a parasztság útja*. (In. *Válság és megújulás*. Bp.)
- PÁNDI Pál
- 1950 *Rideg Sándor: A tükörszívű huszár*. Csillag 6.
- 1951 *Gál János útja*. Szabad Nép, január 6.
- 1972 *Kritikus ponton*. Bp.
- PÁSZTOR Miklós
- 1950 *Számtan a tszcs szolgálatában*. Köznevelés 22–23.
- RAINER M. János
- En. Kulturális és ideológiai viták: az Irodalmi Újság, 1953–1956.*
Jelenlét 10. (kötetben: 1990, *Az író helye*. Bp.)
- RÁKOSI Mátyás
- 1949 *Építjük a nép országát*. Bp.
- 1950 *Válogatott beszédek és cikkek*. Bp.
- RÉNYI Péter
- 1954 *Sarkadi Imre írói fejlődéséről*. Szabad Nép, december 5.
- RÉVAI József
- 1948 *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bp.
- 1949 *Élni tudtunk a szabadsággal*. Bp.
- 1950 *Irodalmi tanulmányok*. Bp.
- 1951 *Beszámoló a színház- és filmművészeti konferencián*. Szabad Nép, október 17.
- 1955 *A magyar irodalom feladatai.*
Megjegyzések egy regényhez.
Irodalmunk egyes kérdéseiről.
(In. *Irodalom és felelősség*. Bp.)
- 1981 *Ifjúkori írások (1917–1919)* Bp. (Szerk. Agárdi Péter)
- RÓNAI Mihály András
- 1950 *Gergely Sándor jelentése Mihályiból*. Kis Újság, december 10.

- RUBIN Szilárd
1982 *Derűs borzalmak*. Élet és Irodalom, november 26.
- RUBINSTEJN, Sz. L.
1977 *A pszichológia fejlődése*. Bp.
- SARKADI Imre
1946 *Marxizmus és parasztság*. Valóság 6–9.
1954 *Nagy Imre: Egy évtized*. Irodalmi Újság, november 13.
1955 *Színházi beszélgetés*. Színház és Mozi 49.
1974 *Cikkek, tanulmányok*. Bp.
1977 *Vázlat és riportok*. Valóság 4. (Közli Meggyesi János)
- SARKADI Imre levelei
1981a Alföld 2.
1981b Alföld 12. (Csontos Sándor jegyzeteivel)
- SÁNDOR Iván
1983 *A történelem megvilágítatlan jelenetei*. Valóság 2.
- SIKLÓS Olga
1970 *A magyar dráma útja 1945–1957*. Bp.
1981 „A dráma a legszemélyesebb műfaj”. Alföld 12.
- SIMON Zoltán
1981 *Sarkadi irodalomszemlélete*. Alföld 12.
- SÜKÖSD Mihály
1971 *Változatok a regényre*. Bp.
1977 *Sinkó Ervin* (In. Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. Bp.)
- SÜTŐ András
1979 *A népet: a lélek univerzuma is*. Alföld 7.
- SZABOLCSI Miklós
1951 *Rozi*. Csillag 12.
1964 *Elődök és kortársak*. Bp.
- SZABÓ Magda
1983 *Megmaradt Szobotkának*. Bp.
- SZAKÁCS Sándor
1982 *A koalíció felszámolása és a politikai intézményrendszer torzulásai*. (In. Válság és megújulás. Bp.)
- SZALAI Csaba
1981 *Naplók, tanárok, tanítványok*. Alföld 12.
Szárszó, 1943
1983 Bp. (Szerk. Gyórfy Sándor, Pintér István, Sebestyén László, Sipos Attila)

SZÁSZ János

1981 *A hittől az eszméletig*. Bukarest

SZEBERÉNYI Lehel

1972 *A Sarkadi-fényképekhez*. Kortárs 8.

1973 *Családi körben*. Bp.

SZERDAHELYI István

1976 *A magyar esztétika története 1945–1975*. Bp.

SZIGETI József

1947 *Egy nagyrealista regényről*. Társadalmi Szemle 10.

1948 *Útban a valóság felé*. Bp.

1959 *Irodalmi tanulmányok*. Bp.

SZTÁLIN, J. V.

1948 *A leninizmus kérdései*. Bp.

1950 *A kritikáról és önkritikáról*. Bp.

TAMÁS Attila

1973 *Irodalom és emberi teljesség*. Bp.

TARJÁN Tamás

1981 *Kapcsolatok és viszonyok Sarkadi Imre két drámájában*. Alföld 12.

1983 *Kortársi dráma*. Bp.

TOKAJI András

1983a *Mozgalom és hivatal*. Bp.

1983b *Legyen minden kórus egy-egy tank*. Mozgó Világ 7.

TOLNAI Péter

1951 *Gál János útja*. Tiszatáj 3.

Történelmi jelen idő

1981 Bp. (Szerk. Béládi Miklós és Kulcsár Katalin)

UNGVÁRI Tamás

1952 *Út a tanyákról*. Új Hang 2.

1973 *Déry Tibor*. Bp.

1979 *Avantgarde vagy realizmus*. Bp.

URBÁN Ernő

1952 *Nagy Sándor: Megbékélés*. Irodalmi Újság, április 30.

URBÁN Károly

1983 *Mozgalom és elmélet. Vázlatok Révai József felszabadulás előtti pályaképehez*. (In. A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között. Bp.)

- VARGHA Balázs
1955 *Verébdúló*. Új Hang 3.
- VARGYAS Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa II.* Bp.
- WEBER, Max
1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Bp.
- VERES Péter
1945 *Móricz Zsigmond a magyar népért harcolt...* Esti Szabad Szó,
1963.
1949 *Móricz zsigmond – él. Válasz 2.*
1952 *A „szerelem” a mai magyar irodalomban.* Irodalmi Újság 16.
1954 *Útközben.* Bp.
- Vita irodalmunk helyzetéről*
1952 Bp.
- VITÁNYI Iván
1983 *Vitairat a mai magyar művelődésről.* Bp.

A SZOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő munkatársak, tanítványok és immár a tanítványok tanítványai az újabb időkben is megőrizték és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is széles körű, elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Elsősorban, de nem kizárólag, ennek eredményeiről kíván számot adni az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozása, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozat. Ennek hatodik kötete Márkus Béla munkája. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni.

A SZOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

Debreczeni Attila:

CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)

S. Varga Pál:

A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)

Tamás Attila:

ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)

Dobos István:

ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

Imre Mihály:

„MAGYARORSZÁG PANASZA”
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)

A SZOROZAT KÖVETKEZŐ KÖTETEI:

Bitskey István:

ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK
(Tanulmányok reneszánsz és barokk irodalmunkról)

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)

Szerk.: *Debreczeni Attila*

Imre László:

MŰFAJOK LÉTFORMÁJA
MŰLT SZÁZADI EPIKÁNKBAN

Ára: 480,- Ft (Áfával)